Станислав Боянов

Институции и архиви в Източна Румелия

(1878 – 1885 г.)

ИВРАЙ
София 2016

Настоящата книга се посвещава
на моите скъпи родители

ISBN 978-954-9388-71-8

Съдържание

ВЪВЕДЕНИЕ 5
УВОД……..... 9

ПЪРВА ГЛАВА
НАСЛЕДСТВОТО НА ИМПЕРИЯТА. БЪЛГАРИТЕ В ОСМАНСКАТА ДЪРЖАВНО-СОЦИАЛНА СТРУКТУРА 23
1.1. Административните реформи през периода на Танзимата. Мидхат паша и реформите в Дунавския вилает ……..... 23
1.2. Ръководства (писмовници) за оформянето на административни документи ……..... 37
1.3. Документиране и архивиране в българските възрожденски институции, свързани с местното самоуправление …..…. 49

ВТОРА ГЛАВА
РОЛЯТА НА ВРЕМЕННОТО РУСКО УПРАВЛЕНИЕ ЗА ВЪСТАНОВЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ ... 67
2.1. Временно руско управление – правомощия, политика и резултати ……...……..... 67
2.2. Институциите в Източна Румелия – типология, статут и дейност ……...……..... 88
2.3. Религиозен живот в областта и законовите рамки за неговото съществуване ……....……..... 114

ТРЕТА ГЛАВА
ФОРМИРАНЕ НА ДОКУМЕНТАЛНИТЕ И АРХИВНИ РЕСУРСИ ВЪВ ВРЪЗКА С УПРАВЛЕНИЕТО И СОЦИАЛНАТА ДЕЙНОСТ В ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ ……...……..……..... 121

3.1. Органическият устав и административно-териториалното устройство в Източна Румелия ……..... 121
3.2. Мерките на дирекцията на вътрешните дела за справяне с проблемите пред администрацията и институциите на Източна Румелия …….....….... 127
3.3. Опит за възстановка на източнорумелийско учрежденско деловодство и архив ……....……..…….. 147
3.4. Областната библиотека и музей. Опит за създаването на централизиран архив ……...……..... 153
3.5. Съдбата на източнорумелийските архивни документи след Съединението ……...…... 157

ЗАКЛЮЧЕНИЕ ……..... 169
БЕЛЕЖКИ ……..... 175
ЛИТЕРАТУРА ……..... 183
ПРИЛОЖЕНИЯ ……..... 189
1. Писмовници 189
2. Опис-указател на запазените архивни документи на Пловдивската градска община през източнорумелийския период съхраняващи се в Пловдивските културни и архивни институции 195
3. Подбрани заглавия на статии на източнорумелийския периодичен печат свързани с администрацията и институциите на областта 200
4. Източнорумелийско „тескере“ за пътуване в границите на Османската империя 205
5. Герб на Източна Румелия 209

ВЪВЕДЕНИЕ

Темата за институционната уредба на Източна Румелия се радва на постоянен интерес от страна на представители на различните генерации български историци. Всяка нова разработка по тази проблематика обаче е сериозно предизвикателство за изследователя, особено за докторант, какъвто е и авторът на предлаганото издание.

Въпреки наличието на значителна специализирана литература във връзка с историята на Източна Румелия, д-р Боянов не се ограничава с въведените в научно обращение документални източници, респ. известната фактология, а включва в предмета на своето проучване и един сравнително нов аспект. Става въпрос за идеите и инициативите на тогавашните политици и администратори за организиране на архиви – учрежденски и исторически, необходими за тогавашното управление и социални дейности, съгласно Органическия устав на Източна Румелия. По този начин те се стремят да опазят, както наследените от миналото архивни свидетелства и колекции, така и съвременните документи, свързани с дейността на отделните институции и общинските управи в областта, включително и предложенията им за създаването на централизиран архив.

За читателите ще представляват интерес и направените сравнения с политиката и регламентирането на същите дейности през разглеждания период и в Княжество България в съответствие с Търновската конституция и като позиция за категорично разграничаване от управлението и административните практики в Османската империя.

Авторът на предлаганото издание добросъвестно издирва, коректно проучва, систематизира и използва ценни новооткрити документални свидетелства, съхранявани понастоящем в държавните архиви, а също в Народната библиотека „Иван Вазов" в Пловдив, Българския исторически архив в Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий" и др.

Заслужава специално внимание и идеята на д-р Станислав Боянов за възстановяване в електронен формат Архива на Източна Румелия с помощта на съвременните информационни технологии и

интелектуални комуникации, което ще бъде реверанс към усилията на строителите на Източна Румелия да създадат централен архив на областта по примера на останалия цивилизован свят.

Проф. д-р Андриана Нейкова

⁂ ⁂ ⁂

Темата на представения труд на колегата Боянов е сполучливо избрана, доколкото историята на автономната област Източна Румелия винаги остава на заден план в проучванията на българските историци. По традиция тя се разглежда единствено като предистория на бляскавия акт на Съединението от 6 септември 1885 г. Този подход силно деформира изследванията, търсейки повече приликите, отколкото различията с историята на Българското княжество. Този недостатък ясно личи и в проучванията на организацията и историята на архивното дело в областта. Всичко това прави темата с възможности за научни приноси както в конкретиката и реконструкцията, така и в анализа на събитията и процесите, а и в заключителната обобщителна част. Тези проблеми са внимателно и добре формулирани от автора: „Опит за известно оспорване на съществуващата теза за относителна изостаналост на модерното българско архивно дело в следосвобожденска България, включително и в Източна Румелия“ (с. 5). Петте конкретно изброени задачи, които авторът си поставя на с. 6, са защитени в последващия текст. Още в тях личи, че става дума за комплексно интердисциплинарно проучване, в което чисто архивистичните въпроси са тясно свързани с историята на институциите на автономната област на фона на нейното цялостно вътрешнополитическо развитие. Това е предпоставка за краен успех, от която Станислав Боянов се е възползвал.

Структурата на проучването е организирана хронологически в три глави, отразяващи 1. Наследството на империята: Българите в османската държавно-социална структура; 2. Ролята на Временното руско управление за възстановяване на българската държавност и 3. Формиране на документалните и архивни ресурси във връзка с управлението и социалната дейност в Източна Румелия, всяка с по няколко параграфа, неизбежните увод, заключение и библиография, както и 4 приложения. Още тук личи сериозният исторически подход, при който корените на изследваните проблеми се търсят назад във

времето, за да се покажат по-отчетливо както приемствеността, така и нововъведенията и в крайна сметка да се очертае, на базата на факти и логически конструкции, еволюцията на архивната система в южнобългарските земи, в рамките на общото развитие на обществото и неговата административна организация.

Първата глава проследява административните реформи в ерата на Танзимата, като традиционно поставя центъра върху образцовия Дунавски вилает и неговия организатор Мидхат паша. Утвърдената обща теза, че в края на 1860-те години останалите европейски вилаети са организирани по същия модел, намира своето потвърждение и в регламентацията за оформяне на административните документи, т. нар. „Писмовници", които са използвани и на юг от Балкана, доколкото са запазени в южнобългарските библиотеки и архиви. Положителна стъпка е и изследването на архивно-документалната практика на българските местни самоуправляващи се институции: църкви, училища и общини в последния параграф на първа глава.

Втората глава изследва ролята на руските окупационни власти по време на Освободителната война за възстановяването на българската държавност и администрация. Особено е наблегнато на първоначалното изграждане на местните и регионални институции и на документалните практики, които те възприемат пряко от руската имперска бюрократична администрация. По мое мнение именно руското влияние, а не османската традиция, става основата за модерно деловодство и административна документация. Това предрешава и отрицателния отговор на въпроса за изостаналостта на тези практики от европейските им паралели. Те са толкова изостанали, колкото е изостанала руската система, но са несравнимо по-добре нормативно разработени и практически прилагани от османските. Създаването на Източна Румелия на Берлинския конгрес (1 юни – 1 юли 1878 г.) води до забавяне на тези процеси и е неуспешен опит да бъде върнато развитието в рамките на склерозиралата османска система. Това особено добре личи в организацията на религиозните общности на юг от Балкана, както е показано в последния параграф на втора глава.

Третата глава започва с кратко представяне на централните и териториално-административните институции на Източна Румелия съгласно Органическия устав на Европейската комисия, приет на 14 април 1879 г. След това вниманието на Станислав Боянов с основание

е съсредоточено върху Дирекцията на Вътрешните дела, която има първостепенна роля в налагането на документалната и архивистична практика на автономната област, особено по места чрез общините, кантоните и департаментите. Ролята на Гавраил Кръстевич в това отношение е уникална, доколкото той ръководи този процес за цялата история на областта, отначало като Вътрешен директор и Главен секретар, по-късно като заместник на Главния управител и накрая като Генерал-губернатор. Естествената кулминация на този процес е създаването на Областна библиотека и музей, които трябва да играят ролята на централен архив на автономната провинция Източна Румелия. Този акт предшества изграждането на подобна институция в Княжество България с близо половин година и е поредното отрицание на традиционната теза за изоставащия характер на областта в сравнение с по-голямото и по-самостоятелно княжество, където обаче бурните политически борби създават пречки пред държавното строителство и институционалното изграждане. Съдбата на румелийските архиви след Съединението е нов положителен елемент в представения дисертационен труд.

Като цяло, впечатлението от изследването на Станислав Боянов е положително. То е добре структурирано, с организиран текст, с широка документална база, част от която е за първи път включена в научно обръщение. Научните изследвания както по темата, така и в по-общите полета на архивистиката и историята на автономната област са критично използвани в текста. Затова реконструкцията е убедителна, а анализът е добре обоснован с факти и логически конструкции.

Доц. д-р Валери Колев

УВОД

Настоящето изложение има за цел да отговори на няколко основни въпроса, които са слабо разглеждани в съвременната българска историография. В хода на проучванията по темата се натрупа емпиричен материал, който позволи един по-критичен поглед върху утвърдилите се до този момент постулати в научната дисциплина Архивистика като цяло и историята на архивното дело в България в частност. Основната теза на част от българските учени, занимаващи се с проблемите на архивите в следосвобожденската ни история, е, че в новоосвободените български земи се наблюдава определена изостаналост от европейските практики по отношение на организацията на учрежденията и архивите.

Издирените и проучени във връзка с така формулираната тема документални свидетелства позволяват да се направи опит за **известно оспорване на съществуващата теза за сравнителната изостаналост на модерното българско архивно дело в следосвобожденска България, включително и в Източна Румелия**. Съхранените устройствени правилници, препоръки, официални предложения и лична кореспонденция разкриват по-различна картина в посока идеи и опити за регламентиране на дейността и статута на източнорумелийските институции и архиви. Засвидетелствани са усилия на водещи източнорумелийски политици, интелектуалци и администратори за запазване на архивното наследство и последващото му използването за научни цели. Също така ще се направи опит да се покаже, че действията на отделните румелийски държавни служители за създаване на централен областен архив предхождат подобни инициативи в Княжество България.

В тази връзка в хода на прочуванията по темата се оформи въпрос, който е един от важните за темата на изложението. При конституирането на източнорумелийските институции от страна на Европейската комисия авторите на основните текстове в Органическия устав – френския представител дьо Ринг и австро-унгарския Калай – не предвиждат създаването на централно архивно учреждение, макар че в създадените от тях централни областни учреждения има т. нар. *архивари* на щат. Това означава,

че създателите на устава отлично познават основната функция на архива и архивния служител за правилното функциониране на всяко учреждение, включително румелийско.

Но защо тогава не са продължили естествения ход на архивните документи със създаването на централен архив на областта, който да приема документите с постоянен срок на съхранение от източнорумелийските институции?

Едно от възможните обяснения е, че Източна Румелия е част от Османската империя, която вече има централен държавен архив – *Хазине-и Еврак* (Съкровищница на документи), и там трябва да се съхраняват документите от всички централни учреждения на Османската империя, което включва според разбирането на решенията на Берлинския конгрес и институциите на Източна Румелия. В този смисъл конституирането на централен областен архив от европейската комисия означава признаване от нейна страна на независимия характер на Източна Румелия.

В контекста на тези реалности и предвид съществуващите частични проучвания в тази област задачите на настоящето изследване са следните:

1. Цялостно издирване и проучване на документалните свидетелства относно статута и дейността на институциите на Източна Румелия.

2. Представяне на институционалната уредба на Източна Румелия съгласно решенията на Европейската комисия и Органическия устав с акцент върху въпросите, които днес отнасяме към документалния и архивния мениджмънт.

3. Изясняване на конкретните проблеми по регистрацията, описанието и архивирането в администрацията на Източна Румелия.

4. Привеждане в известност на идеите и предложенията на отделни интелектуалци и обществени дейци в автономната област за организирането и създаването на централен областен архив, в т. ч. инициативите на директорите на НБ „Иван Вазов“ за разширение на компетенциите на библиотеката като централна архивна институция.

5. Установяване на количествените параметри и състава на архивното наследство по архивни фондове и основни видове документи (дела) на институциите на Източна Румелия.

С оглед на посочените задачи текстът на настоящия труд е

разположен в следната структура: увод, три глави. Настоящето изложение е ограничено в рамките на седем години (1878 – 1885), но процесите, които се разглеждат, започват десетилетия преди това. За добро или лошо историята на Източна Румелия е свързана тясно с историята на Османската империя. Именно поради тази причина в ***първа глава*** се разглеждат трансформациите на османската административна система и участието на българите и българските възрожденски институции в имперската държавна структура.

Във ***втора глава*** се показват проблемите пред Временното руско управление при административната организация на освободените български земи, както и държавната структура на Източна Румелия според Органическия устав. Последната част от втора глава е със заглавие „Религиозен живот в областта и законовите рамки за неговото съществуване", което на пръв поглед няма много допирни точки с темата на настоящето изложение. Но само на пръв поглед. Освен това въпросът не е разглеждан в научната литература до този момент и настоящето проучване несъмнено е принос към историята на автономната област.

В ***трета глава*** се проследяват трудностите, с които се сблъсква администрацията на областта, и мерките, които предприемат ръководителите ѝ за справяне с проблемите. Опитите на централната и местна администрация за създаването на централен архив на областта и организиране на архив в учрежденията също са анализирани в тази глава.

Целта на настоящето изложение е да покаже въз основа на запазените архивни материали реалното положение в източнорумелийската администрация, нейната организация и потенциал да се справи със задачите, определени ѝ в законовите актове, действащи на територията на Източна Румелия. Тъй като основните източници на информация са архивните документи, при тяхното проучване се използва методиката на т. нар. приложно изворознание. Чрез нея се подлагат на критика информацията от документите и се разкрива ценността и надеждността на сведенията, съдържащи се в тях. При публикуване на интересните за темата на изследването документи се използва методиката на научната дисциплина „Археография". Публикуваните документи са представени чрез научно-критическия и дипломатическия начин на възпроизвеждане[1].

Проблемите, характерни за научните области на Архивистиката и История на институциите, са водещи в дисертационния труд. Институциите са показани и коментирани според тяхното място в структурата на държавната власт и според функциите, които са им присъщи. Принос към история на архивите в България е изнесената в изложението информация за архивните институции в Източна Румелия и мястото на архивния служител в областната администрация.

Проблемите, които се разглеждат в настоящето изследване, ще помогнат и за по-доброто познаване на административната култура в автономната област Източна Румелия, която е част от ранната следосвобожденска българска история.

Изграждането на съвременна администрация и учрежденска култура има своите корени във периода на Временното руско управление в българските земи и е подплатено с усилията на руските администратори, които въвеждат и обучават в съвременни (за XIX в.) административни практики българите.

Проблемите, които ще се разгледат в настоящото изследване, са слабо засегнати в българската историография до настоящия момент. Историята на автономната област в рамките на Османската империя – Източна Румелия – е обект на едва няколко монографии и на сравнително малък брой статии, които засягат отделни аспекти на историята ѝ. А проблемите на администрацията и на архивите в областта почти не са разглеждани дори и в монографиите, отнасящи се пряко до Източна Румелия. Ще се направи опит да се покаже реалното състояние на администрацията и учрежденските архиви и усилията на ръководните структури да се справят с постоянно възникващите проблеми.

Една от главните трудности при изясняването на дейността на източнорумелийската администрация е липсата на добре запазени архивни документи от периода на нейното съществуване. Поради нехайство, лошо съхранение, както и умишлено, са унищожавани документи (наред с такива от Княжеството), създадени от административните органи на автономната област. Това не позволява на изследователите на този период от българската история да направят напълно достоверна „картина" на администрацията на Източна Румелия.

В трудовете от областта на научната специалност „Архивистика, документалистика и палеография" са разглеждани, макар и в по-общ

план, теми, свързани с настоящето изложение.

През 1950 г. проф. Иван Дуйчев издава[2] своите „Лекции по архивистика", предназначени за нуждите на обучението на бъдещите архивисти и библиотекари в тогавашния Български библиографски институт. В тези лекции, наред с архивната методология и други проблеми на архивистиката, се представя и историята на архивите. В частност, проф. Дуйчев обръща внимание на архивите и организацията на османската канцелария в т. нар. класически период на империята (1300 – 1600 г.).

Следващото издание, свързано с развитието на българската университетска архивистика и посветено специално на историята на архивите, е трудът на доц. Мария Кузманова (Матеева) "История на архивите и организация на архивното дело в България", обнародван през 1966 г.[3] В него се проследява историята на българското архивно дело и организацията на архивите през различните периоди от съществуването на българската държава, включително и през съвременния период до средата на 60-те години на XX в. Специално внимание е отделено на възрожденската епоха и на развитието на архивното дело през този период от българската история. Но и в двете посочени издания не се разглеждат специално институциите и архивите в Източна Румелия.

През 1990 г. излиза от печат монографията на ст. н. с. Николай Савов „Към историята на българската архивистика. Българската общественост и документалното ни наследство"[4]. Авторът проследява, в частност, всички опити за създаването на държавен архив у нас през периода след Освобождението. Той дава и ценни сведения за съдбата на източнорумелийските архиви след Съединението (1885 г.).

През 1986 г. е отпечатан „Увод в архивознанието"[5] с автор проф. д. и. н. Стефка Петкова. В него е предложен обобщен поглед върху историята на архивите и организацията на архивното дело в България. В частта, посветена на османските архиви и на интереса на българските възрожденци към наследените от вековете и възникващи в съвременността им документи, е разгледано състоянието на изпълняващите роля на архивни институции български културни и просветни организации. Проф. Петкова публикува в изданието от 2011 г. и сведение за това как през 1882 г. има предложение за създаването на централен архив на Източна Румелия.

Доц. д-р Валери Колев публикува също през 2006 г. изследването

си „Общините в България, 60-те – 80-те години на XIX век“. Авторът разглежда подробно функциите и ролята на българските общини в условията на реформи в Османската империя и в резултат от проучванията му се вижда, че българските общини засилват своята автономност и създават свои деловодни и архивни практики, които се доближават до европейските.

Проф. д-р Андриана Нейкова издава през 2007 г. монография със заглавие „Архиви и общество“[6], в която продължава изследванията си върху историята на българската архивистика в контекста на общата история на архивната теория и архивите. Тя разглежда обстойно историята на османските и възрожденските български институции и архиви. Проф. Нейкова посочва обективните причини за унищожаването на голям брой документи след Освобождението, сред които и на институциите на Източна Румелия.

Документалният сборник, озаглавен „Архив на българските архиви“[7], съдържа интересни за темата на настоящето изложение документи. Чрез тях може да се проследи процесът на запазване и архивиране на българското документално наследство. Също така е показан и обратният път – на унищожаване на историческите ни документи.

Колкото повече време минава след Съединението, толкова повече намалява броят на запазените източнорумелийски административни документи. Непосредствено сред края на Източна Румелия като държавно образувание е възможно тогавашните историци и изследователи да съберат запазения в достатъчна степен документален масив от областта и да се направят съответните научни разработки за дейността на източнорумелийските учреждения. Подобни трудове биха имали значителна научна стойност, защото щяха да имат за основа напълно запазена учрежденска документация.

За съжаление тогавашните големи български историци не се занимават с историята на Южна България през периода 1878 – 1885 г. Те предпочитат средновековната ни история, в която се открояват редица героични фигури и събития, които могат да служат за пример в новоосвободената ни държава, стремяща се в началото на XX в. да обединени нацията ни, разделена изкуствено чрез държавните граници на всички балкански страни. Историята на бившата османска провинция не привлича с нищо подобно историците от този период. Само някои от бившите висши чиновници на Източна

Румелия, които продължават своята кариера и в Княжеството, не забравят историята и проблемите на „втората българска държава".

Михаил Маджаров отпечатва през 1925 г. книгата си „Източна Румелия", в която описва сравнително подробно всички аспекти на държавния живот на областта.

Той започва с политическото и административно устройство на Източна Румелия през Временното руско управление. Обръща сериозно внимание на действията на руските администратори и подчертава нееднократно, че именно с техните усилия ново-освободените български земи са преодолели последствията от османското владичество и войната (1877 – 1878). Подчертава и съпротивата на българското население срещу решенията на Берлинския конгрес.

В частта, посветена на работата на Европейската комисия и изработката на основния закон на Източна Румелия – Органическия устав, – Маджаров набляга на ролята на руските комисари и борбата им за широка автономия на областта.

В следващите глави е подробно анализиран Уставът, като авторът е направил свой коментар на по-важните членове от него. Описва подробно първите действия на новата румелийска администрация, като изказва критика, че не се спазва рамката, заложена от ВРУ. Отделено е много място за отношенията между Алеко Богориди и руското правителство, както и за отношенията с Княжеството. Направен е преглед на основните институции на автономната област, придружен с критичен коментар.

Всички критични бележки от автора спират до момента, в който той заема директорски пост в правителството на новия главен управител – Гавраил Кръстевич. Оценката за краткото управление на Кръстевич е изцяло положителна и според Маджаров реформите, които предприема новото управление на областта, я стабилизират и единствено Съединението попречва да се види пълният положителен ефект от тях.

Михаил Маджаров описва създаването, ранните години от съществуването на Източна Румелия и събитията около нейната „кончина" от позицията на съвременник на описаните събития и на участник в политическият живот на областта. Русофилските му политически възгледи личат ясно в изложението му. Описанието му на администрацията и институциите на автономната област се изчерпват с

формално описание на функциите, които те изпълняват и йерархичната структура в държавната. Липсват критични бележки върху работата на административните органи, а той, от положението на един от бившите главни администратори на областта, е можел да внесе яснота около реалното положение на администрацията на Източна Румелия.

Стефан Бобчев издава „Източна Румелия – исторически преглед, законодателство и правосъдие" през 1924 г.

Той започва своята книга с представяне на източниците, които е използвал при написването ѝ. Сред тях има сборници с документи, статии от руски и френски автори. **Българските автори са само двама, което доказва слабия интерес на научната ни общност от този период към историята на Източна Румелия**.

Бобчев има големи познания по отношение на законодателството и държавното устройство на Османската империя. Затова неслучайно избира да представи в книгата си административното устройство на Империята преди Руско-турската освободителна война, като по този начин иска да покаже и да направи връзка между предишното османско управление и източнорумелийското.

След това Бобчев "пропуска" самата война и описва създаването на Източна Румелия на Берлинския конгрес и работата на Европейската комисия в Пловдив. Авторът прави това далеч по-безпристрастно от колегата си М. Маджаров, който приписва всички позитиви на Русия. Бобчев не спестява критиките си към руските представители в Европейската комисия, когато сметне за нужно.

След като анализира процесите и събитията около създаването на Източна Румелия, Бобчев прави преглед на държавното ѝ устройство. Разяснява функциите на централните и местни институции, както и първите "стъпки" на новото управление в Южна България

След този кратък преглед на източнорумелийските учреждения (само в 13 страници) авторът представя в няколко части на книгата си законодателството и хвърля общ поглед върху правосъдието и съдебното право на областта.

Той анализира законодателството на Източна Румелия, състава и на Областното събрание. Описва отношенията на централните институции с Главния управител и ролята на Постоянния комитет в управлението на областта.

Заключението на автора е, че благодарение на мъдрата и благоразумна политика на Областното събрание, на изпълнителната

власт и на останалите институции, автономната според решенията на Берлинския конгрес област се превръща в една *„република с председател главният управител и независима по своя характер“*.

Описанието на Ст. Бобчев на законодателството, институциите и съдебната система на Източна Румелия е точно и подробно. Той не си позволява прояви на политически страсти в изложението си. Задоволява се обаче да опише подробно съдебната система, без да ѝ направи "разрез" и да покаже нейните достойнства и недостатъци.

С посочените дотук монографии се изчерпва интересът на историческата общност към Източна Румелия до средата на XX в. И дори и тях можеше да ги няма, ако авторите им не бяха тясно свързани с нейната история и държавни структури. Както споменах, българските историци от периода преди девети септември 1944 г. разглеждат исторически проблеми, свързани предимно с българското средновековие, предлагащо по-богат материал за изследване, отколкото битието на една османска автономна провинция, а това обяснява донякъде и нехайното отношение към съхранението на източнорумелийските документи.

След смяната на властта и появата на новата политическа конюнктура след септември 1944 г., интересът към създаването и историята на автономната област постепенно се засилва. Но влечението на историците през 50-те години е по-скоро към ролята на Русия в създаването на модерната българска държава и нейните институции. Неизменно се подчертава важната и основополагаща роля на Русия и руските администратори в изграждането на България.

Горан Тодоров издава през 1958 г. книгата си „Временното руско управление в България през 1877 – 1879 г." В нея той описва всички събития и процеси, довели до освобождението на България и образуването на Княжеството и Източна Румелия.

По-голямата част от монографията на Тодоров е посветена на Временното руско управление в освободените български територии и в частност, на усилията на руските администратори по създаването на действащи български институции. Подробно се описват и изработката и характерът на Търновската конституция. Съобразявайки се с политическите реалности в България по време на написването на книгата си, Тодоров е изпъстрил нейното съдържание с идеологически фрази и постулати, но безспорно е успял да предаде вярно случващото се в младата българска държава.

Частта от монографията, която е отделена за Източна Румелия, не е голяма и представлява анализ на действията на руските представители в Европейската комисия и тяхната борба за запазване на българския характер в управлението ѝ. Макар Г. Тодоров да не е писал подробно върху проблемите на Източна Румелия и нейните институции, монографията му е ценен източник за процесите около правното създаване на областта, нейните основни закони и учреждения.

През 1959 г. авторски колектив от Христо Негенцов и Иван Ванев издава книгата „Образованието в Източна Румелия 1879 – 1885". В нея подробно е разгледано образователното дело по време на ВРУ, мерките, които са взети от руските администратори в Южна България за запазване на мрежата от образователни институции.

Източнорумелийският период заема водещо място в този научен труд и е показано в достатъчна степен реалното положение на образованието и учрежденията, които се грижат за неговото правилно функциониране в служба на обществото. За пълнотата на изследването говори и фактът, че не са подминати и религиозните институции, изпълняващи ролята на образователни центрове, независимо дали са християнски или мюсюлмански.

Мария Манолова публикува през 1976 г. монографията си „Русия и конституционното устройство на Източна Румелия". В нея тя подробно изследва историческите проблеми около създаването на основните закони на Източна Румелия и ролята на Русия и нейните представители. М. Манолова подчертава неведнократно важната роля на руските членове на Европейската комисия, които в тежка политическа борба с останалите представители на Великите сили успяват да запазят принципите на широка автономия при изработката на основните закони на областта.

Освен всичко това Манолова подчертава, че благодарение на руската дипломация българският характер на управлението е гарантиран при приемането на правилата и законите, отнасящи се до изборният процес и избираемите от населението длъжности, независимо от опитите на останалите комисари да издигнат изкуствено останалите малцинства (турци и гърци) до по-голям дял в управлението на Южна България.

Изследването на М. Манолова е ценен източник на информация относно процесите, които довеждат до създаването на Източна Румелия, нейните основни закони и институции. Липсва наистина

обективна критика към ролята на Русия в конституционното устройство на областта, но това лесно може да бъде обяснено с политическата обстановка в България при написването на монографията и с това, че Русия и нейните представители в Комисията наистина защитават българските интереси при съставянето на Органическия устав. Направена е съпоставка между Устава и Търновската конституция за централните органи на държавна власт и управление, като по този начин авторът характеризира автономното положение на областта спрямо Османската империя.

Интересът към историята на Източна Румелия се засилва рязко с наближаването на две важни годишнини – 1300 години България (1981) и 100 години от Съединението (1985). Съвсем естествено вниманието на историците е насочено към акта на национално единение, а не толкова към институциите и държавно-правното развитие на „република" Източна Румелия.

Безспорно монографичното изследване, отразяващо в най-пълна степен историята на автономната област, е това на Елена Стателова „Източна Румелия (1879 – 1885). Икономика, политика и култура" излязло от печат през 1983 г.

В него Стателова обхваща почти всички аспекти на социално-икономическия живот на областта. Опирайки се на използваните архивни документи, тя създава достоверна картина на източнорумелийската действителност. Особено ценни за изследователите са статистическите данни, които тя излага в работата си.

Много добре оформени и изпълнени със съдържание са главите, засягащи икономиката на областта и културния и просветния живот в Източна Румелия. Проблемите в тези области за първи път се представят с такава пълнота именно в изследването на Е. Стателова.

Стателова анализира всички основни теми от историята на Източна Румелия професионално и обективно, но не засяга проблемите, съпътстващи институциите на областта и реалното състояние на администрацията.

Специално на създаването, характера и дейността на различните учреждения в областта е посветена работата на С. Симеонов[8]. Авторът разглежда състава и функциите на всички институции от централната и местна власт, използвайки преди всичко запазените архивни документи и периодичен печат от онова време. Но в изследването му не намира място състоянието на учрежденските архиви в Източна

Румелия, информация за които, макар и оскъдна, все пак има.

На дейността на руската дипломация е посветена разработката на руската историчка И. В. Козменко[9], която въвежда в научно обръщение ценен документален материал от Архива на Министерството на външните работи на Русия, разкриващ дипломатическите ходове и усилията на руските дипломати в защита на интересите на българите.

В неподражаем стил е написана книгата на Маньо Стоянов „Когато Пловдив беше столица: Очерци за Източна Румелия". Авторът, в привидно публистичен стил, представя едно сериозно изследване, посветено на Източна Румелия, като включва в него малко известни факти, поднесени понякога с чувство за хумор, което обаче не намалява научната стойност на творбата му.

Изграждането и функционирането на съдоустройствената система в областта е проследено от М. Манолова в отделно изследване[10]. С него тя продължава и дообогатява разработките на Ст. Бобчев, като в някои случаи показва по-трезва оценка на този отрасъл от областното управление от бившия му директор.

Организацията и структурите на въоръжените сили на Източна Румелия, включително и администрацията, обслужваща това звено, са разгледани обстойно от Г. Вълков[11], който дава и обширни сведения за „предтечата" им – гимнастическите дружества.

Василка Танкова издава през 1994 г. монографията „Свободата на печата в Княжество България и Източна Румелия"[12] и макар че тя остава малко встрани от темата на настоящето изложение, важни са и за него направените наблюдения. Доказва се, че независимо от факта, че Източна Румелия е автономна част от Османската империя, в нея свободата на печата е на ниво, каквото има в независимите държави с демократично управление.

Основните моменти от учредяването и дейността на библиотеката и музея в Пловдив са проследени в работата на Борис Дякович[13]. В много интересната си брошура авторът дава достатъчно факти, за да се подкрепи тезата, че областната библиотека с музей изпълняват донякъде и функциите на източнорумелийски архив.

Много интересна е малка статия в сп. "Юридически преглед", в която авторът А. Флоровский прави опит да проследи съдбата на архива на руското гражданско управление в България[14]. Флоровский установява, че документите са изгубени (унищожени) в по-голямата

си част, а останалите се намират в народна библиотека в София в силно увреден вид и без какъвто и да е било опис и каталогизация.

В статията си „Българското възрожденско документално и архивно наследство“[15] проф. А. Нейкова изследва българските възрожденски институции и определя тяхната роля за запазването на документалния масив, създаван от обществените организации на българския народ и от видните възрожденски и революционни дейци.

В настоящето изложението не се разглеждат събитията и самият акт на Съединението, едно от най-важните събития в новата българска история, с което се слага край на изкуственото разделяне на България. Съединението е естествен завършек на историята на Източна Румелия, но поради значението и мащабите си то е исторически проблем, който се разглежда в историографията ни самостоятелно.

Извън настоящето проучване остават и политическите, икономическите и културните процеси в областта. Те са сравнително добре проучени чрез по-горе изложените публикации и без да се открият значително количество нови архивни материали би било трудно да се добави нещо ново и значимо за историята на Южна България през източнорумелийския период.

При изследването на източнорумелийските институции и администрация е от голяма помощ постигнатото в отделните изследвания, пряко или косвено свързани с темата. Заедно със съществуващата литература са използвани и сведения от южнобългарския печат, дневниците на Областното събрание и Постоянния комитет, спомените на източнорумелийските обществени и политически дейци и архивният материал от областните учреждения, запазен в българските архиви (основно в Пловдив и София).

Това изложение няма претенции за изчерпателност и завършеност на темата, която третира. Но самата тя е малко разглеждана в българската историческа наука и всяко изследване в тази област допринася за нейното дообогатяване. Чрез изследването за първи път са въведени в научен оборот непубликувани или слабо познати документи, които показват администрацията и институциите на Източна Румелия в по-различна светлина от общоприетата досега. То има за цел да разкрие някои интересни моменти от административната история на България, а също и да внесе яснота по някои спорни до този момент проблеми.

Прочутата баня Хюнкярхамам през 1879 г. е преустроена от архитект Пиетро Монтани в Областно събрание на Източна Румелия

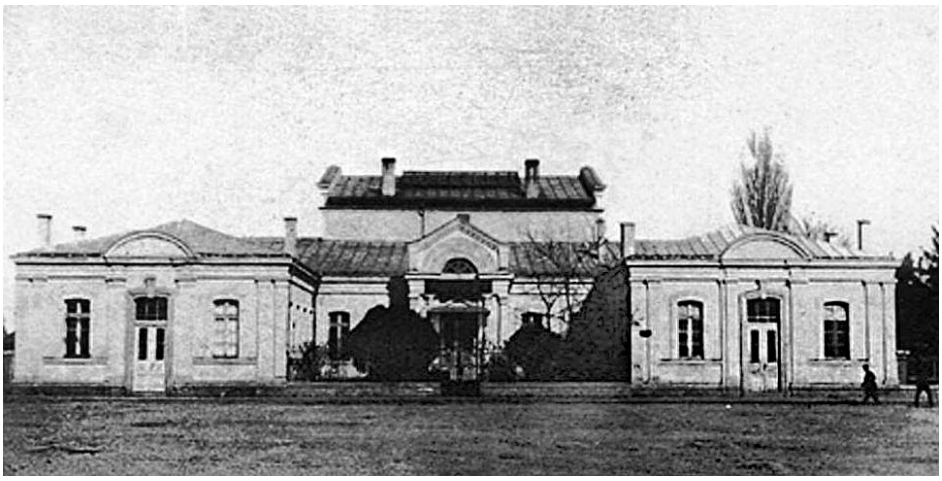

Сградата, построена през 1885 г. за Областно събрание, но поради акта на Съединението никога не изпълнява тази си функция

ПЪРВА ГЛАВА

НАСЛЕДСТВОТО НА ИМПЕРИЯТА. БЪЛГАРИТЕ В ОСМАНСКАТА ДЪРЖАВНО-СОЦИАЛНА СТРУКТУРА

1.1. Административните реформи през периода на Танзимата. Мидхат паша и реформите в Дунавския вилает

В края на XVII и началото на XVIII в. империята изпада в дълбока вътрешна и външнополитическа криза. Държавата става арена на драматични събития, които застрашават целостта ѝ, живота и имуществото на поданиците ѝ. Кризата, в която изпада империята, е повсеместна, но отначало само най-далновидните разбират, че пътят към спасението минава през реформи.

Първите сериозни опити за провеждане на реформи в администрацията, армията и стопанството започва султан Селим III (1789 – 1807). Волята му да обнови държавата го прави истински предшественик на реформаторите султани и велики везири от XIX век. Селим III е първият османски владетел, който изпраща посланици в големите европейски столици. В обхванатата от размирици и сепаратизъм държава той полага усилия да укрепи централната власт, да модернизира армията. Огромните средства, които са му необходими за изпълнението на тези задачи, той се стреми да получи чрез оздравяване на финансовата система. Неговите усилия пропадат преди всичко заради липсата на широка обществена подкрепа сред османското общество и твърдата съпротива на някои привилегировани слоеве на османското управление.

Султан Махмуд II (1808 – 1839) продължава реформите на своя предшественик. Когато той идва на власт, Османската империя властва над обширни територии на три континента, но представлява сила от миналото, неприспособена към новите политически и икономически условия. Едно от най-важните начинания, с които султанът започва реформите си, е ликвидацията на еничарския корпус (1826 г.). Реформите не се ограничават само в армията и флота, те обхващат и администрацията, данъчната система, образованието и икономиката.

Премахната е отдавна лишената от смисъл и значение тимарска система. Традиционният *Диван* е заменен с Министерски съвет, създават се министерства на вътрешните и външните работи и на финансите.

Напълно съзнателно Махмуд II променя статута на държавните чиновници и от слуги (роби) на султана ги превръща в държавни служители, като едновременно с това въвежда строги наказания срещу корупцията. Той твърдо застава зад идеята централните институции да се реорганизират по западноевропейски образец.

На 3 ноември 1839 г. тържествено се приема т. нар. Гюлхански хатишериф[16], който представлява по същество програма за по-нататъшното реформиране на империята с оглед на нейната модернизация. С този акт започва епохата на Танзимата, т. е. на реформите. Декретът прокламира напълно нови принципи в държавното управление, като гарантира сигурността на живота, честта и собствеността на поданиците. *Отмяната на откупуването на данъци и всички свързани с това злоупотреби, редовното и организирано набиране на армията, честни и публични процеси за обвиняемите. Пълно равенство пред закона на представителите на всички вероизповедания.* Именно този последен постулат представлява радикално скъсване със старите традиции и закони, които пречат на империята да се нареди сред модерните европейски държави.

Този реформен акт остава обаче без реално приложение в държавно-правовия живот на Османската империя. Под натиска на европейските покровителки на Османската империя на 18. 02. 1856 г. султан Абдулмеджид (1839 – 1861) обнародва поредния реформен акт – Хатихумаюна, с който се потвърждават и гарантират провъзгласените през 1839 г. права на поданиците на империята. В същия документ се дават обещания за провеждането на реални реформи в областната администрация, съдебното дело, фиска и други области на обществено-политическия и икономическия живот.

Реформаторското движение, което печели все повече поддръжници, се опитва да спаси империята. В този важен период на промени като реформатори изпъкват личности, които не са представители на армията, на старата султанска администрация или от средите на *улемата*. Те идват от преводаческия отдел към Министерския съвет и от секретариатите към османските посолства в чужбина, откъдето се завръщат с нови идеи за развитието на Османската империя.

В много съвременни изследвания[17], посветени на османските реформи от XIX в., се твърди, че те са „мъртвородени", че са направени „проформа", за да се удовлетворят желанията на западните съюзници на империята. До голяма степен това е вярно, но се създава все по-влиятелно общество за реформи, в които участниците виждат единствения начин за спасение на държавата от разпад. Силите, които им се противопоставят, са доста влиятелни, но постепенно привържениците на промяната на вековното статукво започват да печелят все повече влияние и за все по-големи слоеве от населението става ясно, че всяко връщане назад е пагубно за империята. Седемдесетте години на XIX в. са кулминацията на реформените актове на Османската империя, чийто връх е приемането на първата османска конституция през 1876 година.

Един от най-ярките представители на реформаторското течение е Мидхат паша. В цялата своя административна и държавническа кариера той полага усилия за реализирането на реформите в империята. Той е за запазване целостта на империята чрез сплотяването на всички нейни поданици около институциите на централната власт, около закони, които дават равни права на всички вероизповедания и най-вече около конституцията, на която Мидхат паша е голям привърженик. Чрез реформи той смята да укрепи военната мощ, която да се използва срещу външните и вътрешните врагове на държавата. Тези нови идеи той започва да реализира като управител на Нишкия *еялет*, но с пълна сила прилага като управител на Дунавския вилает от есента на 1864 до началото на 1868 година.

Създаденият със султанско *ираде* Дунавски вилает обхваща територията на съществуващите до момента Нишки, Видински и Силистренски еялети. В рамките на областта са създадени седем санджака: Видински, Тулчански, Софийски, Русенски, Варненски, Търновски и Нишки. Законът предвижда във всеки санджак да действат Административен съвет *(Идаре меджлиси)*, Правораздавателен съвет *(Темизи хукук)*, Криминален съвет *(Джинает меджлиси)* и Търговски съд. Високата порта, а и самият Мидхат паша, се надяват чрез силната централизация в управлението на новата администрация да бъдат ликвидирани анархията, злоупотребите и корупцията.

Амбицията на управляващите е Дунавският вилает да се превърне в „пробен камък" на новата политика и тук в реална обстановка да се провери дали имат ефективност замислените реформи. Изборът

на място също не е случаен. Именно в християнските области на Балканския полуостров недоволството от лошото управление е най-силно и ако тук реформите имат положителен ефект за империята, това означава, че те ще бъдат успешни и в останалите провинции. Правителството дава широка гласност на т. нар. „вилаетска реформа", с която в новообразуваните административни единици на управителя ще се дават широки пълномощия за организирането на администрацията и вътрешния ред. Шумното прокламиране на тази административна реформа има за цел да покаже на недоволните части от населението и на западните правителства, че ситуацията в Османската империя започва да се променя и практически, а не само на хартия чрез законови актове, които не оказват всъщност влияние върху държавно-правовия живот на страната.

Мидхат паша избира за център на вилаета Русе, където той е роден. Изборът му предизвиква оживени дискусии[18]. Руският консул в града отбелязва, че изборът е продиктуван от политически цели. Пашата не искал да направи логичното – да избере Търново за административен център, защото се опасявал, че това ще повдигне националното самочувствие на българите. Най-вероятно обаче са надделели аргументите, че Русе се намира на важна търговска артерия – Дунав, и че достъпът до големите дунавски градове и до румънската железопътна система, свързана с европейската, ще позволи на града с активната държавна подкрепа да се разрасне и да стане истински център на големия дунавски вилает.

Една от най-важните задачи на Мидхат паша е да укрепи бюрократичния апарат в областта, като подбере и назначи компетентни чиновници, които са готови да се съобразяват със законността и заповедите на висшестоящите институции. Чиновническият апарат е разделен на пет степени и само личните качества и стриктното спазване и изпълнение на задълженията са атестат за изкачването в по-горна степен[19]. Чрез тези мерки Мидхат паша се стреми да разруши вековната практика в османската администрация длъжностите да се заемат с ходатайства и рушвети, които после новоназначените чиновници си „връщат" от населението. Докато е начело на управлението, той успява да създаде добър порядък в работата на администрацията, помага му и обстоятелството, че е изключително безкомпромисен към корумпираните служители. Достатъчен е един сигнал и чиновникът, срещу когото е подаден, се уволнява[20].

Дунавският управител се стреми да преодолее съществуващото разделение на верска основа сред жителите на поверената му област. Той смята, че това е необходимо условие за стабилността на вилаета и изобщо на държавата. Стъпка в тази посока е изграждането на смесени административни и съдебни съвети и превръщането им във важни органи на управлението. Законът, според който са учредени, и в създаването на който Мидхат паша има дейно участие, предвижда в състава им да има равнопоставеност между мюсюлманите и другите вероизповедания, като се прилага и принципът на изборност.

Теодора Бакърджиева[21] смята, че това е доказателство за искрените намерения на реформаторите около Мидхат паша за реформи в империята, които да премахнат верските различия между поданиците. Но по-внимателният прочит на въпросния закон позволява да се направи изводът, че всъщност той представлява умело заобикаляне на принципите, прокламирани в Хатихумаюна. Представителните местни съвети имат всъщност за цел да преодолеят числеността превъзходство на християните, защото дори те да са 90% от населението, в местните *меджлиси* получават най-много половината места, а мюсюлманите, независимо от техния брой, са винаги 50% от състава. А и значението на тези местни избираеми съвети не е толкова голямо, те имат единствено съвещателна функция и не могат да взимат самостоятелни решения. Цялата изпълнителна власт е в ръцете на управителя на административната единица. Като цяло обаче това е голяма крачка напред в сравнение с предходните периоди от османската история и позволява на немалък брой българи да се включат в състава на османската администрация, нещо, което преди това е трудно възможно.

Мидхат паша започва сериозна реорганизация в съдопроизводството и в състава на съда. Той премахва старата система, според която при разглеждане на съдебни дела *кадиите* събират такси, от които се издържат. В новия Дунавски вилает те започват да получават заплати, а съдебните такси се внасят в областния бюджет. Съдебните състави се формират на принципа на равнопоставеност между мюсюлманското и християнското население, отново без да се взема предвид процентното съотношение на населението по верски признак. Това също не е в съгласие с реформаторските принципи, които се прокламират от централната османска власт. Щом като всички вероизповедания са равни пред закона, не трябва съдиите да

се разделят по религиозен признак. Валията премахва използването на *шериата* при разглеждането на наказателни и търговски дела.

Паралелно с формирането на новата административна култура Мидхат паша планира строителството на необходимите административни сгради. За изпълнението на това той нарежда на подвластните му *мютесерифи* и *каймаками*[22] да проведат срещи с подвластното им население и с ръководителите на общините. Целта на тези срещи е да се убеди населението да подаде молби до Високата порта за разрешение за строителство на административни сгради в съответните населени места. В тези молби населението поема задължението активно да подпомага строителството чрез предоставяне на материали и работна ръка. Едва ли местното християнско население с голямо желание се включва в тези строежи, защото освен тежкия физически труд и материали, които заплащат, българите трябва да строят сгради (и символи) на османското владичество. Но именно с помощта на местното население в Дунавския вилает се построяват сгради, които са крайно необходими за нормалното функциониране на вилаетската администрация.

Така например във вилаетския център Русе се строят сгради, които трябва да изпълняват ролята на административен център (конак) и първата в града печатница. През 1864 г. е създадена печатница със задача да изработва "канцеларски потреби" за нуждите на турската администрация, официоза вестник "Дунав" (на турски и български език) и, разбира се, книги. Отпечатва до Освобождението 159 заглавия на български, турски и френски език. Притежава достатъчно количество български букви (граждански и църковни). Машините са модерни за времето си и през 1881 г. оборудването е пренесено в София за новосъздадената Държавна печатница на Княжество България.

Мидхат паша, който разбира огромната роля на архивната институция за правилно функционираща администрация, изпраща искане[23] до Държавния съвет, *Шура-и-девлети*, да му бъдат отпуснати 40 000 гроша за строеж на държавен архив в Русе. По думите му вече са събрани 30 000 кутии с документи и най-вероятно техният брой щял да нарасне. Постройката, отбелязва пашата, трябва да бъде каменна, а не дървена, за да се предотвратят пожари, и трябва да може да побере 80 000 – 100 000 кутии с документи. В тази молба към централното правителство има няколко любопитни момента.

На първо място валията говори за *кутии* (ако преводът е верен), в които се събират документите. Това показва по-висока архивна култура, отколкото се смяташе, че притежават османските чиновници през посочения период. Известно е, че архивните си документи османските служители събират в чували или торби, които нерядко окачват над главите си. А тук вече виждаме един от белезите на съвременна архивна институция. Също така големият брой (30 000) кутии показва, че Мидхат паша събира в тях не само документи, създадени в новите вилаетски учреждения, но и документи, които той заварва от старата османска администрация. Каменна сграда, предназначена най-вероятно за архив, обаче е построена през 1870 – 1871 г. в Търново[24]. Надписът над входа на въпросната сграда потвърждава, че става въпрос за важна правителствена постройка, но не може да се каже със сигурност дали това е архив.

„Щом като станал падишах, Негово превъзходителство Абдул Азис, основател и създател на благодеяния, се заел със старанието да укрепи базата на справедливостта и законността. Падишахът постигнал много победи благодарение на войниците, всеки от които се биел като разярен лъв. На падишаха не му достигали нито денят, нито нощта и сянката на Негово Превъзходителство, познаващ истината и правдата, вършела всичко с определена цел. Ето на: той, падишахът, построил депо в Търново. А за да не бъде унищожен този арсенал, било наредено да се охранява. 1287 г. по хиждра (03.04.1870 – 22.03.1871 г.)"[25].

Спомените на търновци за събитията около освобождението на града от османска власт сочат, че от сградата са извадени голям брой документи и са изгорени, което може да е косвено доказателство, че поне в този период сградата се използва от османската администрация и за архивно депо.

Никола Алваджиев в книгата си „Пловдивски Хроники" съобщава, че през 1850 г. в Пловдив е построен нов конак, който служи за административен център на османската власт в града и региона. Новата сграда имала няколко входа и изхода: главният – само за висши чиновници – гледал към Сахат тепе, друг – северно към р. Марица, трети – към Таш капия. Нямало площад *(мегдан)* пред сградата. До конака са построени канцеларии, сградата на общината *(беледието)*, на архива *(дебоят)*, жилищата на пашите и помещенията на заптиетата. Споменаването на това, че има отделна

архивна сграда в близост до административните центрове на града, показва, че в архива най-вероятно са събирани документите, излизащи от османските канцеларии[26].

Мидхат паша активно работи по реформирането на администрацията във вилаета. Лично следи за организацията при съставянето на новите административни съвети в санджаците и каазите, които се привеждат и актуализират в съответствие със закона за вилаетите. След всички промени, инициирани от пашата, административната система придобива нова визия и съдържание. Начело стои валията, който се ползва с неограничени пълномощия, дадени му от централната власт за управлението на областта. Пряко подчинена на валията е вилаетската канцелария, в която влизат началникът на финансите, директорът на канцеларията, началникът на полицията, председателят на апелативния съд, духовните водачи на вероизповеданията, представени във вилаета, както и избираеми членове. По своята същност това е „правителството" на вилаета, което обаче има само съвещателни функции и не може да оспорва или изменя решенията на валията.

В помощ на Мидхат паша и неговата канцелария се създава и предвиденият от закона Общ вилаетски съвет. Този орган се събира веднъж в годината и има само съветнически функции. Те са в сферите на строителството, селското стопанство, търговията, данъчната политика, проблемите на здравеопазването и образованието на вилаета. Взетите от съвета решения нямат задължителен характер и могат да влязат в сила единствено след разрешението на валията и на Високата порта. За попълване състава на Вилаетския съвет всеки санджак е задължен чрез избори да изпрати в него четирима свои представители – двама мюсюлмани и двама християни. По-горе посочих, че това е начин да се обезсили християнското мнозинство в Дунавския вилает. Освен това християните, които се избират от местното население, са „удобни" за властта състоятелни хора, които няма да рискуват привилегиите си в сблъсък с османското управление. В този съвет се избират 28 санджакски представители плюс назначените от Мидхат паша чиновници, които също заемат местата си сред избраните от населението вилаетски „депутати".

Тази изкривена форма на „парламентаризъм" не обслужва интересите на населението, тъй като почти всички членове на Съвета са по един или друг начин свързани и зависими от управителя и

от Високата порта. За християнските представители вече казах, че нямат интерес от конфронтация с властта, а мюсюлманските представители се съобразяват с желанията на пашата, просто защото мюсюлманите припознават османската власт като единствен защитник от християнското мнозинство, което ги обгражда. За чиновниците, които заседават в иначе изборния съвет, е негласно задължение да гласуват в интерес на вилаетското управление.

По примера на вилаетския център (а и в съответствие със закона за вилаетите) в санджаците също се създават смесени административни съвети, в които част от членовете се избира от населението, а останалите се назначават от управителя. В санджаците функционират търговски съд, съдебен съвет и съвет на старейшините. Последният се състои от 11 членове и по един представител на религиозните общности, представени в санджака. В правомощията му (след задължителната санкция от страна на управителя) влизат участие в определянето на данъците, контрол върху тяхното събиране и разрешаване на възникнали дребни спорове между жителите и общините на санджака. По този начин съветът осъществява връзка между официалната власт и местното население. Със създаването на тези органи османската власт се стреми да премахне или поне да обезсили до известна степен ролята на българските самоуправляващи се общини, които изпълняват идентични функции в обществото по онова време.

Управлението в най-малките административни единици във вилаета, *каазите,* е поверено на *каймакамите*. В тяхна помощ се назначават по един финансов чиновник и главен писар, който наред с другите задължения има и това да организира деловодството и архива на *каазата*. Членовете на смесения административен съвет на каазата са четирима – двама християни и двама мюсюлмани. Според правилника за уреждане на селските кметства селата, в които живеят 85% от населението в Дунавския вилает, се ръководят от мухтари *(кметове)*. Към тях действа съвет на старейшините – *ихтияр меджлис* – членовете на който са избираеми за срок от една година.

Важна стъпка в административната реформа на Мидхат паша е изграждането на градските съвети, които според закона се състоят от председател, заместник-председател *(муавин)* и шестима членове *(ази)*. В заседанията на градските съвети участват още градският инженер, градският лекар, един писар, ковчежникът и един офицер.

В компетенцията на тези съвети влиза грижата за чистотата на селищата, контрол върху изпълнението на санитарните правила и спазването на определените от закона мерки и теглилки на пазарите, строителството на улици и поддръжката на противопожарната охрана, т. нар. *тулумджии*.

⁂ ⁂ ⁂

Представеният по-горе модел на административна реформа и управление на Дунавския вилает представлява опит на реформаторските кръгове в османското правителство чрез серия от реформи да решат проблемите, пред които империята се изправя. На първо място сред тях е все по-засилващото се движение за отделяне от османската държава от страна на християнските етноси на Балканския полуостров. Реформите, които прилага Мидхат паша по време на своето управление (1864 – 1868 г.), целят да тушират националистическите стремежи на българското население, което е мнозинство във вилаета. Обаче сравнително краткотрайното му управление не допринася съществено за подобряването на вилаетската администрация. Едно от полезните неща, които се случват на българското население през този период, е, че ***известен брой българи се назначават в османската администрация и по този начин придобиват безценен чиновнически опит.*** Като цяло, през 30 – 70-те години на XIX в. се създава достатъчно обособен контингент от хора, подготвени в една или друга степен в областите на културата и науката. Тази група, наричана възрожденска интелигенция[27], се състои предимно от учители – 50,5% и духовници 38,3%. Слабо представени са творческите групи – писатели, художници, вестникари и учени. Чиновниците са едва 1,5% от състава на близо десет хилядната възрожденска интелигенция[28].

Но трябва да се подчертае, че българите през цялото си вековно съществуване в рамките на Османската империя имат постоянен досег с османската административна система. Потвърждаването на личната поземлена собственост, плащането на различните данъци, контролът от страна на властите върху търговията и занаятчийското производство и различните привилегии и задължения от страна на българите изискват познаването в условията на свръхбюрократичната османска държава на голям брой документи и тяхното правилно използване в общуването с различните институции. В условията на добър правов и административен ред, осигурен от

държавата, българите използват всички възможности и права, които им дават османските закони. Бурното развитие на търговията, на еснафските сдружения, на културните и образователните институции и по-късно на борбите за църковна независимост показват, че българското образовано съсловие няма проблеми с познаването на законите и тяхното използване в услуга на българите.

Разбира се, без реформите в османската държава българите нямаше да могат да заемат каквито и да е длъжности в държавните институции, а като се има предвид, че структурата и моделът на работа са заимствани от западноевропейските държави (основно Франция), българите-администратори в османските чиновнически структури придобиват и нелош европейски опит в държавната администрация, който по-късно ще приложат в институциите на Княжество България и Източна Румелия.

Част от административната уредба в Дунавския вилает е заимствана в по-късното устройство на Източна Румелия. Ролята в управлението на валията/главния управител е основна и неговите решения на практика не могат да се оспорват или изменят. Вилаетската канцелария има своя аналог в съвета на директорите в Източна Румелия. Общият вилаетски съвет може да се оприличи на областното събрание в автономната област, като структурата му е много подобна и при двете институции.

Местните органи на властта също притежават сходни функции и черти с департаменските институции в Южна България след Освобождението. Това личи най-вече в устройството на селските общини, в които живее основната част от населението и в Дунавския вилает, и в Източна Румелия. И в двете области административното устройство на тези общини е идентично.

През епохата на турското владичество в покорените земи е запазено обичайното право на местното население. Йозеф фон Хамер[29] отбелязва изрично в своите изследвания, че един от четирите източника на османското законодателство е *аадетът*, т. е. обичайното право, което се различава в отделните провинции на обширната империя. То се признава от всеки султан, а понякога е дори санкционирано като *канун*, като държавен закон, и става фактическа част от правната надстройка на османската държавност.

Следователно наличието на български общини още от първите десетилетия на турското владичество не е нещо необичайно и

извънредно[30]. Редица семейни, договорни и наказателно-правни отношения са уреждани по обичайното право, а запазването му е обусловено от съществуването на местно общинско самоуправление.

Известно е, че след установяването на турската власт в нашите земи са раздадени поземлени владения на българи селски първенци и кметове, т. нар. кнезе или старейшини, които по време на завладяването приемат държавни служби в своите места[31]. Те подпомагат властта при събирането на държавните приходи, снабдяват с необходимите продукти тези, които пазят проходите, оповестяват и разпространяват сред населението отнасящите се до него правителствени разпореждания. *Раята* се обръща за уреждане на семейни, наследствени, парични, договорни и други отношения към своите кнезе, банове, примари, чорбаджии, старейшини – различни названия, с които народът нарича своите първенци. Те образуват на места старейшински съвети, около които се групират обикновено религиозната община на християнското население. За съществуването на подобни общини или религиозни сдружения (corporations) ни съобщава и видният френски пътешественик и учен Оливие[32]. Те не са образувани само от българи, но ги има и сред арменци и евреи.

За българските общини са от голямо значение и еснафските сдружения, доколкото те съществуват в по-големите градчета. Българските занаятчии представляват още от самото начало силата, която укрепва и организира местната религиозна, а всъщност и гражданска община на българското население.

Съгласно оскъдните сведения за първите векове на турското владичество българските общини с техните кнезе или старейшини съществуват предимно в селата и в някои по-големи градове, като Търново и София, където се запазва част от старото българско население. През XVIII в., особено в последните му десетилетия, се забелязва рязко увеличаване броят на българските общини в бързо развиващите се подбалкански и средногорски селища с чисто българско население, както и с по-големи търговски пътища или панаири – изобщо в центровете на разширяващо се стоково производство и по-усилен стокообмен. Металният печат на копривщенската община от 1788 г.[33], който е най-старият досега български общински печат, свидетелства за зараждане на нов тип български общини, с нови функции и задачи, поставени от новата историческа епоха в развитието на нашия народ. И преди всичко

чрез общините са разпределени през XVIII – XIX в. повечето данъци, които трябва да плаща християнското население[34].

Като се започне от най-старата запазена до днес данъчна книга на търновската община от 1778 – 1814 г.[35], като се прехвърли тефтерът на русенската църковно-народна община от 1856 г.[36] и се проучи нареждането на софийския мютисериф до кюстендилската българска община от 1870 г. как да се разпредели данъкът беделие-аскерие[37], може да се установи, че през почти целия период на турско владичество българските общини запазват функцията си да събират данъците на българското население.

Общините разширяват същевременно извънредно много своя контрол над договорните и други частноправни отношения на българското население. Затова официалните турски *сиджили* съдържат сравнително малко сведения за българи, които прибягват до турското правораздаване. Архивът на плевенската община, който започва от 1831 г.[38], на жеравската от 1835 г., на ескиджумайската от 1819 г. (и продължава до 1890 г.), на силистренската от 1872 г., на сливенската от 1861 – 1865., на варненската през 1867 г. и архивите на много други общини съдържат немалък брой свидетелства за венчавки и разводи, завещания, дарения, документи за покупко-продажби на движими и недвижими имоти, договори, спогодителни, уверителни, прехвърлителни, удостоверения и др. В много случаи те показват нагледно личния, битовия и обществено-стопанския живот на българите в продължение на десетилетия. Общините са в действителност опора на българското население по села и градове в неговото всекидневие.

Постепенно започват да се увеличават и доходите на българските общини, особено в градовете и градчетата, въпреки че общо взето те остават бедни до Освобождението. Обикновено събират такси от венчавки[39], договори, а също еднократни и периодични помощи от еснафски сдружения и търговци. Получават и парични дарения, понякога и доста големи, както и къщи, магазини и полски имоти[40]. От писмо на Климент Браницки до Скарлат Стратович в Браила се узнава, че тревненската община притежава там магазин, който отдава под наем[41]. Съгласно служебна бележка от турския министър на външните работи до свищовската община от 1876 г. относно спор на тази община с румънските власти за нейни имоти във Влашко, турското правителство позволява официално на нашите общини да разполагат с "движими и недвижими имущества,

оставени чрез завещания в полза на благодетелни неща от членовете на общината, да получава приходите от тия имущества, движими и недвижими, и да урежда разноските..."[42]

М. Андреев[43] доказва по косвен път, че българското обичайно право е регламентирано и използвано в българските земи и преди XVIII в. Така в началото на XVIII в. са принудени да емигрират в Темишки Банат т. нар. банатски българи. На тези преселници през 1774 г. са признати особени привилегии от австрийската императрица Мария-Терезия. Преселниците трябва да бъдат съдени от свои съдии, според старите народни обичаи, и не може да има съмнение, че тези стари народни обичаи съществуват и са прилагани от банатските българи в продължителен период от време преди преселването им в Австрия. Тъкмо затова те са признати и санкционирани от австрийските власти. А това означава, че столетия преди XVIII в. в българските земи се прилага българското обичайно право.

Всички стопански, социални, демографски и обществени промени, засягащи развитието на българската общност и населяваните от нея територии, намиращи се под османска власт през разглеждания период, са отразени в достигналите до нас архивни свидетелства. Както е известно, за разлика от официалните османотурски документи от същото време, документите и архивните свидетелства от български произход се определят от специалистите като „домашни извори". Те се създават в резултат от дейността на институции, свързани с местното самоуправление в Османската империя, а също и от дейността на съответните български възрожденски организации – комитети, дружества, читалища, общества, или на отделни личности.

Условно българските възрожденски документи могат да бъдат разделени на три групи: *документи на институциите* в османската система на тогавашното местно самоуправление, което включва и българите на територията на Османската държава; *документи на българските обществени организации*, в включително и сред емиграцията ни; документи на отделни възрожденски дейци, семейства или родове, респ. *фондове от личен произход*[44]. Изяснихме по-горе, че местното самоуправление, което е регламентирано от османското законодателство, се реализира на практика чрез общините, еснафските организации и църквата[45]. Както е известно, Цариградската патриаршия е официалният представител на

православните християни в Османската империя, в частност и на българското християнско население до 1870 г., когато е учредена Българската екзархия. Ето защо църквата играе ролята на посредник при уреждането на възникващите спорове между християни от съседни селища относно границите на принадлежащите им землища, като съответните решения се записват на турски език.

Във връзка с въвеждането на т. нар. „вилаетска организация" в османската държава през 1864 г. кметовете вече се посочват от жителите в отделните села. А още от 1858 г. при валията, като управител на съответния вилает, започват да се назначават местни меджлиси. Всеки вилает, като основна административно-териториална единица в османската държава, включва следните структури по низходящ ред: *санджак* (област) начело със *санджак бей*; *кааза* (околия) – с *каймакам*; *нахия* (сборна селска община) – с *мюдюр*, и *кьой* (село) – с *мухтар* (кмет). В съответствие с предоставените им права и административни компетенции посочените институции, съставляващи местното самоуправление, имат право и да издават някои документи, без задължителна санкция от османските власти. Това са документи от вида на кръщелни, училищни свидетелства, договори за наемане на учители, брачни договори, завещания, дарения и др. Поради официалното им предназначение, макар и само в рамките на дадена общност, те най-често са съставяни и оформяни по образец, върху предварително отпечатани формуляри.

1.2. Ръководства (писмовници) за оформянето на административни документи

След падането на България под османска власт се прекратява документирането чрез официални български институции, а османската държава налага свои правила и изисквания в изготвянето на официални и ежедневно употребявани документи.

Още от XVI – XVII век в империята се обнародват помагала за тази цел, но те остават в повечето случаи недостъпни и неприложими за българското население. Такива са сборникът от официални османски документи със заглавие *„Кореспонденция на султаните"*, съставена от Ахмед Русанзаде през 1574 г., и сборникът на Саръ Абдулах Ефенди от средата на XVII в., озаглавен *„Ръководство по кореспонденция"*[46]. Те са предназначени преди всичко за обучение на

османските чиновници[47].

Паралелно с тези османски „писмовници" през периода на ранното възраждане българската интелигенция също започва да съставя подобни ръководства. Те се съставят първоначално от духовенството и за неговите нужди.

Създават се първоначално ръкописни помагала с образци на писма и някои видове документи, които служат за ръководства за писмописание. Те са важен източник, който дава представа за състоянието на документирането през периода на Възраждането[48].

Освен образци за писане на писма и титлографии, ръкописните писмовници съдържат и други примерни текстове – записи за заем, прошения, договори за съдружие, завещания, свидетелства за духовен сан. Тези примерни документи са свидетелство, че подобна традиция в документирането е с дълбоки корени и се е запазва благодарение на нуждите на духовенството и църковните органи[49].

По-голямата част от посочените ръкописни ръководства са създадени през втората половина на XVIII и началото на XIX век до издаването на първите печатни писмовници на български език. Те са образци за средновековния начин на официално изразяване под влияние на византийския стил от XIV – XV век. Примери за този вид писмовници са Слепчанският и Хилендарският[50]. Постепенно през втората половина на XIX в. те престават да бъдат актуални, но се съставят и използват до средата на века, вероятно поради недостатъчното разпространение на печатните.

Съществувайки от векове в границите на една изостанала от модерните европейски порядки империя, българското възрожденско общество постепенно започва да се отваря към новите (за българския народ) социално-политически модели, които му предлага Европа. Започва дългият път към компенсирането на голямото изоставане от европейските духовни, социални и държавно-правови процеси, от които нашето общество е дълго откъснато.

Развитието на документирането сред българското общество е част именно от неговото модернизиране.

В книгата си „Делова кореспонденция" А. Кондукторова[51] разказва за появата на писмовниците в Европа и САЩ. Това става през XV в. в Германия, а в Русия излиза през 1769 г. т. нар. Курганов сборник. В Северна Америка през 1772 г. в Бостън и през 1773 г. във Вирджиния се основават центрове, координиращи обучението

по кореспонденция. Възприемането на чужди образци става наложително за българското общество, защото интелигентната и образована част от българите разбира, че моделите на писма и изобщо на документи ще се използват при кореспонденция сред българите и другите православни народи и при кореспонденция и търговски отношения с Европа и Русия. Тези писмовници не са предназначени за общуване с Изтока и ислямския свят и ***по този начин ясно се показва накъде е насочен стремежът за развитие на българите – към Европа, а не към Азия***.

В първите десетилетия на XIX в. сред българското търговско съсловие и грамотното градско население постепенно се появява нуждата от знанието за писането на „доброизкусни писма"[52], което става едно от основните изисквания за образованост в деловите отношения. Това е желание за определен вид просвета и за запазване и развитие на социалните връзки чрез писмената форма на общуване. В резултат от тази засилваща се обществена потребност се създават ръководства, които съдържат не само наставления за писане на писма, но и типови образци за делова документация, необходима за задоволяването на практическите нужди на българското общество.

От 1835 до 1857 г. са отпечатани около 15 ръководства за съставяне на типови писма до адресати и различни видове документи, главно с търговски характер. Те се публикуват под няколко заглавия: *предручний послателник, писменник общополезен, писмовник, примери за разни писма, писмени състави*, но постепенно се налага названието *„писмовник"*. След 50-те години на XIX в. са публикувани и търговски ръководства, които дават задълбочени познания за водене на търговска документация.

Първите български писмовници са публикувани, отбелязахме, през 1835 г. Техни автори са Неофит Бозвели и Христаки Павлович[53]. Местата, където са отпечатани тези помагала (Белград и Крагуевац), са извън пределите на България, защото няма печатница в българските земи.

През 20-те и 30-те години на XIX в. се активизира търговският обмен между българските земи и страните в Европа (предимно Австрия), а освен това българското историческо наследство привлича вниманието на чужди изследователи, които установяват връзки с местни възрожденски дейци и ги подпомагат в издирването на документи, свързани с историята на българския народ.

Активни участници в широко разгърналото се движение за спасяване и проучване на историческото и документално наследство на България са десетки български възрожденски дейци. Сред тях изпъкват Неофит Бозвели, Неофит Рилски, Петър Берон, Емануил Васкидович, Захари Круша, Константин Фотинов, Николай Палаузов, Найден Геров и други бележити българи, които неуморно се трудят за запазване на националната ни идентичност. Тези културно-икономически процеси, които постепенно набират сила през 30-те години на XIX в., несъмнено оказват влияние върху потребността на образованите българи от знания върху правилното оформяне на документи с личен и търговски характер. Именно за задоволяване на тези желания се издават и споменатите писмовници.

Изданията на Н. Бозвели и Хр. Павлович се придържат до известна степен към старата църковно-славянска епистоларна традиция. Стилът на примерните текстове е многословен и изпъстрен с църковнославянски думи. Специално място е отделено на титлографията, като църковните санове са представени подробно, докато гражданските са показани по-схематично.

Въпреки тези свои слабости, първите печатни писмовници допринасят съществено за обогатяването на познанията за видовете писма и документи, които са в „оборот" по това време. Те повишават несъмнено писмовната и търговската култура на българина. Авторите са създатели и на учебна литература, към която могат да се причислят и издадените от тях писмовници. Те явно добре осъзнават нуждата от тези ръководства, защото виждат изоставането и липсата на такъв вид знания и умения дори и сред просветените слоеве на възрожденското общество.

Следващият по хронология писмовник е на Сава Доброплодни[54], който се опитва също да преодолее старата епистоларна традиция. Освен обичайните примери, той предлага в творбата си и примери за съдебни (юридически) случаи: жалби, укорителни, изобличителни, заплашителни. Също така той дава и правила за поздравлението и титлите в началото на писмата, за оформянето на края на писмата и документите, за подписването, за сгъването на хартиения носител и за запечатването му. Макар в издадения от него писмовник примерите с търговски документи да са в ограничен вид, той все пак подбира и публикува най-важните от тях. Ръководството на Доброплодни има сериозен тираж. Продават се близо две хиляди

броя от него не само в пределите на българските земи, но и във Виена, Белград и Румъния.

През втората половина на XIX в. нуждата от ръководства за писмописание и документиране се увеличава и това проличава от увеличения брой на изданията.

През 1856 г. излиза писмовникът на Герги Икономов, който в предговора си пише, че издава творбата си *„...за улеснение и развитие на нашите Юноши... "*[55], което показва, че писмовникът има претенциите да бъде и учебно помагало. В българските земи вече има и класни училища, за които този писмовник явно е предназначен. През 1862 г. Костаки Попов издава „Търговски писменик[56]", който, както показва името му, е специализиран като ръководство само за търговска кореспонденция и документация, за разлика от предходните издания със сходна тематика. И при К. Попов като водещ мотив за написването на писменика е разбирането, че българският народ изостава от европейската практика в този област и трябва да се стреми към доближаване и изравняване с модерните постижения. И този сборник по всяка вероятност е предназначен за изучаване в училищата, защото е отпечатан в печатницата на първата българска гимназия в Болград (основана през 1858 г.). Ръководството се отличава и с малките си размери (джобен формат), което го прави удобно за използване в ежедневието на търговеца.

„Малък български писмовник или образци за различни писма" е издаден от Никола Михайловски през 1868 г. в Русе и следва схемата на предходните писмовници. В него са дадени основните правила за писмописание и водене на търговски дела. Авторът му призовава за краткост и за яснота на стила. Той също така обръща внимание на реквизитите, които трябва да притежава всяко писмо: вид на хартията, датата, титлата и обръщението, подписа и адреса, послеписа, обвивката (плик), надписването и подпечатването[57]. Годината и мястото на отпечатването на този писмовник не са случайни. По това време Русе е център на Дунавския вилает, в който под ръководството на Мидхат паша се извършват важни реформи, основно в администрацията. Създаването на печатница също е заслуга на валията, който по този начин се надява да покачи нивото на ефективност на вилаетската администрация. Издаването на подобни писмовници със сигурност се посреща със задоволство от страна на Мидхат паша, който привлича немалък брой образовани българи

в управлението на областта и всяко тяхно допълнително обучение повишава ефективността им в служба на османското правителство.

През същатата година и от същата печатница в Русе излиза своеобразно продължение на предходния писмовник и това може да се определи като последователна линия на вилаетското управление в посока издаването на помагала, които да спомагат за модернизацията и европеизацията на местното управление. Това е писмовник от нов тип, назован е „Турско-български писмовник" и е съставен от Стоил Попов и Иван Чорапчиев[58]. В началото те пояснява интересна подробност за турските писмовници, а именно, че *„...те въобще се печатат на литографии с ръкописни букви, щото служат и като образци за краснописание".* Текстовете в писмовника са разделени в т. нар. „билингва" формат. На български са на лявата страница, а техният еквивалент на турски е на дясната страница. В предговора се обяснява, че сборникът е издаден за учениците в българските училища, в които се преподава турски език.

Писмовникът несъмнено улеснява изучаването на османотурския език от учениците. Той съдържа образци на най-нужните в общуването с османското правителство документи: прошения, записи, полици, разписки, търговски писма, протести и др. На всички тях е поместен и българският превод, направен от авторите. За разлика от предходните ръководства в турско-българския писмовник образците на писма от личен характер са малко. Това може да се дължи на факта, че по принцип в запазените *инши* (турски писмовници) преобладаващата част от образците на документи са за служебно ползване и за кореспонденция с османската власт, а издаденият от С. Попов и Чорапчиев сборник включва именно османотурски документи и техните преводи на български, та след като в турските примери почти липсват документите с личен характер, то и в коментираната творба те също няма да заемат особено място. Писмовникът има изцяло практическо предназначение – да помогне на българите при общуването им с официалните османски власти.

Отбелязано беше, че с налагането на реформите в Османската империя за българите (а и за останалото християнско население) става все по-възможно да се намесват в местната политика и сборникът ги улеснява в това. Явно от писмовника има голяма полза за местното население, защото е преиздаден през 1873 г.

През 1870 г. отново в Русе е издадено ръководство, сходно

по съдържание и функции с предходните писмовници. Неговите автори (Стефан Попов и Петър Аврамов) скромно го наричат „писмовниче"[59].

Роля на източници на знания по писмописание от втората половина на XIX в. имат и някои периодични печатни издания, в които има поместени примери за различни по съдържание и предназначение писма. Това са публикуваните в подлистника на „Цариградски вестник" – Примери за разни писма, преведени на български[60] – от Ирина Екзарх. Дадени са повече от четиридесет примера с писма от личен характер.

Наред с изброените писмовници е използван и т. нар. „Курганов сборник", който П. Р. Славейков превежда от руски по време на учителстването си в Севлиево.

Посочените примерни ръководства за съставяне на писма и документи могат да се нарекат от смесен тип, защото в тях са представени както образци на писма с личен и битов характер, така и примери на търговски документи. Примерни документи за кореспонденция с османската администрация също присъстват наред с другите образци. Това ги прави писмовници с много добро практическо приложение, даващи основни познания за писмописанието и документирането въобще. Стилът на примерите в тези ръководства става с течение на времето все по-опростен и практичен, доближавайки се до реалния живот и съвременните отношения в него.

Търговските ръководства и диплографии имат подобно предназначение като писмовниците от смесен тип. Но те все пак са специално предназначени за хора, които изучават или се занимават с търговия. До Освобождението са отпечатани четири такива ръководства. Първото подобно печатно указание е съставено от братята Стоян и Христо Караминкови[61].

С особено богато съдържание се отличава „Търговско ръководство за тръгувание, промишленост, мореплаване и за търговски делания", отпечатано през 1858 г. в Цариград. Негов преводач от гръцки е А. Гранитски. Тази търговска книга е от известния по онова време автор Константинос Мелас. Издадена е на гръцки език през 1848 г. за нуждите на гръцките търговци в Средиземноморието и най-вече за тези от тях, които търгуват в пределите на Османската империя[62]. Тя е популярна сред българите и преди нейното превеж-

дане на български език, сред тези от тях, които ползват свободно гръцки език. Но явна е и потребността от превод на български език, за да се задоволят конкретните нужди на засилващото се българско търговско съсловие, което вече се отърсва от гръцкото влияние и желае да получава необходимите му знания на роден език. Освен към българските търговци, преводното издание е насочено, както и другите писмовници, към образованието на българските младежи. Това личи от посвещението, направено от издателя на книгата Христо Хамамджиев на първата страница: *„На българските младежи, които ще настанат важното търговско поприще в надежди на добри успехи – посвещавам това търговско ръководство*[63]*"*.

Това е и разликата, която отличава българския превод от гръцкия оригинал. Изданието на К. Мелас няма претенциите да служи като образователна творба в училищата, но българското преводно издание е насочено и към средните образователни институции, защото преводачът и издателят виждат големия му образователен потенциал в много учебни дисциплини.

Търговското ръководство на български език от 1858 г. се състои от четири обемни дяла. Част първа съдържа четири глави. В тях се изяснява какви са приликите и разликите между външната и вътрешната търговия, паричното обръщение, банковото дело, панаирите и тържищата. Дават се и кратки сведения за търговците и търговските посредници, както и своеобразен етичен кодекс на търговеца. Едно от най-важните задължения на търговеца според Кодекса е да поддържа акуратно търговската си документация (на второ място е сред правилата). Правят се опити и за теоретични постановки и дефиниции, свързани с търговията и икономиката въобще.

Втората част съдържа дванадесет глави. Всички те са посветени на отделните групи стоки – един подробен инвентарен списък на най-масовите стоки на пазара.

Третата част, в двадесет и седем глави, съдържа обстойно географско описание на основните търговски средища, интересни за гръцката търговия. Дават се добри географски описания на местата и страните, които са включени в книгата, кратки данни за митата, местната валута и други полезни сведения за търговеца. По същество това е подробно странознание на онази част от Европа и Азия, която е представлявала интерес за автора.

Четвъртата част е посветена на търговската кореспонденция,

правилното водене на търговската документация. Мелас подчертава важността на „търговското писмописание" и според него „*Търговското убо писмо е душата на търговията*"[64].

Трета глава в тази част от книгата е посветена на търговската кореспонденция, чрез която се осъществява връзката между субектите в търговията, както и с държавните органи, контролиращи дейността на търговските дружества. Авторът подчертава, че от начина, по който се води търговската документация и кореспонденция, проличават управленските способности на тези, които я водят, и дали те ще могат да защитят адекватно търговските си интереси. Съхранението и архивирането на търговската кореспонденция е важно условие за доказване на случващите се събития и договореностите между страните по сделките, като Мелас казва в книгата си, че документацията трябва така да се подрежда, че тя да бъде лесно използваема при нужда.

В параграф 661 е представен модел на *преписната книга*, в която трябва да се описват всички копия на изпратените и оригиналите на получените писма. Тя е един от най-важните елементи от търговското деловодство (а и не само от него), защото „*...е силно оръжие против лошата вярност на един кореспондент, защото според Закона тази книга служи за свидетелство между търговците*"[65]. По-долу е цитиран и съответният член от Търговския закон (чл. 10), който потвърждава, че преписната книга служи като доказателство в съда.

В следващите абзаци от ръководството е показано значението на околителните (циркулярните) писма, които държавните учреждения изпращат до търговците и техните дружества. Те не изискват отговор, но съдържат важна информация, засягаща дейността им. В параграф 663 е разгледан документ, наречен „поискване за поръчение", на практика пълномощно, и с него се удостоверява, че посоченото лице може да извършва определена дейност от името на упълномощителя.

Търговското ръководство е едно от първите възрожденски специализирани ръководства за търговска документация. Знанията за водене на делова кореспонденция и за съставяне на документи са особено важни, тъй като търговците са задължени да вписват в специални тефтери извършвани от тях различни финансови операции: разходни документи, годишни отчети, текстовете на изпращаните и получените писма, договорите и други документи

от подобен тип. Именно затова в ръководството са написани наставления за оформянето и съчиняването на различни търговски писма, за смисловата им структура, за реквизитите, които трябва да съдържат документите. Подчертано е, че основното правило, което трябва да се спазва в търговското писмописание, е яснотата, а за да бъдат разбираеми писмата, е нужно изложението им да се състои от отделни параграфи, поясняващи поставената в предисловието тема.

Описаните в ръководството търговски и счетоводни книги са актуални и до днес[66] – дневната книга (дневник), главна книга и равносметна книга (баланс), както и повечето от описаните отделни документи. Търговските книги играят важна роля в дейността на търговеца, защото те сами по себе си са и доказателство и писмено отражение на съществуващата действителност по време на попълването на търговските книги. Основните принципи, които според Мелас трябва да се спазват при попълването на търговските книги и дневници, са всъщност принципи, които са валидни и сега при търговските отчети, а това са и принципите на всяко съвременно деловодство – коректно, вярно, уместно и професионално представяне на информацията в тях.

В ръководството се съдържат и интересни названия на документи, които носят духа на османотурския административен модел. Използвани през вековете от поколения българи, те са добре познати на читателите на книгата, като стават дори и част от всекидневната лексика на българите. Това са запазилите се и до днес – арзухали, тапии, тескерета, фермани. С тези документи се легитимират статутът на българите като поданици в османската държава, поземлените им владения, наследствените им права, имуществото. Според А. Кондуктурова[67] засилващото се усещане за национална идентичност е причината преводачът на българското издание Гранитски да направи опит да замени османотурските административни термини с български или руски еквиваленти. Например, пишейки, поставя първо българското название на вида документ, а в скоби го пояснява чрез по-познатото османско название: *прошение (арзухали)*.

Навлизането на подобни термини сред българското общество е все още в начален етап – българското население през 50-те години на XIX век масово използва старите османотурски названия при отношенията си с местните и централните власти. Но това преводно издание доказва, че сред определени среди на българската

общественост се появява разбирането, че старата терминология не отговаря на нуждите и потребностите на образованите българи, предпочитащи по-разбираема административна лексика. И не на последно място, представителите на зараждащото се националноосвободително движение категорично отхвърлят подобни административни титулатури, които се свързват с вековното османско владичество над българите.

В края на книгата е приложен списък на хората, закупили си предварително екземпляри от българското издание и по такъв начин подпомогнали неговото отпечатване. Този списък съвпада почти напълно с имената на водещите представители на българ-ската интелигенция през онова време. Като бъдещи читатели са се записали: д-р Петър Берон, Любен Каравелов, бащата на Христо Ботев (Ботьо Петков), Добри Чинтулов, братя Тъпчилещови, Драган Цанков, Петко Р. Славейков, Найден Геров. Солидно пловдивско присъствие има сред поръчителите на ръководството – д-р Стоян Чомаков, братя Гешови, Йоаким Груев и Христо Г. Данов. Сред имената на записалите се се отличават и Минче Ив. Вазов, който е поръчал екземпляри освен за себе си, също и за синовете си Ив., Н. и К. (Иван, Николай и Киро). Тук са изброени само малка част от представителите на българската интелигенция, закупили „Търговското ръководство".

Причина за големия интерес от страна на образованите българи към книгата на К. Мелас е нейната интердисциплинарност, както бихме се изразили в съвремието ни. Тя наистина е безценен помощник на всеки търговец, но освен това дава важни и коректни сведения и знания в областта на географията, финансите, счетоводството, търговското право и не на последно място по важност – в областта на деловодството и организацията на учрежденския архив, защото в нея се говори за уреждане архива на търговеца, но показаният модел е универсален и може да служи (с малки изменения и допълнения) за примерна схема за архивите на учрежденията и институциите по онова време.

Може би не е случайност, че сред заявилите търговското ръководство има и духовно лице, изпълняващо длъжността на *хартофилакс* – поп Тодор Георгиев от Клуцохор (близо до Сливен). От средновековната българска история знаем, че същата длъжност изпълнява в Константинополската патриаршия и св. Кирил Философ и тогава тази длъжност означава уредник, пазител на библиотеката

и архива. Несъмнено поп Тодор изпълнява сходни функции и може би коментираното ръководство му е полезно именно в ролята си на помагало при уреждането на църковните архиви.

По ареала на получените поръчки може да се установи, че Търговската книга попада в почти всяко по-значимо българско селище, както и в българските емигрантски общности.

Интересен факт е, че има поръчки на екземпляри от хора, подписани с гръцки думи, които обаче поръчват българското издание. Това едва ли са етнически гърци, тъй като те могат да ползват гръцкия оригинал. Очевидно е, че се касае за „останки" от процеса на гърцизация сред българите, който вече постепенно отмира.

В последните години преди Освобождението е издадено „Ръководство по държание търговски книги (тевтери)" на Едмонд де Гранж в превод от Стоян Веженов[68]. В това ръководство има, както и в предходните с подобно съдържание, разнообразни примерни текстове на писма и документи с търговска насоченост. Но както показва и името на книгата, тя е преди всичко насочена към организацията на деловодството на търговеца. Ст. Веженов пише в началото на превода си: *"Книгодържанието е светилник на търговеца, който осветлява истинското състояние на всичките му действия и на капитала. Следователно, една добра метода за книгодържание е най-главният подтик към успешна търговия, а особено за един млад в просвещението и търговията народ"*[69].

В главата, озаглавена „Полза от изучаването на диплографията", авторът на „Ръководството" отбелязва: *"Необходимостта на книгодържанието не може да се отрече на никое съсловие, от най-малкото до най-високото – прекупвачите, градоначалниците, управителите, богатите и пр. – всички те имат крайна нужда да държат сметките си за големите и малките управления"*[70]. По-долу се допълва, че липсата на познания за видовете и предназначението на документите спъва работата на адвокатите, съдиите и нотариусите.

Подобно издание е косвено доказателство за все по-увеличаващия се документооборот непосредствено преди Освобождението и нуждата от познания за неговата уредба в различните учреждения и в търговските къщи. Появата на търговски ръководства с правила за водене на търговски книги (документи изобщо) свидетелства, че търговската дейност по българските земи се издига на по-високо ниво и се правят опити тя да се доближи до европейските стандарти по

онова време. Това се отнася и до останалите български институции – културни или самоуправителни. Те също явно изпитват нуждата от ръководство за правилно деловодство и преводът на книгата на де Граж сигурно удовлетворява и нуждите на нетърговски български институции.

Писмовниците и търговските ръководства са предназначени за широк кръг от читатели на различна възраст, степен на образование и занятие. Всички автори подчертават в своите мотиви за съставянето на изданията си, че българите нямат достатъчно познания при писането на писма, изготвянето и използването на различни видове документи, което ги поставя в неравнопоставено положение дори и сред балканските народи. Затова тези ръководства са адресирани в по-голямата си част към младото поколение и се предвижда да се изучават в училищата. Появата и разпространението на писмовниците не е само вид подражание на европейската култура, но е и необходимост, породена от обществено-икономическите промени в българското общество, които настъпват след 50-те години на XIX в.

1.3. Документиране и архивиране в българските възрожденски институции, свързани с местното самоуправление

Основната част от запазените до днес документи от периода на Възраждането се създават в дейността на българските институции. След края на средновековната българска държава, нейните институции са като цяло премахнати, но българското население успява да запази някои от тях и да създаде други, които играят съществена роля в ежедневието на българите. Вече беше подчертано по-горе, че Църквата, самоуправителните български общини и еснафските сдружения са основните опори на сънародниците ни през столетията на османското владичество.

Може би най-значимата за съдбата на българското население и едва ли не всеобхватна организация за самозащита, самосъхранение и макар и ограничено самоуправление е традиционната селска община. В периода XV – XVII в. тя е сравнително затворена организация на българите, жители на едно село, и притежатели на обща територия, част от която (пасища, гори, сечища, водопои) използват съвместно и за която носят колективна отговорност.

Селската община се ръководи от избрани кметове (кехаи, чор-

баджии и коджа чорбаджии). Първенците на селската община са отговорни за събирането на данъците и тяхното разпределяне между членовете на общината. Именно това разпределяне на данъците вътре в общината без намесата на османската власт е главната предпоставка за вътрешното самоуправление на селската община. Най-типичните черти на общината са нейната традиционност и консерватизъм. Благодарение на тях тя е трудно податлива на външни влияния. Натрупвайки опит за самоорганизация и в самоуправлението, натоварена (особено през т. нар. кърджалийско време) с функции за отбрана и самозащита, селската община възпитава уважение към българското самобитно минало и ефективно съдейства за запазване на българската народност.

През епохата на Възраждането положението и ролята на българските общини се променя. За сравнително кратко време, особено след прекратяването на аянските размирици, те се издигат като най-важните институции на българския народ, които решават административни, данъчни, културно-просветни проблеми, стоящи пред сънародниците ни от онова време. Премахването на спахийската военно-ленна система (1834 г.) е нова стъпка в укрепването на силата и самостоятелността на българските общини. Спахиите се лишават от икономическите си права върху българското население. Заедно с това те загубват и административните си функции в селата. Тези функции преминават към назначените от османската власт чиновници и към общинските кметове (мухтари).

След този реформен акт централната власт прехвърля част от правата и задълженията на спахиите върху общините. Сега те имат по-големи права за разпределянето и събирането на държавните данъци и за изпълнението на редица държавни повинности: изпращане на работници за държавните строежи, работници за прибирането на реколтата в държавните чифлици, реквизиране на добитък и превозни средства за нуждите най-вече на армията и др.

Във връзка с разширяването на функциите на общините централната власт ги снабдява с един от основните атрибути на всяка власт – печата. В султанска заповед от 1834 г. се нарежда да се приготвят печати за общинските управници в градовете и селата и махалите на Пловдивска, Татарпазарджишка, Каресийска, Брусенска, Лангазийска, Узунджовска, Хасковска и Сиваска околия[71]. С друга подобна заповед се нарежда да се приготвят печати за *мухтарите* в селищата на Чирменски окръг[72].

Печатът обикновено е кръгъл и има османотурски текст в средата. Текстът най-често гласи *„Кмет на село* (следва името на населеното място)". Отдолу е годината на основаването на общината (според османския закон) или на създаването на самия печат. Документите, издавани от общината, обикновено се подпечатват с печата на кмета, а особено важните се подпечатват и от печатите на общинските старейшини (съветници). Техните печати са малки и кръгли и в тях са означени само малките букви на имената на собствениците им и годината на направата на печата. Най-старият общински печат в българските земи е от Копривщица (1717 г.). Личните печати са от по-късно време 30 – 40 те години на XIX в., защото тогава започва и конституирането на общинските съвети[73].

Печатите на някои общини са съставени от няколко части, които се пазят от различни членове на ръководството на общината. Това се прави с цел да се избегне възможността за злоупотреби от страна на кметовете – те да не могат да подпечатват писма или други документи без съгласието на общинския съвет.

В много случаи при изпращането на важни документи до централната османска власт или до патриаршеската канцелария освен печатите на общините и на съветниците им, са вписвани и имената или се поставят печати и на други жители на общината, които нямат официални задължения при нейното управление. Тази практика е особено видна след Кримската война при засилването на българската църковно-национална борба. Използването на всички тези реквизити при оформянето на общинските документи е свидетелство, че сред българското население все повече проникват достиженията на европейската административна култура.

В онези селища, където населението е смесено в религиозно отношение, има отделни мюсюлманска, източно-православна, еврейска и арменска община. До средата на XIX в. всички български източно-православни общини са означавани от османските власти като „ромейски". Така например българската община в Самоков до 1856 г. се нарича „Ромейско общество в Самоков". С това наименование е означена тя и на общинския печат. На следващата година наименованието на общината е променено на „Българска църковна община в Самоков". Променен е и общинският печат, като османотурският текст е заменен с български. Тези важни промени, които се извършват в организацията и администрирането на

българските самоуправителни общини, показват, че при българите все повече се засилват националноосвободителните процеси и те намират за нужно да покажат чрез своите сравнително автономни административни органи, че не са част от обща „ромейска" маса, а са самостоятелна нация със собствени административни органи. Впоследствие промяната от османотурски текст към български в печатите на източнорумелийските институции е една от първите задачи в автономната област.

Същата промяна е извършена и в други български общини. Там, където печатите са без думите „ромейско общество" или „ромейска община", е заменян само османотурският текст с български.

Нарастването на ролята и на самочувствието на българските общини в епохата на Танзимата се потвърждава и от факта, че запазените документи, свързани с общинското самоуправление преди 50-те години на XIX в., са сравнително редки, но след това се наблюдава значително нарастване на документооборота в тези български институции, което говори за нарастващата тяхна роля в обществото и османската империя.

Още едно доказателство за нарастващата „тежест" на представителите на българската общинска администрация е промяната в тяхната титулатура. В Панагюрище на печата на общината до реформите в империята пише „Старейшина на село Отлук кьой". След започването на Танзимата надписът е изменен с „Пръв мухтар на Отлук кьой", което говори за промяна на общественото положение на ръководителя на общината.

Като виждат и усещат нарастващата роля на българските общини в решаването на важни административни и други въпроси, дори и влиятелни турци и османски чиновници търсят тяхната помощ и съдействие за уреждането на един или друг свой проблем. Това важи особено много при назначаването на турски чиновници на длъжности в общини с българско население. През 1874 г. котленският *мюдюрин* Рушид ага с писмо, написано на *български език*, моли влиятелния в малкото планинско градче Георги поп Симеонов да съдейства при уреждането на някои негови лични дела[74].

Създаването и структурата на българската община през възраждането се определя от османската държава, но извън функциите, възложени им от империята общините, са национални институции, които се изграждат и развиват в съответствие

с изграждането и развитието на българското възрожденско общество. Те изпълняват ролята на местни органи на властта за покореното българско население, припознаващо в тях истински свои ръководители, които, за разлика от османските чиновници, са избрани (в повечето случаи) от същото това българско население.

Еснафите са най-голямата стопанска и обществена организация на градското българско население. Наред с функциите си по организацията и контрола на производството те осъществяват и широка обществена дейност: от строителството и поддържането на училища, църкви и други обществени постройки до представителство пред османската власт на своите членове и техните семейства, а понякога и на цялото българско население на дадено селище.

Авторитетът на тази организация пред турската власт, нейните представителни функции, строгата йерархия и широките ѝ правомощия спрямо българското население я превръщат в една от най-значимите структури на българското възрожденско общество. Същевременно дейността на еснафите е още едно доказателство за отличната способност и чисто административни умения на българите да се самоорганизират и самоуправляват в рамките на Османската империя.

Като цяло българите през възраждането нямат положително отношение към османските институции и техните представители. Това се отнася най-вече за хората, живеещи в селата, които се обръщат към кадийския съд само в краен случай. Имотните отношения и други проблеми от частен характер, които възникват в бита на българите, се уреждат по изискванията на обичайното право, най-често с устно споразумение пред свидетели, без изготвяне на писмени документи. Свидетелите са от „първите" хора на селото – даскалът, попът, старейшините и други, които имат авторитет сред съселяните си. Не се гледа с добро око на тези, които търсят справедливост при османската власт. До такива случаи се стига, когато нормите на обичайното право са безсилни да решат възникналите спорове и проблеми между членовете на българската община.

През втората половина на XIX в. с развитието на реформите в Османската империя се увеличава и използването на писмени документи при сключването на договори, споразумения, задължения и завещания. Това е свързано и с изискванията от страна на османските закони, които налагат при имуществени спорове и за доказване на

права да се представят коректно попълнени и заверени от съответния чиновник документи. В градовете и развитите занаятчийски и търговски центрове документирането започва чувствително по-рано, в селата този процес стартира при разпадането на селските самоуправителни общини, които са заменени от османската власт с местни съвети.

През втората половина на XIX в., с развитието на реформите в Османската империя се увеличава и използването на писмени документи при сключването на договори, споразумения, задължения и завещания. Това е свързано и с изискванията на османските закони, които налагат при имуществени спорове и за доказване на права да се представят коректно попълнени и заверени от съответен чиновник документи. В градовете и развитите занаятчийски и търговски центрове документирането започва чувствително по-рано, в селата този процес стартира при разпадането на селските самоуправителни общини, които са заменени от османската власт с местни съвети.

През този период (30 – 70-те години на XIX в.) се създават и организации с благотворителен и културно-просветен характер. Все по-засилващата се борба за национално освобождение води до създаването и на редица организации, които представляват интересите на различни слоеве от българското население и особено на младата ни национална буржоазия в страната и в емиграция. Сред тях по-важна роля играят БТЦК и БРЦК, които са с подчертано революционен характер. Сред по-важните благотворителни организации са Добродетелната дружина и Одеското настоятелство, които обаче подпомагат и революционно-освободителните организации в зависимост от политиката, която те провеждат в даден момент. Основаването на Българското книжовно дружество в Браила (1869 г.) дава сериозен тласък на българската наука и култура.

В дейността на всички тези български институции – обществени, политически, културни и революционни организации, както и в дейността на видните дейци в областта на църквата, културно-просветната дейност и освободителната борба се създава значителна по количество и разнообразна по характер документация, която до голяма степен отразява реалния живот на българите през последните десетилетия от османското владичество. От втората половина на XVIII в. и особено от началото на XIX в. се засилва ролята на българските търговци, които вземат в свои ръце и събирането на

някои данъци и стават едни от основните доставчици на хранителни продукти и облекла за големите градски центрове на Османската империя и за армията. В тяхната стопанска дейност също се създават значителни документални фондове, съдържащи важни сведения за икономическия и обществен живот през Възраждането.

Основният документ, който регламентира целите и вътрешните правила, и който урежда всичко свързано с дейността на дадена организация, е *регулът* или *уставът*. Такъв имат всички обществени организации – еснафските, революционните, културно-просветните и благотворителни. Този документ носи и други названия – *нареда, закон, закон-устав* – но смисълът и значението му са едни и същи, независимо от даденото му название. В този вид документи под формата на сбор от правила се регламентирали правата и задълженията както на членовете, така и на изборните колегии, редът за гласуване на предлаганите решения, начините за набиране на необходимите парични средства, контролът върху изразходването на общите средства, а също и наказанията за нарушаване на утвърдените правила[75].

Почти всяка организация има своя *кондика*, като това понятие включва всички тефтери и тетрадки, в които с известна системност и последователност се отразява животът на обществените институции. Там се отбелязват извършените дарения, воденето на сметки и други свързани с организацията дейности. Кондиките са различни: църковни, училищни, читалищни, еснафски и др. При дарения от страна на родолюбиви българи от чужбина, съответните завещания трябва да бъдат оформени и заверени нотариално. За местните завещания е достатъчно да се запише волята на дарителя в присъствието на свидетели, което гарантира предаването на посочените от него суми или имущество по предназначение. Произходът на името на този важен възрожденски документ може да се потърси в манастирския *кодик, кондик*, в който манастирската управа преписва дословно издадените за съответния манастир грамоти и други дарствени документи[76].

През втората половина на XIX в. започват да се използват и т. нар. *копирни книги*, което се изисква за търговците според новия Търговски закон[77]. И макар че са задължителни само за търговците, *копирни книги* започват да водят и български институции с обществени и културно-образователни функции. В тях се записват черновите на

изпратените писма и копия на получените. Ако институцията издава и други видове документи (разписки, квитанции, пълномощни) копия от тях също се записват в *копирната книга*.

При документирането на своята дейност и при отчитането на събраните и изразходвани средства българските институции създават разнообразни документи: *квитанции, тефтери за приходи и разходи, баланси, годишни отчети и протоколни книги.* Всяка организация създава и свои специфични документи. Особено разнообразна е документацията на училищните настоятелства: съгласителни за наемане на учители, годишни планове и програми с разпределение на учебните предмети по класове, отчети за приходите и разходите, протоколни книги и отчети за успеха на учениците и атестати за завършен клас[78].

Реформите в Османската империя регламентират мястото на българските общини в държавната бюрократична система и определят техните права и задължения. Законовите актове, които уреждат положението на общините са Законът за вилаетите (1864 г.) и Законът за управление на вилаетите (1870 г.). В тях са определени задълженията на общините спрямо държавата, но не са поставени точни рамки и граници на тяхната разнообразна и сложна дейност. Не се решават ясно правата на общините като институции за уреждане на въпроси извън сферата на взаимоотношенията им с държавата. Дейността на общините в първите години след Кримската война остава подчинена повече на традицията, отколкото на модерните законови актове. Всичко това налага създаването в много селища на местни устави и правилници, които да регламентират допълнително дейността на самоуправителните общини. Тези местни устави и правилници са различни по-своята структура и съдържание. Това се дължи на обстоятелството, че при изработването им всяка община е действала самостоятелно.

Прекрасен пример за подобен тип документ е „Закон-устав" на Калофер от 1857 г. Той се състои от 15 члена и урежда задълженията на общинската администрация. За темата на настоящото изложение са интересни следните части от този правилник.

Член първи разглежда начина, по който трябва да се водят общинските приходно-разходни книги. В тях поименно трябва да се вписват събираните от населението държавни данъци и дългове, които имат към османската власт калоферци.

В член трети се предвижда воденето на специална приходно-разходна книга за местното училище, което е издържано от живеещи в Цариград калоферци. В книгата трябва да бъдат вписвани сметките и на местния манастир.

В следващите пети, шести, седми и осми член се определя начинът за вписване в общинските книги на приходите и разходите на училището, манастира и трите местни църкви.

В деветия член се определя как да бъде направен общинският печат. Той трябва да се състои от четири части, всяка една от които да се пази при отговорниците на четирите махали, които съставят Калофер.

Останалите членове на устава определят правата и задълженията на калоферските общински управници. Предвижда се те да дават отчет за дейността си на ежегоден (първи май) събор[79], което е добър пример за навлизането на новите обществени и социални отношения. Вижда се това от съдържанието на „Закон-устава", в който се набляга на необходимостта от обществен контрол върху дейността на общинската управа и върху изборността на общинските администратори. Тези обществени отношения не кореспондират с османската административна практика, където единоначалието е винаги водещо и контролът върху институциите е винаги отгоре-надолу, а не отдолу-нагоре.

Русенската община е една от най-добре организираните в административно отношение. Това се вижда от запазените протоколи от заседанията на общинския съвет[80]. В тях има информация, че русенската община следва строг ред в своето функциониране. Едно от решенията на съвета е общинската канцелария да бъде отворена сутрин от 1 до 5 и след обяд от 7 до 10 (по османското часово време). През това време председателят и неговият помощник трябва да се намират в канцеларията за уреждане на проблемите. Писарят трябва да отива преди отварянето на канцеларията. Самото наличие на специална приемна на общинската канцелария, където членовете на българската община могат да отиват и да търсят помощ или за да им се издадат нужните документи, показва, че общинската администрация в Русе е на съвсем ново ниво в организацията си. Наличието на работеща всекидневно канцелария е косвен признак и за учрежденски архив, който най-вероятно се помещава в същата сграда. Защото не е възможно една институция да работи ежедневно

с граждани и да не използва учрежденския си архив за справки и издаване на документи.

Интерес представлява и общината в Силистра. Там според решенията на общинския съвет се създава и длъжността на „тефтерджия", а отделно от него има и писар. Основателно може да се предположи, че тефтерджията е изпълнявал и функциите на деловодител и архивист.

Българските общини водят тефтери за разпределение и събиране на доходите и данъците, издават удостоверения за пътуване, при финансовите си взаимоотношения с частни лица или други институции издават обичайните „полици", „квитанции" и други финансови документи. Обнародват получените от централната османска власт заповеди.

Революционните организации издават *наредби, окръжни, писма*, с които поставят определени задачи пред местните комитети за изпълнение, съставят се и различни обръщения към населението. Почти всички български организации и институции имат отношения с османските власти, към които най-често се отправят писмено *молби, прошения* (до Високата порта или други органи на османската власт), молби за арбитраж между различни организации и институции.

Създават се и документи с частно-правен характер. С тях българското население санкционира помежду си различни сделки – *покупко-продажба, заеми, уреждане на наследство, дарения* и други подобни. Постепенно турските названия се заменят с български – вместо „темисюк" например се употребява „задължително". Тези документи носят общи наименования: *писмо, запис, свидетелство*. Под това заглавие се отбелязва и целта, за която се издава съответният документ.

Освен от институциите и различните видове организации от епохата на Възраждането са запазени и писмата разменяни между българските възрожденски дейци и институции. Те съставят значителна част от запазеното документално наследство от този период. Много от българските възрожденци правят копия на писмата си, преди да ги изпратят. Някои от тях поддържат връзки с впечатляващ кръг от кореспонденти. В архивния фонд на Георги С. Раковски са съхранени повече от 1300 писма, изпратени само до него, от които 1127 са от периода 1821 – 1867 г. От тях 876 са написани на български език, а останалите са на гръцки, турски, румънски,

френски, полски, сръбски, руски.

Отделни възрожденски дейци разменят писма помежду си на гръцки език (Неофит Рилски, Райно Попович, Константин Фотинов, Григор Пърличев и др.). Още през 20-те години на миналия век проф. Иван Шишманов обръща внимание на интересния факт, че техният гръцки епистоларен стил е по-изящен и съвършен в сравнение с писмата им на български език от същото време[81]. Обяснението, което предлага Шишманов, е, че новобългарският книжовен език, който все още е в процес на формиране, разполага с по-бедна лексика от тогавашния гръцки език. А и мнозина от тях са учили именно в гръцки училища.

Известно е, че Найден Геров, Стефан Богориди, Гаврил Кръстевич и други известни техни съвременници продължават образованието си в Румъния, Русия, Цариград и т. н. По-късно те, благодарение на своите лични качества и сравнително високия си образователен ценз, са назначени в различни чуждестранни държавни институции. Документите, свързани със служебната им дейност, са писани на руски, турски, румънски, френски и други езици. В частната си кореспонденция обаче те най-често коментират български обществени проблеми и местните усилия за решаването им – откриване на български училища, организация на учебния процес и прилагане на модерните методи за обучение, трудности по отпечатването и набавянето на български книги, учебници, помагала, вестници, списания, както и злоупотреби на властите и на гръцките владици, недоволства и протести на българите срещу тях, осигуряването на средства за закупуването на оръжие и др. Същата ангажираност е характерна и за личната кореспонденция на Неофит Рилски, Неофит Бозвели, Георги С. Раковски, Васил Априлов, Сава Филаретов и много други[82].

Всички български институции в своите устави определят правила, с които се регламентира съставянето на документи – изготвя се печат, определят се лицата, които да се занимават с тази дейност. Във всички институции има „писар", който води кореспонденцията, следи за правилното попълване на различните „книги" и „тефтери", също така (според някои от уставите) той има правото да замества ръководителя на институцията при негово отсъствие. Уставите на институциите, свързани с местното самоуправление, са съобразени изцяло с предоставените им от османското законодателство статут

и административни компетенции. Що се отнася до програмите и уставите на българските политически организации, особено сред емиграцията (Добродетелната дружина, Българския таен централен комитет, Българския революционен централен комитет, Гюргевския комитет, Българското централно благотворително общество и други), те отразяват техните цели и задачи с оглед борбата им за освобождаване от османското владичество и възстановяването на българската държавност.

Вследствие разширяването на сферата на приложение и действие на местното самоуправление през Танзимата, общините и еснафските организации, в които преобладават българите като етнос, започват да надхвърлят обещаваните им права в официалните актове на султана, особено с активизирането на националноосвободителното движение през 60-те и 70-те години на XIX век. В документите от това време – колективни протести (махзари), изложения, молби и други, адресирани до централните османски институции, до Цариградската патриаршия, както и до чуждестранните дипломати, представители на Великите сили, се поставят конкретни искания за смяна на гръцки владици и назначаването на български архиереи, открито се изразява недоволство срещу злоупотреби и насилия, извършвани системно от представители на административните власти спрямо местното българско население.

Може да се предположи, че едва със създаването на по-големи като обем документални масиви във възрожденските институции и обществени организации се появява проблем за тяхното съхраняване и запазване. Не навсякъде има обаче разбиране за ценността на натрупаните архивни материали. В документалния сборник „Архив на българските архиви“[83] съставителите публикуват множество свидетелства за това как са унищожавани (в много от случаите съзнателно) безценни документи от българската история. Други са изгаряни във фурни за хляб, облепвани са с тях прозорци и с това е проявявано невежество и пълно непознаване и неразбиране за тези архивни материали като нещо стойностно и ценно за целия български народ. Дори и тези документи, които все пак се пазят, често се съхраняват в неподходящи помещения, където стават жертва на влагата, на гризачите и други вредители, което постепенно ги прави негодни за употреба. Но все пак, сравнително големият брой на запазените в различните архивни фондове възрожденски

документи показва, че значителна част от служителите, занимаващи се с обработката и съхранението на „книжата" в българските учреждения през втората половина на XIX в. (писари, секретари), имат достатъчно познания и съзнание, за да опазят в достатъчна степен архива на своите институции.

Марин Дринов, опирайки се на огромния си изследователски опит, натрупан в европейските архиви и библиотеки, изработва и публикува в печата „Писмо да българските читалища", в което предлага правила за описването на старите български ръкописи (1869, 1870)[54]. Интересува се от организацията на съответните хранилища и информира за нея образованите свои сънародници, с които основава през 1869 г. в Браила „Българско книжовно дружество". Той допринася много за изграждането към това дружество на музейна и архивна сбирка. Обичайни са за Дринов и са системно използвани от него термините „документ" и „архив", твърде редки дотогава в употреба. Смяташе се доскоро, че първата употреба на „документ" е в „Български книжници", май 1858, с. 26, в заглавието „Документьі за българската църковна история". Всъщност този термин се използва в кореспонденцията на Васил Априлов (наистина рускоезична) още през 30-те години на XIX в. Възможно е да са използвани и от други пишещи българи. Но след Дринов и под влияние главно на историческата и юридическата книжнина те придобиват гражданственост, налагат се в съвременния български книжовен език.

С разбиране за смисъла от запазването на документите се отнасят много културно-просветни и революционни дейци. Примери в това отношение са Неофит Бозвели, Неофит Рилски, В. Априлов, Найден Геров, Марин Дринов, Любен Каравелов, Д. Миладинов и др. Те запазват всички свои писма и други създадени от тях документи. Също така правят копия на изпратените от тях книжа и също ги запазват. Особено се отличава в своята грижа към документите си Г. С. Раковски, който развива огромна по обем и значение обществена, революционна, научна и публицистична дейност. Той има ясното съзнание за историческата важност на извършваните от него обществени дела и съхранява с голямо внимание всички материали, отразяващи неговата дейността му. Когато Раковски няма възможност да запазва ченови от обширната си кореспонденция, той настоява пред своите кореспонденти да пазят писмата му. Така

в писмо до Йосиф Дайленов от Цариград той пише: *„Аз не държа никакви преписи на писмата си, защото нямам време и затова моля ви пастрете кореспонденцията ми, както и аз Вашата"*[85].

В свои спомени Киро Стоянов племенник на големия революционер, отбелязва, че до края на живота си, дори когато е вече на смъртно легло, Раковски не се разделя със своя архив. В запазената част от архива му дори се съзират опити за внасяне на известен порядък — наченки на елементарна систематизация на материалите. Раковски съставя вид заглавни страници за някои оформени от него архивни единици, напр. „Разни дописки", „Дописки с разни лица" и т. н. Приносът му в това отношение винаги трябва да се има предвид, когато се говори за историята на архивното дело у нас[86]. Той непрекъснато подрежда и пази архива си като най-ценно богатство. Преди да издъхне, пламенният родолюбец повтаря няколко пъти на своята сестра, която бдяла край смъртния му одър, „да съхранява като очите си" една кожена чанта, в която били неговите ръкописи. Въпреки преместванията си от град на град, въпреки водения от него бурен и нерадостен живот на политически емигрант Раковски запазва до края на живота си писмата, които пише или получава още като младеж. А това говори, че има подчертано чувство за дълг към историческото минало, но и към бъдещето на българското документално наследство.

Независимо от тежката съдба, която имат по-голямата част от обществените и личните архивни материали, някои скъпи реликви за нашето минало успяват да се запазят в църкви и манастири, в читалища и училища, а също и у отделни лица. За да съхранят част от ръкописното наследство, по-будните българи започват да укриват документи и ръкописи. В много църкви, най-често в олтарите, се изграждат каменни стаички, в които се съхраняват ръкописи, на други места ги зазиждат направо в стените, скриват ги в хралупи, из потайни места в горите, заравят ги в земята.

В спомените на Н. Обретенов четем, че след несполуката на въстанията през 1875 г. той веднага се връща вкъщи, заключва трите порти, прибира всички писма от централния комитет и от частните комитети, слага ги в едно голямо стъкло с по-широка уста (бинлик), запечатва ги със смола и ги заровя в по-малката подница. Той пише, че преди това ги показва на майка си и ѝ казва: *„Ако не се върна, да знаеш, че тук са заровени писмата от комитетите. Може някога да*

дойде време да ги извадим"[87]. Години по-късно С. Заимов отбелязва: *„Тайното и привременно правителство в България, сформирано 1869 г. и просъществувало до 1876 г., както всяко правителство и то си имаше своята кореспонденция, своите протоколи, своите квитанционни книги и прочее книжа. Част от тази кореспонденция гние „негде си" в земята, заровена от „някои си", които оставиха костите си в Диарбекир или пък предадоха богу дух на турското бесило. Трета част, при това най-малката, се задържала в ръцете на неколцина от бившите български революционери, които случайно не паднаха под ударите на турския сатър. От запазената част на тайната кореспонденция най-много документи успява да съхрани Н. Обретенов. Причината за това е, че той лично, както и майка му, баба Тонка, грижливо са прибирали частни и окръжни писма и други документи, които са минавали през ръцете им, и с особена старателност са ги скрили в разни кюшета и дупки на двора и къщата си"*[88].

Забележително разбиране за значението на документите и тяхното запазване за поколенията проявява и Васил Левски. Той явно съзнава голямото значение на документирането за дейността на революционната организация, която ръководи, и полага много усилия, за да убеди комитетските дейци да не оставят нищо от своите действия недокументирано[89]. Левски иска от съмишлениците си всичко случило се старателно да описват, да вадят копия от кореспонденцията си и от особена важност за него било да се следят паричните средства, за да няма злоупотреби с революционните пари. Изисква квитанции и разписки за всички получени и изразходвани средства. В неговото „тефтерче" има записан разход, направен от самия него за боза, която струва едва един грош. Това показва, че той самият дава личен пример за строга отчетност. Левски препоръчва на комитетските дейци всички издадени документи да се записват в специални книги, получените и изпратени писма да се завеждат в дневници, а всичко то*ва грижливо да се пази, защото* „има да се отговаря за сяко листо..."[90].

Христо Ботев също се грижи за документите на революционната организация. В писмо до Ив. Драсов от 1875 г. той го призовава *„Ти трябва да опишеш софийските работи и политическата деятелност на своите познайници, приятели и другари, ако не за обнародване, то поне за архива. Ще дойде време Драсов, когато деятелността на*

всекиго ще да има важност за нашата история..."[91]. Споменаването на архив, в който евентуално да попаднат записките на Ив. Драсов, показва, че ръководената от Хр. Ботев революционна организация разполага с архив, в който се събират документи, свързани с организацията и историята на българския народ. Този архив за съжаление след трагичния край на Хр. Ботев е разпилян и не могат да се установят точно неговата структура и съдържание[92].

Във възрожденските читалища се правят опити за опазване на българските ръкописи. В Свищов (1856 г.) се създава читалище, на което освен културно-просветните функции му вменяват и ролята на библиотека и музеум, в който да се събират „ *...от вред Балканския полуостров оцелелите наши народни паметници, като пергаменти и вехти ръкописи, писани на книга, старини и др"*[93]. Само след три години читалището разполагало с 30 пергамента и други 50 ръкописа.

Своя архивна сбирка създават също и ломското читалище „Постоянство" и Шуменското читалище „Архангел Михаил". Съдбата на събраните документи в повечето случаи е нерадостна. Една част са предадени все пак след Освобождението на музейни институции и библиотеки, но и немалка част от това ценно документално богатство е унищожена поради една или друга причина.

От изключителна важност за запазването на българското документално наследство е предвидената възможност за създаване на архив на Българското книжовно дружество в Браила (1869 г.).

За първи път за архив на БКД се споменава през есента на 1868 г., когато в Букурещ се обсъжда въпросът за създаване на самото Българско книжовно дружество. В изработения проектоустав се предвижда да се състави нарочно един архив за хранение на сичките писма и други актове върху работата, както и книга, в която да се изложи обстоятелствено целият ход на тази работа, от самото начало дотогава. За този архив се говори и в писаната от В. Стоянов Кондика за създаване на дружеството. В нея се характеризира състоянието и на пазения в Одеса дружествен архив: „*За жалост този архив не е изнесен досега наяве и ние не знаем – с изключение, което ще посочим по-нататък – цялото съдържание на водената преписка по основаването на Книжовното дружество. Все пак отраден факт е, че още от това ранно време е отбелязана важната особеност, засягаща осигуряването на охраната на архивните документи на дружеството. Отговорно за тях е определеното специално за*

целта лице“[94]. Този факт е фиксиран в дневника на общо събрание на дружеството от 30 септември 1869 г. На него присъстващите представители на общините предават на новоизбраното настоятелство *„сичката архива в ръцете на Николай Ценович...* “[95].

Или, ако обобщим, българското възрожденско общество, материално просперираща и все повече запознаващо се с достиженията на западноевропейската култура, започва да осъзнава „цената” на своето документално наследство. Започват да се издирват средновековни документи, грижливо се съхраняват документите на българските общини, на църковно-училищните настоятелства, на еснафите и на всички други български институции. Това не е повсеместно, но от средата на XIX в. се наблюдава все по-засилваща се тенденция за запазване на историческото наследство на българите. Формират се частни сбирки, както и такива при училища и читалища, лансира се дори идеята да се създаде един „музеум”, който да събере всички български ръкописи[96].

Навлизащото от 20-те години на XIX в. западноевропейско влияние постепенно приобщава част от българското възрожденско общество към европейската ценностна система. Това става чрез оживените търговски връзки между българските търговци и техните партньори в Европа, чрез обучението на студенти във висшите училища на Западна Европа и Русия, чрез проникването на руската и европейската литература и изкуство.

Модернизирането на документа и документирането в живота на българите върви успоредно с посоченото по-горе модернизиране на самото българско общество. Могат да се очертаят две посоки, от които идва инициативата за подобряване на административната структура на българските възрожденски институции. Едната е, че самите институции усещат необходимостта от промяна на своята дейност и подобряване на ефективността си и на контрола върху своите структури. А това неизбежно води до увеличаване на документооборота и подобряване на организацията по документирането. Другата причина е в самото развитие на османската държава. От началото на Танзимата (1836 г.) в държавата се извършват административни реформи. Всички български институции в една или друга степен са част от османската административна система и те също трябва да извършват промени в своите структури, ако искат да продължат съществуването си. Те са принудени да се конституират

според нови закони, да въвеждат нови документи в работата си, да се отчитат пред различни османски институции. За чест на българските институции можем да кажем, че те се справят изключително добре в сложната обстановка, в която изпада империята и представителите на възрожденските ни институции намират заслужено място сред чиновническия елит на Османската империя. Представители на българската интелигенция са назначавани за управители на области, за върховни съдии и на други висши държавни длъжности.

Дори в самоуправителните български институции, където намесата на държавата не е съществена, се наблюдава самоинициатива за подобряване на администрацията. Подобрява се качеството на документите и техният външен вид, спазват се задължителни реквизити при изготвянето им, следват се установени примерни образци. Институциите си поръчват специални бланки по установен образец, които използват за своята работа и кореспонденция. Извършва се документиране на почти всички дейности на институциите. Разбира се, при липсата на някакъв субект, който да контролира и издава правила за единни насоки и изисквания към издаваните документи, създаваните такива от възрожденските ни институции са до голяма степен самобитни, но в повечето случаи успешно изиграват ролята, за която са създадени. Може да се каже, че чрез създаването и развитието на национални автономни институции и на документи, написани на български език, възрожденските българи показват желанието си за самостоятелна държава, която да обедини българската нация и да осигури по-нататъшното ѝ възходящо развитие

ВТОРА ГЛАВА

РОЛЯТА НА ВРЕМЕННОТО РУСКО УПРАВЛЕНИЕ ЗА ВЪСТАНОВЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ

2.1. Временно руско управление – правомощия, политика и резултати

През 1878 г. българският народ отхвърля османското владичество. Това се постига в резултат на немалко исторически събития, всяко от които е с особена важност за свободата на българите.

Открояват се три основни линии, определящи събитията на Балканите и по-специално в Османската империя през 1876 – 1877 г.: националноосвободителните движения на българите, съпротивата на ретроградните елементи в османската администрация срещу всякакъв вид промени и модернизиране на империята и политиката на Великите сили по Източния въпрос. В този къс отрязък от време се случват събития, които довеждат до края на османското владичество над българския народ. В България избухва Априлското въстание (20 април 1876 г.), което е потушено с големи жестокости. Това предизвиква възмущението на целия цивилизован свят.

Отзвукът от зверствата в България настройва световната общественост да подкрепи призивите за преустройство на османското управление на Балканите. Руската дипломация за пореден път поставя въпроса за автономна България и иска да предизвика провеждането на международна конференция с участието на Великите сили.

Към пряка военна намеса в Турция призовава и руският посланик в Цариград граф Николай П. Игнатиев. На 31 август 1876 г. той представя доклад пред император Александър II за събитията на Балканите, включващ и програма за исканията на Русия към Високата порта. Точка 4 от тези исканията се отнася до Българския въпрос. В нея се предвижда създаване на автономна България начело с княз или губернатор (каймакам) от православно вероизповедание, назначаван от Високата порта с одобрението на Великите сили. Определени са и земите, които да влязат в границите на бъдещата

автономна България. Игнатиев се намира в Русия по това време, а в Цариград остава Александър И. Нелидов, който също настоява за намеса на Русия в защита на българите. През лятото на 1876 г. той изразява своите опасения, че ако Русия отстъпи пред другите държави и не се придобие нищо за България, „християнското население ще загуби към нас всяко доверие"[97].

Събитията на Балканите налагат Русия спешно да пристъпи към военни приготовления. На 31 август в Цариград е извършен преврат и престола заема султан Абдул Хамид II. Започват приготовления за засилване на войната против Сърбия и Черна гора и смазване на всякаква съпротива от страна на християнското население.

Участници в Цариградската конференция са граф Игнатиев, лорд Солсбъри и Елият, пълномощници на Австро-Унгария са граф Зичи и барон Каличе, на Германия – барон Вертер, на Франция – граф Бургониг и граф Шодорди, и на Италия – граф Корти. Турски пълномощници са Сафет паша и Ехдем паша.

Пълномощниците на Великите сили се споразумяват за предварителни заседания, на които да не присъстват турски представители. Междувременно Игнатиев запознава Солсбъри с руския проект за създаване на единна автономна България. Английският представител обаче възразява. Една от причините е мнението на Солсбъри, че България следва да бъде разделена на две части, защото иначе би станала могъща и би затруднила равновесието на Османската империя. Игнатиев възразява, че е по-лесно да бъде организирана една автономна област, а не две поради *липса на подготвени хора*. Друг спорен въпрос е назначаването на генерал-губернатор. Солсбъри смята, че той трябва да бъде избран не измежду местните жители, а в някоя от второстепенните европейски държави.

На 11 декември 1876 г. се провежда първото заседание на предварителната конференция. Граф Игнатиев е избран за негов председател. Всички се задължават да пазят в тайна разискванията, след което започва обсъждане на мира със Сърбия и Черна гора.

На състоялото се на 13 декември трето заседание австро-унгарските пълномощници съобщават, че правителството им е дало разрешение с телеграма да приемат предложените условия за сключване на мир с Черна гора. После се минава към четене на проекта за административната автономия на България.

Направени са изменения относно местната полиция и ролята на

главния управител. Подробно е обсъждан въпросът дали България да бъде единна или да бъде разделена на две. Повечето пълномощници смятат, че територията на България и броят на населението са твърде големи и ако бъде създадена единна България, то това ще е опасно.

На четвъртото заседание, което се състои на 14 декември, са избрани две комисии – една за проучване на автономната област Босна, а другата за разглеждане организацията на България. Във втората комисия влизат представителите на Австро-Унгария, Франция, Англия и Русия.

След доуточняване на самата конференция са приети следните решения по Българския въпрос:

1. Земите, населени с Българи, се разделят на две области: Източна с център Търново, която обхваща санджаците Русенски, Търновски, Тулчански, Варненски, Сливенски, Пловдивски (без Султанер и Ахъчелеби) и казите Кърклисийска (Лозенградска), Мустафа паша (Свиленградска) и Казълагачка (Елховско); и Западна област с център София, обхващаща санджаците Софийски, Видински, Нишки, Скопски, Битолски (без двете южни кази), трите северни кази на Серския санджак (Неврокоп, Демирхисар и Мелник), както и казите Струмишка, Тиквешка, Велешка и Костурска.

2. Кантонът съставлява отделна административна единица, като християни и мохамедани се групират по възможност в отделни общини.

3. Няколко кантона, групирани заедно, съставляват санджак, който се управлява от мютесариф или каймакамин – християнин или мохамеданин според населението. Окръжните управители се назначават от Портата.

4. Главният управител се назначава от Портата със съгласието на силите гаранти. Той следи за изпълнението на имперските закони и трябва да бъде християнин. Избиратели и избираеми са всички жители на областта над 25 години, които имат недвижим имот или плащат данъци.

5. Областното събрание се занимава с бюджета на областта и данъците. Неизплатените до 1 януари 1877 г. данъци не се събират.

6. Учредява се пълна верска свобода. Промяна на религията се допуска за мъже над 18-годишна възраст и за жени над 16 годишна възраст.

На 23 декември 1876 г. се открива първото официално заседание

на конференцията. Турски пълномощници са Сафет и Ехдем. Сафет прочита дълго изложение, с което отхвърля съставения от пълномощниците на Великите сили проект. Новоъздадената турска конституция постановява въвеждането на гражданско и политическо равенство и се дава гаранция за живота, имота и честта на всеки гражданин. Оттук според турските представители следва, че изготвените планове на предварителната конференция стават ненужни. Въпреки че турското правителство отказва да се съобрази с проекта за реформи, пълномощниците на силите продължават своята работа, като настояват да бъдат приети предложенията от предварителните заседания.

На 18 януари 1877 г. от страна на османското правителство е свикано съвещание за последно разглеждане на предложенията. На него присъстват висши държавни сановници, улеми, ръководители на различни религиозни общини и др. Мидхат паша заявява, че предложенията на Великите сили са неприемливи.

На 20 януари се състои последното, заключително заседание. Усилията на мирно уреждане на конфликта чрез намесата на европейските сили завършват с неуспех.

Последвалите събития (Руско-Турската освободителна война), която завършва окончателно с Берлинския конгрес, довеждат до освобождението на по-голямата част от земите, населени с българи.

Решенията на Конгреса в германската столица засягат съдбата на мнозинството от българския народ. Те са почти индентични със становищата на Посланическата конференция, предшестваща войната. Създадени са две големи държавнополитически образувания с преобладаващо българско население (Княжество България и Източна Румелия). И докато в Княжеството държавното и административното устройство се различават от предвиденото с решенията на Конференцията в Цариград, спрямо Източна Румелия те са приложени в почти пълна степен. Вежда се, че при работата на Европейската комисия, която създава държавно-административния порядък в Източна Румелия, са използвани протоколите от заседанията на Посланическата конференция.

Това личи от едно дори повърхностно съпоставяне между крайния продукт на Европейската комисия – Органическия устав – и решенията на дипломатите на Великите сили в Цариград през 1876 г.

И в двата документа е предвидено следното – Изпълнителната

власт в автономната област ще се ръководи от Главен управител, назначен от Високата порта, но със съгласието на Великите сили. Той трябва да е християнин. В областта има всеобщо избирателно право ограничено с имуществен и възрастов ценз. Административното делене е почти идентично, само наименованията на отделните единици са различни в някои случаи. В автономната област се избира представителен колективен орган (Областно събрание), което следи за изпълнението на бюджета.

С основание може да се каже, че изработеният от Европейската комисия основен закон на Източна Румелия е едно продължение, една разширена форма на постулатите на Посланическата конференция в Цариград.

Новосъздадената администрация на Източна Румелия успява да си създаде традиции и опит в управлението благодарение на дейността на Временното руско управление. Руските власти полагат големи усилия в създаването на ефикасно действаща администрация. Съзнателно включват в редиците и голям брой българи. Според М. Манолова[98], българските чиновници наброяват 812 души, а руските администратори – 109 (12% от общия брой). Това показва, че през периода на Временното руско управление важна задача е заменянето на руския административен персонал с лица от местен произход.

Ръководителят на Гражданската канцелария княз Владимир Черкаски изработва проект за управлението на новоосвободените български територии, в който е предвидена стройна система на централна и местна власт. Бъдещото (спрямо времето на разработване на проекта) управление на освободената страна трябва да подготви безболезненото преминаване от османско владичество към национално избрано правителство.

Още преди започването на военните действия в България първият строител на българската държава княз Черкаски, изхождайки от целите на войната (не само да бъдат освободени българите християни, но и да се положат основите на българската независима държава), започва работа в това направление. За постигане на втората цел е необходимо (според Черкаски) скоростно учредяване на гражданско управление, което да действа паралелно с военната окупация на освободените български земи.

Основната цел на гражданското управление е да замени старата османска политическа система с ново административно управление,

в което осезаема роля да има местният български етнос. Освен това, въвеждането на една власт, която е изцяло съставена от руски чиновници и офицери, ще придаде характер на обикновена окупация на българските земи.

Княз Черкаски с основание смята, че изтеглянето на руската армия от България без функционираща администрация и национално правителство ще доведе до анархия. Ето защо той настоява в докладна записка до военния министър Милютин в най-кратък срок да се установят стабилни национални институции[99].

Едновременно с военните действия учредената още в началото на войната при Главното командване "Канцелария за гражданско управление на освободените зад Дунава земи" започва под ръководството на княз Черкаски да полага основите на административната и гражданската власт. Макар че формално до приключване на военните действия Канцеларията е подчинена на военното командване, Черкаски успява да запази относителна самостоятелност в действията си и да използва най-подготвените от руските офицери като кадри на гражданското управление в новоосвободените български земи.

Още преди започването на активните бойни действия, княз Черкаски и неговият екип проучват внимателно действащите на територията на Османската империя законови актове, като целта на това проучване е да се прецени доколко османските закони ще могат да послужат и за бъдещото временно руско управление.

Черкаски констатира, че двата основни закона, засягащи административната и местната власт – "Законът за вилаетите, 1867 г." и "Законът за администрацията на вилаетите, 1871 г." са "*...твърде удовлетворителни, както по форма така и по съдържание, а в някои части се отличавали с несъмнени достойнства*"[100].

Това не трябва да предизвиква такова учудване у руският администратор, защото и двата закона, които служат за основа на административно-териториалното деление на Османската империя и местното управление в империята, възпроизвеждат почти буквално законите със същите функции на Франция, която със своята силна централна власт неслучайно е избрана от османските законодатели за пример в това отношение.

Причината според княз Черкаски тези отлични от правна гледна точка закони да останат "мъртва буква" и да не служат на

местното население, е че турската администрация не ги прилага и не запознава хората с правата, които имат според закона. Затова той си поставя задача *"...не да се унищожи напълно съществуващият в България порядък, а главно да се прекрати произволът на турската администрация, запазвайки всички тези учреждения и закони, които не противоречат на понятията за справедливо и хуманно управление на населението"*[101].

Като запазва първоначално структурата на османската държавна организация, руската гражданска власт желае да я запълни с ново съдържание и с нови мотивирани чиновници предимно от местното българско население под контрола на руски служители, оставяйки в сила всички правни нормативи, които са в съгласие с новите разпоредби, и отхвърляйки тези, които коренно им противоречат.

Вследствие на руско-турската война в българското общество постепенно се извършват важни социални промени и това изисква създаването на държавно-политическа система, която да съдейства за укрепването на новите социално-икономически отношения и да попречи на връщането на порядките, които съществуват до Освобождението. При изграждането на различните институции, от страна на временното руско управление се вземат за образец европейските учреждения, характерни за конституционно-либералния тип държава[102].

Редица документи[103] свидетелстват, че много българи, живеещи в чужбина, се завръщат в родината си, за да участват дейно в изграждането на българските административни органи. Руските администратори включително и княз Черкаски, вземат мерки за издирването и назначаването на отговорни длъжности в гражданското управление на лица от български произход. За нуждите на новата държавна система е привлечен всеки по-образован българин. Тома Васильов, съвременник и активен участник в тези събития, разказва следното: *"...аз бях единственото лице в Тетевен, който знаеше малко нещо руски, та затова станах дясна ръка на русите и на българите"*[104].

Интересен епизод от живота си има и Иван Вазов. През юни 1877 г. той се намира в Свищов и е назначен от княз Черкаски за преводач на губернатора Найден Геров (който едва ли е имал нужда от преводач на руски език). Последният *"...ме тури просто писар в*

канцеларията си, ако и да владеех вече отлично литературния руски език"[105]. "После бързо закрачих по чиновническата йерархия – станах регистратор"[106].

След подписването на Сан-Стефанския мирен договор (3 март 1878 г.) в новоосвободените български земи започва да действа Временното руско управление, което според думите на ръководителя му княз Дундуков-Корсаков: "*...ще положи всички грижи и старания, ще призове всички сили на страната за установяване в най-скоро време на самостоятелно национално управление в България основано върху началата на самоуправление, удовлетворяващо духа и потребностите на извикания към нов живот български народ*"[107].

Княз Дондуков установява центъра на своето управление в Пловдив, там учредява Съвет на императорския руски комисар, който е първият аналог на министерски съвет на България. Съветът се състои от седем отдела (министерства), за Вътрешните дела, Финансов и контролен, Съдебен, Учебен и духовен, Военен, Пощи, телеграфи, пътни съобщения и обществени работи, Канцелария за общите дела и за дипломатически отношения и статистическо бюро. Ръководителите на отделите упражняват контрол и въвеждат новите закони и порядки в освободените български земи според това за кой от отраслите на управлението отговарят.

Със създаването си Съветът започва усилена работа по устройството на младата държава, в резултат на което в българските земи е изградена стройна система на новата българска администрация.

Принципите, по-които трябва да се ръководи Временното руско управление начело с княз Дондуков, са определени в Инструкция от императорското правителство от 10 април 1878 г.[108] Според този документ на Императорския комисар се възлага „*...задачата всички негови грижи да са посветени на заздравяване на държавния порядък, така че при напускането на руската окупационна армия и администрация България да има достатъчно силна държавна организация, която би могла да се противопостави на всякакви враждебни влияния и посегателства*".

В изпълнение на тази задача княз Дондуков трябва да използва за основа, а и да доразвие съществуващата вече в страната административна система, изградена от неговия предшественик на поста княз Черкаски, характеризираща се със създаването на местни самоуправителни органи, но и със строг контрол от страна на

губернските ръководства към администрацията и местните органи на власт.

Императорският комисар трябва да доразвие местното самоуправление там, където то още не е установено, да доизгради административното управление в страната. Изграждането на по-общите административни органи – това са различните министерства, дирекции и въобще ръководните органи, които трябва да изпълняват водеща и контролна функция в администрацията на освободените български земи. Те трябва да заменят изцяло администрацията на бившето турско правителство. Вътрешният отдел при Съвета на императорския комисар има задачата да създаде и контролира администрацията на освободените български земи. След като стават известни решенията на Берлинския конгрес, е въведено гражданско управление в шест окръга на Филипополска и Сливенска губерниия, за които вече е известно, че се отделят от княжество България, а в земите, които ще образуват Княжество България, са създадени пет губернии. Това са – Софийска, Търновска, Видинска, Русенска и Варненска.

Временното руско управление въвежда идентични административни практики и в двете области под негово управление – Княжество България и Източна Румелия, поради надеждата на руските администратори, че при евентуално обединение на българските земи сътресенията в държавната администрация ще бъдат сведени до минимум, а освен това хората, които ще подготвят бъдещото автономно управление на Източна Румелия, ще бъдат принудени да се съобразяват с вече изградилата си някаква традиция и административна култура българска администрация.

Руските власти правят всичко възможно в местните органи на властта да включват представители от местното население, които не само да са християни, но и да бъдат с български произход. Това се доказва например от секретен циркуляр[109] на и. д. сливенски управител до окръжните началници в губернията. Този документ се отнася до избора за градски съвети и в него се дава нареждане съветите да се попълват предимно от лица с български произход, предвид на това, че населението с българско самосъзнание е преобладаващо в Сливенската губерния. М. Манолова[110] смята, че подобно изискване[111] има и във Филипополската губерния, чието гръцко население е значително и при едно "невнимание" от страна на руските власти гърците биха могли да бъдат фактор в градското управление. Последвалите събития обаче

показват, че тези опасения са до голяма степен неоснователни. Според преброяването от 1880 г. столицата на Източна Румелия има 24 053 жители, от които 10 909 са българи, 5558 турци и 4781 са от гръцкия етнос. Това разпределение на етносите сред гласоподавателите дава категорично предимство на българите, което се доказва и от състава на градските съвети през съществуването на автономната област гръцките представители никога не са повече от двама (1882 – 1883 г.) в пловдивския градски съвет.

Временното руско управление запазва непокътнати местните институции, като училищните настоятелства и училищата, съвета на селските старейшини, църковната йерархическа система.

Почти нищо не заимстват руските администратори в освободените български земи от турската деловодна система, от формата и разновидностите на документите в османските учреждения. Това е така, защото поначало двете деловодни системи – руската и турската, се различават в голяма степен и за руските администратори заварената система е чужда и непонятна.

От периода на Временното руско управление в България не са запазени голям брой документи. В Централен държавен архив има няколко дела от Канцеларията на императорския руски комисар в България (ф. 379К) от времето, в което той е резидирал в Пловдив, и на отдел Външни дела (ф. 523К), които се отнасят до уредбата на пощенското дело в България. В Държавен архив-София се пазят от този период фондовете на Софийски градски общински съвет (ф. 1 К) и на Самоковски градски общински съвет (ф. 41К).

В Държавен архив-Плевен е съхранена протоколната книга на градския съвет, а в ДА-Варна се пазят материали от канцеларията на варненския губернатор и на градския управителен съвет (ф. 78К, оп. 1 и 2).

В Държавен архив-Пловдив се пазят документи, свързани с Временното руско управление във фонд 21К „Градска община" и в колекция "Източна Румелия", а отделни, но важни документи са заведени като частични постъпления. В НБ "Иван Вазов" има специален фонд под номер 19 – "Временно руско управление", в който се съдържат голям брой документи, свързани с управленската дейност на княз Дондуков и екипа му по-време на пребиваването им в Пловдив.

В тези архивни фондове се намират документи на институции,

създадени преди или по-време на руското управление – данъчни служби, военни поделения, митници, училища и читалища, болници и пощенски служби. Те допълват материалите, излезли от канцеларите на временното руско управление, и дават по-пълна картина за начина на документиране, както и за деловодните процеси, установени от русите.

Анализът на запазената документация сочи, че руските чиновници слагат основите на употребата на почти цялата палитра от официални документи, използвани и до днес в учрежденската ни практика, докато при българските възрожденски институции – общини, църкви, търговско-еснафски и просветни институции – се забелязват само ограничен брой видове документи. Това са преди всичко писма, копирни книги и кондики. Освен тях са запазени и дневници, наподобяващи по съдържание и функции днешните протоколи (съдържат решения на колективни органи на различните институции). Съществуват и т. нар. „съгласителни" между две страни, както и различни видове договори.

В деловодната практика, въведена от ВРУ, се наблюдава голямо разнообразие от документи, строго диференцирани по форма и предназначение. Запазени са голям брой разпоредителни документи, излезли от канцеларията на княз Дондуков, от Съвета на руския императорски комисар и неговите отдели, както и от губернаторите на отделните области (санджаци) – циркулярни писма, правила, инструкции и предписания. Твърде често срещаното "предписание" е по същество повторение на циркулярно писмо на висшестояща организация с някакво допълнително тълкуване или нов момент в разпореждането, отнасящо се до конкретен район или служба.

"Надписът" е препис на циркулярно писмо с отметка, че посоченото в циркулярното писмо или заповед е задължително и за определен административен район, който може и да не е посочен в главния документ.

Двата последни документа обикновено излизат от канцеларите на окръжните началници, които потвърждават и пояснят с тяхна помощ разпорежданията на губернатора или на руския императорски комисар.

Друга група документи, чрез които чиновниците от подчинените на централните институции ведомства се "свързвали" с висшестоящите органи, са: рапортът, донесението, сведението и

отчетът. Като се изключат някои изложения и писма, съхранени в доосвобожденската документация[112], изпълняващи функции на отчетен документ, тези документи са въведени изцяло от руските чиновници. По своята форма и функционално предназначение те не се променят и в деловодната практика на Източна Румелия и на Княжество България.

Писмата и изложенията представляват разновидности от документи, чрез които учрежденията равностойно кореспондират помежду си.

Гражданите имат възможност да отправят до различните ведомства молби (жалби). Те също се запазват в административната практика на автономната област и княжеството и след Съединението.

Руските чиновници въвеждат и оформянето на документите, характерно за административната практика на Руската империя по това време. Задължителна съставна част от всеки документ стават редица елементи, без които той няма необходимата правна и разпоредителна сила. Въведената практика по документообразуване се запазва и след приключването на Временното руско управление в новите български държави – Княжество България и Източна Румелия.

В горния ляв ъгъл задължително се поставя клеймото (бланката) на учреждението. По време на ВРУ това става най-често чрез предварително приготвени бланки, което се запазва и в административната практика на княжеството, но в Източна Румелия, макар и да присъства този задължителен реквизит в служебната документация, той по-често е в ръкописна форма и нерядко е изписан нечетливо и със съкращения. Това важи основно за документите, излизащи от местните органи на власт, докато канцеларииите на Главния управител и различните дирекции създават своите "бумаги" с добре оформени и подредени елементи.

В бланката се изписва името на учреждението – автор на документа, датата на регистриране, изходящият номер, а много често и адресът на учреждението. Но този последен елемент не се среща често в служебната документация на Източна Румелия.

В срещуположния ъгъл се поставя името на учреждението или името на лицето, до което е адресиран документът.

Накрая завършеният документ се подписва от ръководителя на ведомството или от упълномощен негов представител, като нерядко

се отбелязва и длъжността на лицето, което слага своя подпис. В ДА-Пловдив се пази интересен документ от времето на ВРУ[113].

Видът на писмото се отбелязва най-често вдясно горе на първата страница с гриф: циркулярно, препис, лично. На документите, които са копия или преписи, се поставя след края на текста забележката "вярно с оригинала" и подпис на чиновника, който създава преписа.

На много документи от посочения период се поставят и резолюции – отстрани в полето, които пояснява към кого е адресиран документът за изпълнение, съдържат препоръка за начина на изпълнение и са съпроводени също така с дата и подпис на служителя, който е поставил съответната резолюция.

Този начин на оформяне на документа е нещо ново в практиката на българските институции. В доосвобожденската документация клеймо с името на институцията почти няма, посочените по-горе елементи също не намират приложение. Но в документацията на БЦРК има писма, написани на бланка с щемпел, на които са отбелязани името на комитета, мястото, където той се намира, изходящият номер, както и датата.

В турската деловодна система подобни елементи липсват, едва с реформите на Мидхат паша при неговото управление на Дунавския вилает се забелязват опити за доближаване на османската деловодна система с европейската.

В инструкциите, които Съветът на руския императорски комисар изготвя до всички административни звена в освободените български земи, едновременно с указанията и задълженията на отделните чиновници има и подробни обяснения за реда на документообразуване.

Както вече се спомена, при ВРУ се обръща особено внимание на местните изборни колективни органи на управление – градски и окръжни управителни съвети, съдебни състави и старейски съвети. В "Инструкция, определяща реда на действие и предмета на ведомството на окръжните и градски управителни съвети"[114], освен всичко останало се посочва и начинът на оформяне на документите, необходими за нормалната работа на тези органи на местна власт. Особено внимание се обръща на "протокол-а" от заседанията на въпросните съвети. Споменахме, че този тип документи съществуват и в доосвобожденската ни документация (под името "дневник"), изпълнявайки същите функции.

В посочената инструкция се изяснява с подробности начинът на водене на протоколите. Посочват се формата и графите на протокола, задължителните моменти при съставянето му – имената на всички присъстващи, кой от тях докладва, по какъв въпрос, номер на протокола, дата, решение по разискваните въпроси, подписи на присъстващите.

В инструкцията се отбелязва, че не се изготвят копия от решенията по протокола, а само се попълват графи с данни, време и номер на изпълнението по дневника. В много голяма степен тази практика, въведена от руското управление, е запазена и до днес.

В инструкцията за санджаковите ковчежничества[115] е обяснено подробно как да се води "касовото счетоводство" и как да се документират ревизиите на данъчната служба.

Там е указано, че трябва да има касова книга, която да се състои от две части – приходна и разходна. В книгата трябва да се записват движението на парите, с обозначение на датата на постъплението или разхода, а също от кого е получена сумата (на кого е платено), за какво е тя и в какъв размер.

В личния фонд на видния възрожденски и следосвобожденски деец Атанас Илиев се пази и част от служебната му документация от времето, когато е бил главен секретар и префект на Старозагорски окръг (1879 – 1885 г.). Сред нея се намира и опис на архива на окръжната префектура, който Илиев е "издал" след приключване на службата си като главен секретар (1884 г.). Този опис на документите и тяхната подредба в различните "дела" е много интересен от гледна точка на действителното състояние на учрежденските архиви на Източна Румелия.

По време на Временното руско управление се обръща внимание и на организацията, систематизацията и класификацията на документите в учрежденията. Със съответно указание се определя и начинът на регистрация на документите.

За предосвобожденската практика е характерно документите да се записват в т. нар. кондики. Копирните книги представляват копия в хронологически ред на изходящите писма.

В "Указание за гражданското управление в санджаците на Българския край"[117] княз Черкаски и неговият екип казват следното *"За деловодството в губернията да се предвиждат щатни и волнонаемни чинове, а също така и литография и занапред да се устрои и типография"*[118].

В същия документ се определя и начинът на регистриране на използваните документи.

Точно се определя начинът на завеждане и изваждане на писмата, като в инструкцията се прилага и образец за регистриране на писмата.

Входящият регистър има няколко задължителни елемента: кога е получен документът, номер по ред на получаване, на кой номер се отговаря (на получено писмо), откъде е, от коя дата и по-какъв въпрос е то, кога и под какъв номер е отговорено.

Изходящият регистър има по-опростена структура: дата на изпратеното писмо, номер поред, съдържание на писмото и към кое дело е отнесено.

Подобни указания са дадени и на окръжните (санджакски) данъчни структури.

При Временното руско управление се обръща особено внимание на организацията, систематизацията и точната класификация на документите.

Доосвобожденската практика в българските стопански, църковни и просветни институции е: изходящите и входящи писма да се подреждат по реда на получаването и изпращането. С идването на руските чиновници и налагането от тяхна страна на новите административни практики в новоизградените институции вече се наблюдава сформиране на цели преписки с изходящи и входящи документи, отнасящи се до един и същ въпрос. Тези преписки се поместват в отделни папки, които се подшиват и прошнуроват според инструкцията на органите на ВРУ. Голяма част от запазените архивни документи от този период са оформени според дадените инструкции от руската власт. След края на мандата на тази власт обаче се наблюдава тенденция за неспазване на всички задължителни елементи при работата с документите в различните учреждения на Източна Румелия.

Във Временната инструкция за митническите учреждения[119] е посочено следното: *"Входящите и изходящите бумаги според характера си и тяхното съдържание, се групират в отделни дела, като се номерират в хронологически порядък".*

От запазените архивни документи от този период и особено от фондовете, съхранявани в НБ "Иван Вазов"[120] и в ЦДА (ф. 379К и ф. 523К, градски общини на Самоков и София и отдел "Външни дела"),

става ясно, че подреждането на писмата и преписките е практика, която е въведена във всички учреждения. Още с получаването и регистрането на даден документ се отбелязва в специална графа към кое дело се отнася той (ако има предвидено подходящо дело).

Тази практика в документооборота на българските учреждения, въведена от руското управление, изключително много подпомага текущото административно използване и последващото архивиране на документите, излизащи от различните институции.

В нормативните документи на Временното руско управление не са предвидени структури и длъжностни лица, които да имат грижата за документите, които излизат от активен документооборот от държавните институции и подлежат на архивиране с постоянен срок на съхранение. Но може спокойно да се каже, че със своите действия по организацията на административната дейност в новоосвободените български земи руските администратори полагат основите и на архивното дело в България и от самите българи зависи това дело да се развие по естествен път до създаването на архивна мрежа и национален архивен фонд. Това по ред причини не се случва чак до 1951 г.!

Административният порядък, установен чрез многобройните инструкции на Съвета на руския императорски комисар, трябва, по принцип, да има временен характер. След изтичане на срока на руското управление в българските земи българските институции имат възможността да променят правилата, оставени от чуждите администратори. Но това не се случва. И в двете български държави – княжество България и Източна Румелия – административният ред, установен от ВРУ се запазва. Чиновниците, обучени от руските си колеги, продължават да оформят документите и да спазват реда на учрежденския документооборот десетилетия след края на ВРУ. Както е посочено по-горе, някои от административните практики, "завещани" от руските администратори, са в практиката на българските институции до наши дни. Причина за това е обстоятелството, че руската деловодна система е много качествена. Тя впрочем не е оригинално руска, а е заимствана (в основните си линии) от учрежденията на Прусия. Руските администратори са изиграли ролята на медиатор при утвърждаването в България на една широко разпространена система (след XVII век) в цяла Централна и Източна Европа.

Проектът за управление на българските територии под временна руска власт, разработен от княз Черкаски, е приложен от неговия наследник на поста княз Дондуков-Корсаков.

На 8 май 1878 г. княз Дондуков-Корсаков е назначен на новата длъжност „Имперски комисар". Под негово ръководство се изгражда Съвет на имперския комисар, състоящ се от 7 отдела. Седалището му е преместено от Търново в Пловдив, тъй като се смята, че Пловдив ще стане столица на новата държава. В ресора на всеки от тези отдели (комисарства) е включена определена част от общото управление на освободените територии и всеки от назначените комисари упражнява контрол върху администрацията на повереното му ведомство и следи за правилното изпълнение на разпоредбите, издавани от Съвета на имперския комисар. Всеки от комисарите има помощник от български произход. По този начин се осъществява необходимото обучение на старши административен персонал, а от друга страна, руските власти улеснявали комуникацията си с местното население.

Служителите на Временното Руско Управление, като представители на императорската власт, са част от руското дворянско съсловие, определено от Петър I със закона за дворянските граждански и военни чинове "Табель о рангах" от 1722 г. Протоколните обръщения към тях са за:

Императорски комисар – Негово Високо Превъзходителство;

Губернатор и вицегубернатор – Негово Превъзходителство;

Губернски секретар и други длъжности в губернската канцелария –Негово Благородие;

Генерал – Негово Превъзходителство;

Офицер – Негово Благородие.

Княз Черкаски и неговият екип създават сборник със заглавие „Основни положения на гражданското управление в санджаците и окръзите и проект на щата на гражданското управление" (7 юни 1877 г., Търново). В него подробно е описано как трябва да изглежда управлението на големите териториални единици (санджаците) и на окръзите, които ги съставят. Описани са подробно функциите, правата и задълженията на всеки член от администрацията на местната власт, както и йерархичната структура в областното управление.

Глава на изпълнителната власт в санджака (областта) е губернаторът, който е висшето правителствено лице в поверената му област и е отговорен единствено пред генерал-губернатора. На

него са подчинени всички граждански и полицейски власти, като той дори има правото да наблюдава дейността на местните съдилища и при негова преценка може да изземва дела от тях и да ги предава на военен съд, който пък е под контрола на руската армия.

Губернаторът назначава всички административни служители на санджака и следи за законосъобразни действия от страна на началниците на окръзи и другите местни власти. Има правото да наказва или уволнява всеки служител в поверената му област с изключение на вицегубернатора, който се назначава директно от генерал-губернатора. Задължен е да оказва съдействие на различните отдели на Съвета на императорския комисар, който изпълнявал ролята на временно правителство на освободените български земи, но не е подчинен на никой от ресорните комисари.

Тази система на централна и местна власт се прилага на цялата територия на освободените български земи. Дори и когато стават известни решенията на Берлинския конгрес (13 юли 1878 г.), според които Южна България се отделя от Северна България и се връща под властта на султана, макар и като автономна област. Временното руско управление продължава да налага еднакви стандарти във всички български земи под негов контрол, в системата на администрацията, въоръжените сили, както и в други сфери, като например образованието. **На това се дължи и липсата на сериозни сътресения в държавната администрация след Съединението**.

Един от основните акценти в проекта за управление на българските земи е създаването на местни представителни съвети, които имат широки сфери на действие във всички сектори на икономическия и социалния живот на съответната административно-териториална единица. Но тези местни съвети не са новост в административната практика в българските земи. Те продължават традиция със столетна давност в българските градове и села под османско владичество.

За по-доброто функциониране на тези съвети в Одрин през 1877 г. е издадена *„Инструкция о предмете деятельности окружных и городских управительных советов"*. В нея наред с другите инструкции е подробно обяснено как се създават журнали (дела) в канцеларите на местните съвети и с какви документи трябва да се попълват, както и че доброто водене на документацията е предпоставка за добра учрежденска „архива", която, от своя страна, е един от основните

стълбове на успешно функциониращото местно управление.

В същото време обаче се запазват контролните функции, осъществявани от висшестоящите органи – губернатори и окръжни началници, върху местната администрация. Този контрол е необходим и от гледна точка на слабата подготвеност на българските кадри за административна работа. Въпреки че Временното руско управление назначава на работа в администрацията повечето образовани и грамотни българи, техният брой далеч не е достатъчен за покриване на нуждите от подготвен персонал. Контролът от по-висшестоящите и по-компетентни органи е необходим и с оглед на по-бързото отстраняване на допуснатите от подчинения орган грешки, а като се има предвид слабата административна култура на местната администрация, такива грешки не са рядкост. В повечето случаи контролът се изразява в пояснения на различните прикази, издавани от Гражданската канцелария, както и на възложените задачи и напътствия за тяхното изпълнение.

Най-важният от тези документи безспорно са издадените от Гражданската канцелария *„Временни правила на санджакските управления в Българския край"* (1879 г.). Това е сборник с указания за администриране от страна на местните власти до въвеждането на постоянни закони в новоосвободените български земи. Той засяга всички сфери на административната практика и служи за ценно помагало на младата българска администрация.

От такъв характер е и предписанието от полицмайстера на София до Градския съвет за организиране на деловодство в общината (18 август 1879 г.)[121]. В него един от главните заместници на губернатора иска обяснение от градските съветници защо въпреки доста подробната инструкция за създаване на добре уредено и функциониращо деловодство, в общината е направено много малко в това отношение. В инструкцията до градския съвет е предвидено създаването и попълването с документи на 15 журнала (дела), а членовете на съвета са създали едва 4 от тях. В заключение на Градския съвет е даден десетдневен срок за изпълнение на предписанието.

Слабостите от такова естество в голяма градска община като София, и то при наличието на подробна инструкция от страна на руските власти показват, че проблемите в администрацията на новоосвободените български територии не са малко и е необходим непрекъснат контрол.

Има сведения и за контрол, упражняван от страна на населението върху местните власти. Например жителите на Дряново изпратили оплакване до губернатора на Дряновско-Търновската нахия против членовете на местния градски съвет. В отговор на тяхното оплакване по-висшият орган на властта издава предписание да се проведат нови избори за местен съвет[122].

От подобен вид е и сведението, което ни дава Михаил Маджаров в своите "Спомени"[123]. Маджаров е изпратен от руските власти в Пловдив да разследва мюдюрина (кмета) на Панагюрище, срещу когото местните жители изпращат оплакване, че не разрешава създаването на гимнастическо дружество в града.

В хода на разследването си Маджаров се сблъсква с упоритата съпротива на кмета на Панагюрище (Вълчо Нейчев) да изпълни неофициалните нареждания на Временното руско управление. Тогава той се обръща към съвета "на местните първенци", които му обещават създаването на градско гимнастическо дружество. Това действие на местния съвет показва наличието на власт, която тези самоуправителни органи не са имали по време на османското владичество, няма и да имат и в рамките на Източна Румелия и Княжеството. В Османската империя и в новоосвободените български държавни образувания кметът държи в ръцете си цялата изпълнителна власт, а местните съвети имат предимно съветнически функции. Явно преходното време (макар и кратко) между Освобождението и установяването на постоянни централизирани институции е време, в което селските и градските съвети са се радвали (поне в някои райони) на известна самостоятелност при управлението на населените места.

От страна на централната власт също са взети мерки за контрол и подобряване дейността на местната администрация. Извършена е ревизия върху на всички местни учреждения. Проверката се извършва под прякото ръководство на ръководителя на вътрешния отдел ген. Грессер. Тя трябва да даде ясна представа за състоянието на действащите органи на управлението.

Резултатите от проверката не са обнадеждаващи – местните съвети разрешават въпроси стоящи формално извън тяхната компетенция, при това без да се спазва установената от „*Временните правила...*" процедура, а именно решението да бъде писмено и да съдържа подписите на всички членове. И като цяло документацията

и деловодството не са водени на необходимото равнище.

За да се премахнат несъответствията в дейността на местните съвети и да се подобри тяхната дейност, се издават нови наредби, които по-подробно очертават рамките на компетентност на тези местни органи на управление. За тази цел са издадени нови правила – едни за градските съвети, други за окръжните и трети за губернските управителни съвети[124]. Мерките, взети от висшестоящите органи за справяне с нередностите в местните органи на властта, са в повечето случаи резултатни и навременни. Без тях едва ли би могло да се премахнат някои от съществуващите проблеми по места. Трябва да се има предвид, че в някои селища редовни избори не са проведени и там местните самоуправителни съвети са назначавани от руските власти, които не винаги са правили правилния избор. Също така и голяма част от общинските архиви са унищожени, разпилени или отнесени от бягащите турски чиновници. Това допълнително затруднява работата на администрацията. А дори и да има запазена част от общинския архив, то той едва ли дава пълна представа за състоянието на населените места, за точния брой на жителите, за българските и турските къщи, както и други статистически данни, които да подпомогнат новата власт в управлението на отделните селища.

Интересно е едно циркулярно писмо на Пловдивския губернатор (ген. Столипин) от 1879 г. до окръжните градски и селски кметове (мухтари). В него губернаторът на Южна България нарежда да се сменят старите турски печати с нови, на които да има само български надписи[125].

Това може да се тълкува като знак към населението, че макар и Южна България да остава номинално в границите на Османската империя, тяхната автономия и самостоятелност няма да бъде само на думи, а и „де факто", освен това и като опит на Временното руско управление да направи по-ясна и по-достъпна местната администрация, тъй като едва ли преобладаващото население на Южна България разбира сложните арабски надписи върху печатите на предишните административни структури.

2.2. Институциите в Източна Румелия – типология, статут и дейност

Органическият устав на Източна Румелия представя чрез своите глави, членове и притурки ясна картина на администрацията на областта. Много добре основният закон изяснява йерархичната структура на централните и местните органи на власт и управление. Посочено е „де юре", пред кого носят отговорност различните институции и техните представители и съответно кои институции упражняват контрол върху тях. Твърде обширният за една автономна област Устав съдържа 15 глави, 495 члена и 13 притурки от закони-правилници, които могат да се изменят от Областното събрание. За разлика от Княжество България, приемането на Органически устав в Източна Румелия не става така бързо, както при Търновската конституция. Разискванията в Международната европейска комисия по изработването му продължават около половин година. Първоначално Комисията заседава в Цариград, след което се премества в Пловдив. Уставът е приет на 14 април 1879 г. (два дни преди приемането на Търновската Конституция).

Съдържанието на Устава е изложено в следните 15 глави:

1. Публично право на областта;
2. Право на гражданите;
3. За Главния управител;
4. За централното управление на областта;
5. За Областното събрание;
6. За подразделенията на областта и управляването им;
7. Финанси;
8. Земеделие, търговия и общи строежи;
9. За съдебните власти;
10. Верослужение;
11. Народно просвещение;
12. Местна милиция;
13. Жандармерия;
14. Устройство на поземлената собственост;
15. Законни условия за публичните чиновници.

Активно избирателно право имат жителите на областта над 21-годишна възраст, отговарящи на имуществен ценз (лицето или негов родител да притежава недвижимо имущество или търговско

предприятие). Ценз не се изисква за духовници, професори, учители и съдии, както и за лицата с висше образование. Военизирани лица, осъдените за криминални престъпления, за кражба, грабеж или измама, намиращите се под съдебно запрещение, фалирали търговци и лица на чуждестранна служба нямат избирателни права. Пасивно избирателно право имат всички избиратели над 25 години. Не могат да бъдат избирани за депутати окръжните и околийските административни чиновници, които се назначават от правителството, както и военизираните лица. Мандатът на народните представители е 4 години. Осъществява се ротационният принцип – на две години се заменят половината от тях.

Правомощията на Областното събрание са:

1. Изработва и приема правилник за вътрешния ред;
2. Избира ръководни органи;
2. Дава отговор на тронното слово;
4. Обсъжда и приема областния бюджет;
5. Обсъжда и приема законите на областта.

Дейността му е на сесии по два месеца годишно.

Канцеларията на Областното събрание се състои от началник на канцеларията, секретар, трима стенографи, трима писари, писец и четирима разсилни. Задълженията на секретарите са да водят протоколите от заседанията, да следят за присъствието на депутатите, *да съхраняват всички книжа и документи, принадлежащи и излизащи от канцеларията на събранието*, и да удостоверяват с подписите си всички актове и решения, които носят подписа на председателя[126].

Според Е. Стателова основните глави на Органическия устав се разработват от австро-унгарския и френския комисар[127]. Интересен е отзивът на К. Иречек за работата на тази комисия. Той казва, че Уставът е *„...пространен, досущ методически законник от 495 параграфа и с 11 обширни притурки, които съдържат подробни правилници за различните клонове на администрацията... За извори им служили цяла библиотека от европейски законници. Ако и някои подробности да са излишно разточени, и колкото да се показват на някои места следи от бързоръка компилация, делото изцяло е съвсем сполучливо, най-после що се отнася до устройството на политическата администрация. Особеност на целия този устав са изнамерените клаузи за защита на всички възможни народни права и изобщо за примерно оздравяване на пълна народна и религиозна равнопоставеност"*[128].

Сградата на южнобългарския парламент се намира на стотина метра от река Марица (близо до днешния пешеходен мост). В заседателната зала често приижда любопитни граждани. Сградата е на повече от 300 години, с дебели каменни зидове. Масивното здание обаче е строено не за дом на народните избраници, а за баня. Това е известната Хюнкяр хамам (т. е. Царска баня), която векове наред е любимо място за жителите на околните квартали.

Едно от първите описания на този парламент датира от 1884 – 1885 г. Негов автор е чехът Йозеф Тоужимски. По думите на чужденеца Народното събрание било доста добре уредено. Имало банки за всичките 56 депутати, специални трибуни за директорите (т. е. министрите), дипломатите и секретариата на парламента, а отстрани били осигурени места за 150 слушатели[129]. Заседанията се провеждали в бившата обща къпалня, която побирала около 250 души. Осветлението се осигурявало от прозорците, иззидани в куполите на покрива. Йозеф Тоужимски уточнява, че след преустройството на банята за парламент вътрешността ѝ била неузнаваема. Една гравюра от френското списание "Le monde illustre", публикувана през 1880 г., показва, че заседателната зала на парламента наистина е представителна[130]. Предполага се, че архитектът, преобразил старинната постройка, е италианецът Пиетро Монтани.

Областното събрание на Източна Румелия е открито на 22 октомври 1879 г. Първо е дадена думата на главния управител Алеко Богориди, но тъй като той не знае български език, словото е прочетено от Йоаким Груев. По този повод няма дребнави забележки и злобни подмятания. Депутатите приемат факта с пълно разбиране. Повечето от народните избраници са възпитаници на елитни европейски университети и ревностни патриоти. За тях е по-важно да се решат проблемите на България и на българите, отколкото да се подхващат дребнави полемики. Неслучайно чуждите наблюдатели отбелязват, че парламентът в Пловдив събира немалка част от елита на българската нация.

Събранието не само разглежда и гласува внесените законопроекти, но и има правото на законодателна инициатива. То може да препоръча на главния управител разглеждането на всеки въпрос, чието законодателно уреждане се налага от обществени нужди или потребности на областта. То също така може да препоръча принципите, по които да се изработи въпросният законопроект.

Законодателната инициатива на представителния орган на областта се стопира до известна степен от това, че султанът трябва да утвърди приетите от Областното събрание закони и без негова санкция те нямат силата на такива. В конституционен смисъл това означава ограничаване на властта на събранието и господство на султанската власт над избрания от населението на областта законодателен орган.

Правото на такава санкция от страна на Високата порта превръща Областното събрание в обикновен съвещателен орган.

Прокараното от страна на руските представители в Европейската комисия допълнение в Органическия устав, че ако в срок от два месеца султанът не отхвърли даден закон, същият ще се счита за утвърден и ще бъде подписан от Главния управител от името на султана, има голямо значение, тъй като почти всички актове на Събранието след изтичането на двумесечния срок влизат в сила, независимо че не получават одобрението на османското правителство.

Макар че замисълът на това допълнение да е повече предпазна мярка срещу характерния за Османската империя тежък бюрократизъм, той всъщност освобождава Областното събрание от контрола на централната османска власт.

Наред със законодателните си функции, Областното събрание изпълнява и контролни функции. Органическият устав вменява на този орган правото да изпраща оплакване срещу Главния управител пред Високата порта в случай на незаконосъобразни действия от негова страна. Събранието може дори да предложи на султана да смени главния управител, за целта прошението трябва да бъде подкрепено от 4/7 от всички депутати[131].

Практиката в Източна Румелия показва, че това право на Областното събрание е трудно приложимо по няколко причини. Личността на първия Главен управител – Алеко Богориди – е много популярна и топло приета от мнозинството от населението на автономната провинция, което е българско самосъзнание. Естествено е избраните от населението депутати (в мнозинството си българи) да са под влиянието на тези емоции и да не подкрепят инициативи, насочени срещу Алеко Богориди. Освен това българските депутати искат да покажат националния характер на областта и да направят властта на султана напълно номинална и в този смисъл едва ли ще

подкрепят намеса на османското правителство във вътрешния живот на Източна Румелия. Право на Главния управител е да назначава пряко една част от депутатите (десет души в петдесет и шест членното събрание), а още десет души заемат депутатските места по право.. Депутатите по право са: духовните ръководители на седемте религиозни общности в областта, председателят на Върховния административен съд и главният контрольор на финансите. Всичко това прави евентуалния опит за бламиране на Главния управител от страна на Областното събрание много труден за успех.

Събранието утвърждава предложените му Директори (министри), но реално няма контрол над тяхната дейност, а поради това няма и ефективен контрол над администрацията като цяло. Чл. 98 от Органическия устав дава правото на депутатите да задават въпроси на главните администратори на областта, но не уточнява някакви права за контрол над тях. Някои автори[132] разглеждат оставката на директора на финансите Шмид на 10 април 1880 г. като резултат от гласувания от областното събрание вот на недоверие срещу него. Но по-внимателния прочит на събитията показва, че оставката на директора е предизвикана от конфликта му с Алеко Богориди и от изолацията, в която го поставят останалите директори. Разбира се, негативното отношение на събранието има своето голямо значение, но без подкрепата от страна на главния управител оставката не би била факт. Като "успех" в това отношение може да се приеме вотът на недоверие, който събранието гласува за трима директори през шестата си редовна сесия (от 22 октомври 1884 до 22 декември 1884 г.). Но трябва да се отбележи, че въпросните директори подават оставки поради факта, че са представители на партията загубила изборите (либералната) и като такива очевидно не е възможно да работят в един екип с останалите директори и главния управител, които принадлежали на консервативната партия.

Основният принцип, заимстван предимно от френската административна система, е централизацията във всички сфери на административния живот на областта.

Спазвайки този принцип, всички служби в областта се ръководят от един център чрез централните органи на власт. Служебните звена на областния апарат в различните отрасли се изграждат така, че всяко звено да зависи от по-висше от него. Над всички стои директорът като ръководител на ведомството и в негови

ръце е съсредоточено ръководството.

Най-висшият представител на изпълнителната власт в областта е Главният управител. Във фермана, с който е назначен на поста, Алеко Богориди е наречен със званието *валия*, в Органическия устав е с титлата Главен управител, местните власти в Източна Румелия се обръщат към него в официални документи с *Негово Сиятелство* княз Богориди, с обръщението *Превъзходителство (Son Excellence le Gouverneur general de la Roumelie Orientale)* го титулуват консулите, резидиращи в Пловдив, турското правителство в кореспонденцията си го нарича *Негово превъзходителство Алеко паша*, турските и гръцките жители на областта се обръщат към него с титлата *паша*. Българите в областта използват славянската титла княз, а той самият винаги се подписва със званието *Главен управител*.

Главният управител е представител на османското правителство в областта и управлява от името на султана. Глава е на изпълнителната власт. Назначава всички чиновници в Източна Румелия, включително и съдиите, с изключение на тези, които се назначават пряко от султана. Но османското правителство назначава пряко само на някои длъжности, свързани с митническото облагане и с дейността на железниците. Създателите на Органическия устав съсредоточават в ръцете на Главния управител големи правомощия, подобни на правата на княза на Княжество България. Той не зависи от нито една институция в областта, Съветът на директорите (Министерски съвет на Източна Румелия) има само съвещателна функция и не може да стопира инициативите му. Има правото да разпусне Областното събрание, а дори и санкцията от страна на османското правителство за новоприетите закони може да заобиколи с правото си да издава с помощта на Постоянния комитет публично-административни правилници със силата на закони[133]. Дори и бегъл поглед върху предоставения ни от С. Бобчев списък на законите, приказите и правилниците на Източна Румелия ни показва големия брой публично-административни правилници, приети от Областното събрание, и доста по-скромните като бройка закони, получили одобрението от султанското правителство[134]. Право на Управителя е да назначава офицерите от милицията и жандармерията до чин капитан включително. Това му осигурява влияние върху мнозинството от офицерите на областта. Единственото, което ограничава властта му, е срокът на мандата му (пет години), но няма

законови пречки да бъде преназначаван със съгласието на страните, подписали Берлинския договор.

Главният управител осъществява контрол над областните институции и посредством правото си на законодателна инициатива. Той внася законопроекти, които депутатите разглеждат. Депутатите имат право да приемат или отхвърлят предложените текстове, както и да внасят поправки и изменения в тях. Не са предвидени ограничения в тази законодателна дейност на събранието. Главният управител може да оттегли вече внесен законопроект, но само преди да е гласуван (чл. 99 от Органическия устав).

Право да внасят законопроекти имат и членовете на Областното събрание. Ако даден законопроект е подкрепен от шестима депутати (9% от състава), той влиза за разглеждане и евентуално одобрение или неодобрение от Събранието. В това отношение депутатите от Източна Румелия са с възможност за по-голяма законодателна инициатива от колегите си в Княжество България. В Народното събрание на княжеството депутат, който внася за разглеждане законопроект, трябва да има подкрепата на най-малко една четвърт (25%) от присъстващите депутати[135].

Практиката в Източна Румелия показва обаче, че сравнително малка част от внесените законопроекти са дело на избраните депутати. Справка с протоколите на заседанията на обикновените сесии на Областното събрание и публикуваният от Ст. Бобчев списък с действащите закони показват, че малка част (15%) от разискваните закони са дело на депутатите от събранието. Останалите са по предложение на изпълнителната власт в лицето на Главния управител[136].

Тази относителна пасивност не може да се обясни само с липсата на парламентарни традиции. Имало е всъщност опит в това отношение. Известно е, че през декември 1856 г. българската община в Цариград изпраща писма до всички по-големи градове в България и приканва съответните общини и епархии да изберат специално упълномощени пратеници, които да пристигнат в османската столица, за да разискват заедно върху по-нататъшните мерки за постигане на църковна и национална автономия. Събирането на тези представители в Цариград се смята[137] за първото „Народно събрание“ на българите, които стават по този начин един от малкото народи в света със свой представителен орган преди националната си независимост. През 1859 г. се организира втори подобен форум, а през

1861 г. в Цариград се събират по двама пратеници от много български епархии, снабдени със съответните писмени пълномощни. А Уставът на българската екзархия, приет от пратеници на българските общини на 14 май 1871 г. може да се приеме за конституция на българския народ, изработена и приета от негови избрани представители.

Така самото зараждане на съвременната българска държава е неразделно свързано и с утвърждаването на българския парламентаризъм. Сред южнобългарските дейци се заражда определено чувство на недоволство от самия факт, че Европейската комисия не използва техните съвети и въобще изработените от българите устави при изработката на основния закон на областта.

Като потвърждение на това, че изпълнителната власт начело с Главния управител е главният законодателен инициатор, може да се счита и самата възможност, заложена в Органическия устав (чл. 100), събранието да препоръчва на Главния управител да изработва законопроекти по важни за Източна Румелия въпроси. Тази заложена „абдикация" от страна на Областното събрание да разработва самостоятелно важни за областта закони е резултат от мнението на създателите на Органическия устав, че неопитните депутати на Областното събрание не могат да се справят напълно с подобна отговорност. Но пък събранието може да „подсеща" правителството за изработването на законопроекти. Главният управител трябва след получаване на адрес от страна на Областното събрание да започне работа по закон, който да придаде законова рамка за разрешаване на проблема, поставен от депутатите. Но и тук личи ограничение в законодателната инициатива на Областното събрание, защото най-висшата изпълнителна власт в областта не е обвързана със срок за изпълнение на задачата, поставена от депутатите.

Органическият устав дава на Главния управител два основни начина за законодателна инициатива, като идеята е това винаги да става чрез друга институция. Създателите на Органическия устав смятат в най-добрите традиции на либерализма, че един вид „партньорство" между най-висшата административна власт (главата на правителството) и събрание, избрано от населението, е формула, която ще донесе стабилност на областта. Освен това Областното събрание може да контролира до известна степен законодателната дейност на Главния управител, който трябва да получава одобрението на всеки закон от събранието и едва тогава да го представя за

одобрение от Високата порта.

В същото време право на Главния управител е да назначава пряко част[138] от депутатите (както отбелязахме, десет души в петдесет и шест членното събрание), още десет души заемат депутатски места по право, като висши служители в администрацията, а за водачите на религиозните общности, особено по-малките, е естествено да са лоялни, за да имат подкрепата на изпълнителната власт. Това означава, че Управителят се ползва от твърдата подкрепа на почти 50% от събранието и му трябват само още няколко депутати (и то само ако присъстват на заседанието всички), за да се приеме всеки закон, предложен от него.

Главният управител има в отношение на законодателната си инициатива правомощия, надхвърлящи тези на княза на България и доближаващи се до възможностите на Императора на Австро-Унгария[139] да изработва и да постига сравнително безпроблемното приемане на закони, които са удобни за правителството и за администрацията като цяло.

Най-висшият представител на Султана в областта има възможности да законодателства и да осъществява ефективен контрол над централната и местната власт чрез специален орган, който е с големи законодателни и контролни правомощия и се намира под негов контрол – Постоянният комитет[140].

Още първата редакция на частта от основния закон на областта, която се отнася до Постоянния комитет, му отрежда да бъде: управителен съвет на Главния управител, който да му дава препоръки във връзка с правилното тълкуване и прилагане на съществуващите закони, и като най-важна му функция от практическо естество – съвместно с Главния управител, да издава административни правилници, които да имат силата на закони до свикването на следваща обикновена сесия на Областното събрание, и които да действат само на територията на Източна Румелия. Според австро-унгарския представител – барон Калай – тази институция ще бъде изцяло в услуга на Главния управител и ще му помага да управлява почти самостоятелно[141].

След много разгорещени дебати за състава, функциите и отговорностите на Постоянния комитет европейските представители се обединяват под следната рамка на институцията: Съставът на комитета е десет постоянни и трима резервни члена. Те се избират от

всички членове на Областното събрание, като депутатите гласуват със специални бюлетини, на които има само шест имена, и получилите най-много гласове стават членове на Постоянния комитет. А по предложение на Ив. Салабашев е измислена математическа формула, според която в комитета са избрани лица само от български произход [142].

Пълномощията, които Постоянният комитет получава, са големи и не са съизмерими с правата на нито една друга колективна институция. Комитетът се занимава с всички въпроси, които му изпратят Областното събрание или Главният управител. Комитетът служи и като силен контролен орган на администрацията на областта, има право да изисква устно или писмено сведения от всички началници на обществените служби и те са длъжни да ги предоставят в исканата форма. Постоянният комитет има право на финансов одит на всяка служба, за която прецени, че това е нужно (чл. 100, 105, 107 от Органическия устав).

Комитетът има право да изисква всякаква информация от Директорите и техните ведомства и те са длъжни да му я осигурят, нещо, което Областното събрание не е упълномощено да прави. Това може да се тълкува и като един вид върховенство на Постоянния комитет над главните администратори на областта. Комитетът има право да даде под съд всеки чиновник, за когото има сведения, че е извършил престъпление. Може да отпуска и парични средства на Главния управител в случай на недостиг на средства, отпуснати от бюджета.

Тези широки пълномощия, дадени на Постоянния комитет, го превръщат в истински център на властта в Източна Румелия. Това се доказва и от запазените архивни материали. Във фонд 20К на ЦДА (Областно събрание на Източна Румелия) се съхраняват документи, свързани с всички основни институции на автономната област, но запазените документи в този фонд за Постоянния комитет са повече от документите на Областното събрание например. Те са предимно преписки между Главния управител и комитета, като в повечето случаи членовете му молят за разяснения и разрешения по различни въпроси. От наличните документи става ясно, че Постоянният комитет е важен помощен орган на Главния управител, който системно го използва за целите на управлението.

Запазената „Разносна книга на пловдивския префект"[143] показва, че писмата, разменени между гражданския управител на

столицата на областта и канцеларията на Постоянния комитет, заемат около 20% от общия обем кореспонденция.

Запазени са и много прошения от обикновени граждани до комитета, които са на всякакви теми и това показва, че населението припознава тази институция като надежден арбитър между останалите институции в областта. Във фонд 20 на БИА при НБ „Иван Вазов" (а. е. 225, 226) са съхранени преписки с Хр. Г. Данов, Давид Пикард и Хр. Константинов, с които се урежда отпечатването на различни дневници и стенографски протоколи на областни институции. Това е показателно за широкия кръг въпроси, които разрешава Постоянният комитет.

Особено важно се оказва правото на Постоянния комитет да издава публично-административни правилници със силата на закони между две обикновени сесии на Областното събрание. Това увеличава още повече значението му на централен орган на властта. Въпросните актове се издават съвместно с Главния управител, който има задължението да уведоми Високата порта за пускането им в действие.

Реалностите в Източна Румелия показват, че повечето публично-административни правилници не се внасят за разглеждане в Събранието (в продължение на няколко сесии), макар да има между тях такива, които са в действие през цялото съществуване на областта. От сто осемдесет и два законодателни акта, действащи в Източна Румелия, законите, приети от Областното събрание, са едва тридесет и три, което показва, че законодателната дейност в Източна Румелия е приоритет основно на Главния управител и Постоянния комитет. Продължителното използване на тази форма на закони в областта се налага и от факта, че османското правителство съвсем съзнателно пречи на нормалното законотворчество в Източна Румелия, като не потвърждава приетите от събранието на областта закони. Санкционират се само тези, от които ще има полза и Високата порта.

По този повод в статия във в. „Марица"[144] се казва следното: *„Не минава година Високата порта да не ни покаже колко е зловредна нейната власт над Източна Румелия и колко е трудно за нашия напредък да пробие път през преградата, която Органическият устав е създал, като е вручил на един монархически и автократически господар да потвърждава законите на една конституционна държава... Един път отхвърля закона за училищата, защото в*

него се говорело за гимнастически упражнения, друг път закона за гражданското състояние, защото противоречал на някакви мохамедански понятия... и това отхвърляне продължава от година на година, докато видяхме най-сетне да се отхвърля и бюджетът, без който е немислимо съществуването на управлението". Всъщност, тези публично-административни правилници се явяват често единствен начин за нормалното функциониране на правовия ред в автономната област.

В законодателната практика на Главния управител и Постоянния комитет се различават няколко типа нормативни документи.

Най-важните от тях и с най-голяма сила в правния живот на областта са публично-административните правилници, посочени по-горе. Названията им са френски, тъй като в административната практика на Източна Румелия, намираща се под влияние на френската административна система, се използва широко и френският език. Освен това мнозина от заетите в администрацията българи са френски възпитаници и използват в ежедневната си кореспонденция и работа термини именно на този език. Правилниците обикновено се назовават *Règlements d'administration publique.* Те имат силата на закони и обикновено се адресират до цялото население на Източна Румелия. Всички такива правилници трябвало да се придружават с мотиви за тяхното създаване и пускане в действие. Ст. Бобчев[145] пише по този повод, че ако се разгледа архивът на румелийското управление, ще се види, че са малко законодателните актове без мотиви и в това отношение източнорумелийското законотворчество далеч изпреварва това на Княжеството, където подобни мотиви почти не се откриват.

Не по-малко важни са и вторият тип публично-административни правилници, назовавани най-често *règlements*, които са насочени преди всичко към администрацията и уреждат въпроси, свързани с правилното функциониране на различните областни служби. Тези два вида законодателни актове задължително трябва да минават през одобрението и на двете институции, свързани със създаването им – Главния управител и Постоянния комитет.

Това не се отнася до третия вид правилници, имащи сила в областта. Те се издават само от канцеларията на Главния управител, имат обаче специфична роля в правния живот на Източна Румелия, което ги прави не по-малко важни от предходните две категории. Чрез тези свои *прикази* Главният управител може да влияе на

работата на отделните служби и да регламентира отделни аспекти на тяхната работа. Освен това чрез тях той дава тълкуване на закони и на отделни членове в тях, с което може да влияе и на закони, които не излизат от неговото ведомство.

Със своята голяма и всестранна дейност Постоянният комитет се утвърждава като авторитетна институция, осъществяваща върховен административен, финансов и политически контрол над Източна Румелия, в инстанция, даваща сериозни гаранции за запазване на законността и реда в областта. Всичко това комитетът осъществява в тясно взаимодействие с Главния управител и в повечето под негово ръководство.

Административната структура на централната и местната власт в Източна Румелия следва схемата, описана подробно в Органическия устав (гл. 4 и 6). Тази част от основния закон на областта е изработена от френския представител в Международната комисия барон дьо Ринг. Той ползва за модел френската административна система, но в гл. 6, отнасяща се до устройството на местната власт, дьо Ринг се съобразява с вече действащия руски модел и под давление на руските си колеги изработва проект за местна власт, която е много близка до вече действащия вариант във формиращите се междувременно Княжество България и Източна Румелия.

Според основния закон на областта административните служби се управляват от шестима главни администратори (чл. 58), които са:

1. Главен секретар. Директор на вътрешните работи.
2. Директор на правосъдието.
3. Директор на финансите.
4. Директор на земеделието, на търговията и общите сгради.
5. Директор на народното просвещение.
6. Заповедник (комендант) на Милицията и на Жандармерията.

Шестимата Директори съставят Тайният съвет на Главния Управител.

За разлика от други подобни институции в европейските страни, този съвет има единствено съветническа функция и под никаква законова форма не може да влияе на решенията на Главния управител. В чл. 58 от Органическият устав е посочено, че директорите могат да дават мнение по различни въпроси и проблеми по управлението на областта, но само ако им е поискано от Управителя и той не е длъжен да се съобразява с колективното им мнение.

Главните администратори управляват и контролират всички чиновници в поверените им ведомства. Те контролират изпълнението на законите, публично-административните правилници и приказите, издавани от Областното събрание и Главния управител. От тяхно име са и заповедите и наставленията към поверената им част от администрацията. Те обаче нямат пълна самостоятелност и контрол над ведомствата си, защото Главният управител може чрез своите прикази да отмени или промени всяко тяхно решение. Освен това Постоянният комитет, както е посочено по-горе, е колективният орган, който осъществява контрол над администрацията като цяло и над всеки от служителите в нея, включително и директорите.

Съгласно Органическия устав за органи на централната администрация са определени шест дирекции (министерства), които обхващат почти всички сфери на икономическия, социалния и политически живот на областта. Те практически осъществяват функциите на властта.

Директорите имат правата и задълженията на министри и се назначават от главния управител след одобрението на султана. Директорът на вътрешните дела и началникът на милицията и жандармерията се назначават направо от централната османска власт с цел по-голям контрол над тези важни учреждения.

Отделните дирекции се устройват по руски образец, всяка дирекция има канцелария с началник, секретари и други чиновници.

В сравнение с Княжество България, директорите имат по-ограничена власт, отколкото колегите им от Министерския съвет на Княжеството. Основните им функции са да изпълняват решенията на Главния управител и да контролират поверената им част от администрацията на Източна Румелия. В княжеството всеки указ на владетеля трябва да бъде преподписан и от министъра, за чийто ресор се отнася. Това позволява на министрите да имат до известна степен влияние върху решенията на княза.

В автономната област директорите могат само да изпълняват решенията на главния управител и нямат законова възможност да променят или стопират по някакъв начин решенията на главата на изпълнителната власт. В този смисъл наименованието, с което са обозначени в Органическия устав – *Главни администратори* – точно отговаря на техните функции в администрацията на Източна Румелия.

Дирекция на вътрешните дела

Основният законодателен акт, с който е създадена Дирекцията на вътрешните дела, е частта в Органическия устав, която урежда положението на дирекциите в областната йерархия[146].

В изключително подробния за такъв вид закон се указват правата и задълженията на дирекциите като институции, но и подробно се описва какъв трябва да е техният състав от служители и какви функции изпълнява всеки служител.

Във ведомството на Дирекцията на вътрешните дела влизат, контролът над местните органи на власт и управление, Санитарният съвет (органът, който издава и следи за изпълнението на санитарно-хигиенните предписания в големите градове на областта и се състои от трима лекари по хуманитарна медицина и един по ветеринарна) и Върховният административен съд. Осъществява и контактите със религиозните общества на територията на областта.

Според Устава дирекцията на вътрешните дела трябва да има на щат следните чиновници: директор, управител на канцеларията, двама секретари, счетоводител, двама писари, *двама архивисти*, петима писци и двама разсилни.

Директорът на вътрешните работи е вторият по значимост административен пост в Източна Румелия след Главният управител, когото замества при отсъствието му от областта или поради невъзможност на последния да изпълнява служебните си задължения.

На Главния секретар (директор на вътрешните работи) са подчинени окръжните управители, полицейските началници, градските и селските общински власти. От него зависи освобождаването и назначаването на длъжностните лица в местната администрация, както и отменянето на издадените от тях актове. Този отговорен пост в управлението е заеман само от двама души – Гавраил Кръстевич и Никола Начович. И двамата са способни администратори, които заемат отговорни постове в Османската империя и Източна Румелия. Благодарение на големия си опит те полагат необходимите усилия за поддържане в добър порядък администрацията на автономната област.

Алеко Богориди споделя правото си да подписва законови и подзаконови актове с Гавраил Кръстевич, на когото е възложена и по-голямата част от текущата работа. Справка със запазените документи от такъв тип показва, че немалка част от тях са подписани

от Гавраил Кръстевич и то при положение, че Главният управител е в страната. Областта само печели от неговото присъствие, тъй като той отлично познава не само османските закони, но и от обучението си във Франция е наясно с особеностите на френския административен модел, който е широко застъпен в Устава.

Дирекция на финансите

Дирекцията на финансите управлява областните приходи и разходи. На нея са подчинени финансовите учреждения и служби, които отговарят за събирането на данъци и другите видове налози. Тя управлява областните недвижими имоти (с изключение на горите и рудниците), плаща разноските на автономната област, води общите сметки, подготвя и следи за изпълнението на общия бюджет, изработва и закони за данъците, както и нормативни актове за различните финансови служби[147].

Дирекцията има следните отдели и административен състав: Главен контрол начело с *главен контрольор*, трима инспектори, счетоводител и писар. *Главно съкровище* с ръководител главен съкровищник, счетоводител и писар. *Главно счетоводство* – главен счетоводител и счетоводители. *Кореспонденция и архива* – началник на кореспонденцията, писар първи разряд, двама писари, двама писци и двама разсилни[148]. Над всички тях е директорът на учреждението. Този пост се е заемал от Шмид (1879 – 1880), Георги Странски (1880 – 1881), Иван Евстатиев Гешов (1882 – 1883), Иван Х. Петров (1883 – 1884) и Михаил Маджаров (1884 – 1885).

В Органическия устав началникът на отдел „Кореспонденция и архива" е наречен *писмоводител*, наименование, с което по време на Възраждането се наричат хората, занимаващи се в различните български търговски организации и полуавтономните български общини с деловодството и поддържащи в някакъв ред архива на учреждението/организацията.

Всички началник-отдели се събират веднъж седмично и заедно с директора на финансите решават текущите проблеми на ведомството. Този съвет има само съвещателни функции и не може да отменя решенията на директора, който носи пълната отговорност за действията и решенията, които взема. В неговите правомощия е също да назначава и уволнява служителите във ведомството си[149].

В Органическия устав са описани местните служби и

административни лица, които са на подчинение на дирекцията на финансите.

В селските общини, които са 90% от всички общини в областта, събирането на данъците става по списъци, изготвени от старейските съвети. По тях се определя разпределението на данъците между жителите на общината. За редовното събиране отговарят кметовете. Събраните пари се внасят в областната хазна, без общината да има правото да задържа част от тях.

В териториално-административната единица окръг работят следните чиновници: началник на финансовата служба на окръга, чиновник за акцизите, главен бирник и ковчежник. Тези чиновници са на служба в Дирекцията на финансите, но са поставени под оперативното началство на окръжния управител, което е пример за контрола на Главния управител и неговия пръв заместник (директора на вътрешните работи) във всички сфери на централното и местното управление[150].

Населението на Източна Румелия е облагано с данъци, които са още от времето на османското владичество, така и с данъци, въведени от новото управление на автономната област.

Съгласно Органическия устав областта трябва да участва в общите разходи на Османската империя в размер на 30% от доходите си[151], а освен това трябва да внася в общия бюджет и постъпленията от митниците, пощите и телеграфите. Това сериозно накърнява платежния баланс на Източна Румелия, която през цялото си съществуване изпитва хроничен недостиг на парични средства и е принудена нееднократно да взема заеми, за да попълни дефицита си.

Многобройните данъчни задължения предизвикват основателно недоволство сред населението, което то изразява чрез прошения (жалби) до Главния управител и Постоянния комитет. Специални контрольори са изпращани в различните окръзи на Източна Румелия, за да се запознаят с жалбите на недоволните от данъчното облагане, но няма сведения това да облекчава положението на населението. Всъщност, предвид тежкото финансово положение на автономната област, премахването, на който и да е от данъците само ще утежни положението на областните финанси.

Дирекция на правосъдието

Тази институция има задачата да организира и контролира

съдебното дело в Източна Румелия, да извършва подбор на съдийския състав, да упражнява надзор над длъжностните лица в съдебното ведомство[152]. Под контрола на дирекцията освен съдебните институции, са и прокурорите в областта, което прави до известна степен фиктивно разделението на съдебните власти с цел по обективен и безпристрастен съдебен процес.

Отговорността за затворите в автономната област и за осъдените на лишаване от свобода също влиза в правомощията на дирекцията на правосъдието.

Според чл. 61 на четвърта глава на Органическия устав ведомството има задължение също да изработва и попълва съдебната статистика. Това обаче се оказва непосилна задача за служителите му, защото, както ще покажат резултатите от проверката, назначена от Гавраил Кръстевич през 1884 г., статистиката или изобщо не е водена от служителите в местните съдилища или обхваща непълен и произволен период от време. Но както ще покаже тази проверка, непълното или изобщо никакво попълване на архива на учрежденията е проблем, който присъства във всички източнорумелийски институции.

Централното ръководство на Дирекцията на правосъдието се състои от: *директор, съветник-специалист, управител на канцелария, двама писари, двама писци и двама разсилни*. Длъжността съветник-специалист я няма другаде в източнорумелийската административна система. Това е така, защото създателите на Органическия устав са наясно, че именно създаването и прилагането на законите и подзаконовите актове е много важно за младата автономна област. Но те знаят също, че подготвени българи за подобни важни постове няма или са много малко. Интересна е статистиката за образованието на областните депутати, които представляват "лицето" на българите в Източна Румелия. От нея става ясно, че образованите българи, които получават образованието си в чужбина, са предимно лекари, търговци и по-малко учители, а юристи няма. Сред депутатите има хора като Димитър Наумов, който е председател на Окръжния съд в Стара Загора, а е агроном по образование. Идентичен е и случаят с Георги Груев, който е с основно образование и посочва, че е търговец по професия, но заема длъжността председател на Върховния административен съд. Именно този остър дефицит на кадри в правосъдната система на Източна Румелия налага създаването на длъжността съветник-

специалист, който да оказва професионална помощ на директора на правосъдието и на висшите чиновници в дирекцията.

Първият директор на правосъдието е Тодор Кесяков. Сам той няма необходимото образование за този пост. Липсата на българи с юридическо образование или поне с известна практика в правосъдието принуждава Кесяков да покани чужденци, които да се заемат с подготовката и правилното функциониране на това важно за областта учреждение.

В Източна Румелия пристигат предимно поданици на Австро-Унгария със славянски произход. Това са княз Р. Турн-Таксис, д-р Франтишек Хитил, д-р Карел Свобода, И. Мрачек. Привлечени са също полски и руски специалисти – Ф. Пшевлоцки, Р. Сочински, П. Матвеев и др.

По-труден е въпросът със съдиите, които трябва да бъдат жители на Източна Румелия и за предпочитане българи, но броят на образованите и подготвените за това българи е твърде малък. В съдебното ведомство попадат и много хора без никаква подготовка за подобен род работа. Проблемите, свързани с качеството на съдебният персонал, обясняват големите трудности, които има правосъдното ведомство през цялото съществуване на Източна Румелия.

Дирекция на земеделието, търговията и обществените сгради

Това е дирекцията с най-разнопосочни отговорности в администрацията на областта. Тя се състои от два отдела: "Земеделие и търговия" и "Общи сгради". Освен това към нейния ресор от управлението спадат контролът над пощите и телеграфа, а също индустрията, железопътният транспорт, пътищата, горите и рудниците[153].

Като следствие от големия кръг задължения, които има в управлението на областта, дирекцията има и по-различна структура и персонал от другите дирекции.

Личният състав на учреждението изглежда по следният начин: *директор[154], управител на канцелария, счетоводител, архивар и двама писари*.

Отдел "Земеделие и търговия"[155] има в състава си: началник-отдел, инженер на горите, трима надзиратели по горите и един разсилен.

Отдел "Общи сгради" се състои от: началник-отдел, главен

инженер на областта, главен архитект на областта, помощник-архитект, трима инженери, трима кондуктор инженери, двама главни кондуктори, 18 кантонери и един разсилен[256].

Поради разностранната дейност на тази дирекция тя е и сложна за управление. Допълнителна трудност за нормална работа идва и от факта, че за почти всички длъжности в учреждението са необходими компетентни и с техническо образование чиновници, а такива в автономната област не се намират лесно.

Въпреки всички трудности, свързани с организацията и управлението на дирекцията, ръководните ѝ органи успяват да се справят до голяма степен със задачите си. Наемат се чужди специалисти, изпращат се със стипендии млади българи в чужбина, които да усвояват различни технически и аграрни науки и които при завръщането си да могат да заемат място в структурите, управлявани от дирекцията.

Дирекция на народното просвещение

Тази институция е ръководен орган на просветната политика в областта. Органическият устав[157] възлага на това ведомство правото и задължението да ръководи и контролира учебното дело, да въвежда програми и учебници за създаване на единна учебна програма в образованието на Източна Румелия.

Ръководните органи на дирекцията са: *директор*[158], *началник на канцеларията, счетоводител, главен писар, двама писци и двама разсилни.*

Директорът решава самостоятелно всички педагогически и дисциплинарни въпроси, изготвя с помощта на експерти законопроекти, отнасящи се за народната просвета, одобрява учебниците за училищата и издава свидетелства за учителска правоспособност след положени изпити.

Йоаким Груев полага големи усилия да постави образованието в Източна Румелия на високо европейско ниво. Той е с голям административен и учителски опит, натрупан още преди Освобождението, който сега му помага в реформирането на областното образование. Неговият наследник на поста – Константин Величков – затвърждава постигнатото до момента и продължава успешната работа на тази дирекция. Той създава и нова длъжност в поверената му институция – съветник-инспектор, който има

задачата да контролира работата на учителите при провежданата от правителството на Източна Румелия просветна политика.

Източнорумелийска милиция и жандармерия

Отделянето на Източна Румелия от останалата част на България става през октомври 1878 г. На 9 октомври е назначен генерал-губернатор на областта[159] и започва отделяне на всички административни служби от тези на Княжество България, където Временното руско управление начело с княз Дондуков-Краков контролира администрацията.

Единствено военното управление остава общо и за двете български области и се ръководи от ВРУ. Разделянето на войсковите части от Пловдивска и Сливенска губерния[160] от общото управление на Българската земска войска става със заповед от 5 януари1879 г.[161], с която южнобългарските войскови части се поставят в подчинение на генерал-губернатора на Източна Румелия. Генерал Столипин нарежда земската войска в областта да се нарича "Източнорумелийска милиция".

Според Органическия устав милицията в областта е неразделна част от военната сила на Османската империя[162]. Милицията трябва в случай на военни действия и при поискване от Генералният щаб на турската армия да предостави своите военни сили, а в мирно време трябва да съдейства на жандармерията при опазването на обществения ред в областта. Милицията и жандармерията имат отделни началници, назначавани – на милицията[163] от султана, а на жандармерията – от Главния управител.

Щабът на милицията и на жандармерията се състои изцяло от чуждестранни офицери, които не допринасят с нищо било поради слабо познаване на задълженията си или поради негласното желание на османското правителство българската по народност милиция и жандармерия да не придобие военни умения и качества. Езиковата бариера също оказва своето негативно влияние. за повишаване професионалните качества на източнорумелийската войска.

⁂ ⁂ ⁂

Главният секретар на областта, който същевременно е и Директор на вътрешните работи, е безспорно най-важната фигура от Главните администратори. Той е заместник на Главния управител

и се назначава директно от Султана, замества Управителя, когато той отсъства от Източна Румелия, и се ползва с правото да се подписва под различни законодателни актове, които имат сила в областта.

Като директор на него пряко са подчинени окръжните началници, полицейските комисари, градската и селската полиция, градските и селските кметове. От него зависи назначаването и утвърждаването на длъжностните лица в местната администрация, както и потвърждаването или отменянето на издадените от тях законови актове. Също така отговаря и за различните религиозни общества в Източна Румелия, над които оказва и контрол чрез правото на областното правителство да утвърждава ръководителите на религиозните култове.

Отговаря и за здравеопазването в областта, като негово право е да издава разрешителни за развиване на медицинска, фармацевтична и ветеринарна дейност. Съдейства за отваряне на болници и контролира продажбата на лекарства.

Местни органи на власт

Местните органи на власт и управление са свързани с Дирекцията на вътрешните работи и спадат към системата на нейните служби. Те са пряко подчинени на директора във всяко едно отношение и под негов контрол извършват административните и други дейности. От него зависи назначаването на длъжностните лица в местната администрация, както и отменянето на издаваните от тях актове.

Най-важните институции на окръга са окръжният управител (префект) и главният съвет на окръга.

Окръжният управител е представител на Главния управител и се назначава от него по предложение на директора на вътрешните дела. Като представител на централната власт в окръга той упражнява контрол върху всички отрасли на управлението и се намира в контакт с всички директори, на които при поискване от тяхна страна дава справки и мнения по въпроси, засягащи отделните ресори на управлението, но не е подчинен на никой от тях освен на директора на вътрешните работи.

В това си качество Окръжният управител може да издава постановления и да предписва задължителни мерки за част или за цялото население на окръга съобразно законите или публично-

административните правилници.

Окръжният управител е административен началник на общините, следи за работата в различните служби, препраща на по-низшите служби решенията, правилниците и постановленията на централната власт и следи за тяхното изпълнение. Командва полицията в окръга, одобрява продажбата, даването под наем и размяната на всички имоти, които предприемат общините.

В управлението на окръга управителят е подпомаган от съвета на префектурата (окръжния съвет). Той се състои от секретар и двама съветници, назначавани от Главния управител по предложение на директора на вътрешните работи.

Чл. 117 от шеста глава на Органическия устав гласи: *"Секретарят на Окръжното Управление е натоварен да наглежда служащите в писалищата на Окръжния управител. Той още е натоварен да записва делата на регистъра и да пази книжата, да подписва преписите от административните актове и от решенията на Съвета на окръжното управителство..."*

Той също така е и околийски управител на главния град на окръга, изпълнява службата на правителствен комисар пред окръжното съдилище за административни разпри и дава заключения върху тъжбени дела.

Авторът на тази глава от Органическия устав разбира колко е важно за нормалното функциониране на местната администрация деловодството и архивирането да се водят на високо ниво и затова възлага контрола върху тях на високопоставен служител от администрацията. Обаче резултатите от проверките на централната власт сочат, че въпреки големите пълномощия за контрол върху администрацията за правилно деловодство и последващото го архивиране служителят не върши задоволително тази част от работата си, което, от своя страна, може да бъде обяснено със слабата подготвеност на кадрите за административна работа и със слабия контрол от страна на централната власт.

В структурата на местната власт са предвидени институции, които са изградени на базата на децентрализацията и самоуправлението. Това са създадените от Органическия устав[164] главни съвети на окръга. Те се явяват почти пълни копия на създадените от Временното руско управление санджакски съвети, които са избрани от средите на местното население и служат за помощник,

а когато се налага и за коректив на действията на губернатора на санджака.

В Източна Румелия тези съвети също са изборни, условията за кандидатите са същите, както и за кандидат-депутатите за Областното събрание (кандидатите трябва да притежават някакъв имот в окръга, за който да плащат данъци).

Пълномощията, с които разполагат главните съвети на окръзите, са най-вече в разпределение и контролиране на окръжните финанси, а имат правото и на обща компетенция по всички въпроси, засягащи проблеми на окръжно ниво.

Всичко това прави главният съвет на окръга да изглежда като едно Областно събрание (парламент) на местно ниво. Задължение на този съвет е също да изисква от представителите на местната власт и институции информация и доклади по важни за окръга въпроси и проблеми. Това дава основание да се предположи, че институцията е пример за децентрализация и самоуправление на местно ниво, но реалностите в Източна Румелия са други. С два члена на шеста глава от Органическия устав се налага върховенството на централната власт над изборните местни съвети. Чл. 132 дава право на окръжния управител да разпуска главните съвети по свое усмотрение, а чл. 134 му позволява чрез публично-административен правилник да отменя или променя всяко решение на тези представителни окръжни събрания.

В определянето на състава на главните съвети също личи желанието на авторите на Органическия устав да ограничат самостоятелността им. В съветите се избират по пет души от всяка околия, но влизат и ръководителите на трите най-многочислени религиозни общности (в Пловдивски окръг – от четирите) и членове, назначени директно от централната власт – по един от всяка околия. Според това разпределение централната администрация винаги разполага с едно стабилно присъствие в местните съвети и може при определени обстоятелства да влияе върху решенията, вземани от тях.

Големият проблем на Източна Румелия – липсата на достатъчен брой просветени и образовани хора, които да попълнят администрацията – дава отражение и върху главните съвети и тяхната дейност[165]. По този въпрос в. „Марица“ пише следното: „*Ние не можем да искаме всички членове на един главен съвет да бъдат хора с високо образование и обширна парламентарна култура... Но какво бихте казали, ако Ви известят, че в един главен съвет се намират само*

двама-трима от тридесет и повече души, които взимат участие в разискванията, които разбират както трябва постановленията на Органическия устав по този предмет, по който се отнася въпросът, който им е поставен, а другите само гледат, стават, когато има кажат да станат, и сядат, когато тези двама-трима седнат. Няма съмнение, че изпълняват само една формалност...".

Окръжната комисия е изпълнителен орган на главния съвет за времето между сесиите. Тя се състои от трима членове. Председател на комисията по право е председателят на главния окръжен съвет. Окръжната комисия разглежда и решава всички въпроси, възложени ѝ от главния съвет. Също така има право да дава мнение при поискване от окръжния управител по въпроси, засягащи интересите на окръга. Важен прерогатив на комисията е изискването на сведения от началниците на административните служби на окръга по въпроси, отнасящи се до техните ведомства. Важната функция на комисията при управлението на окръга се доказва от наличието на канцелария, която да подпомага дейността ѝ при управлението на окръга. Тя се обслужва от един главен писар, двама втори писари, *двама архивари*, трима писци и един разсилен. Служителите на канцеларията се назначават от председателя на комисията[166]. Може спокойно да се твърди, че тази окръжна комисия изпълнява ролята и функциите на Постоянния комитет на окръжно ниво.

В по-малките административно-териториални единици – околиите – начело на управлението стои околийският началник. В главния град на окръга тази длъжност се изпълнява от заместника на окръжния управител. В останалите околии той се назначава от Главния управител, който избира кандидатите съвместно с главния съвет на окръга, но правото му да отменя решенията на тази местна институция прави избора на околийски началник самостоятелно решение на централната власт. Околийските началници са пряко подчинени на окръжния управител и следят за изпълнението на всички нареждания и предписания на върховната власт в областта. Разрешават издаването на паспорти, позволителни за лов и носене на оръжие, управляват имотите на околията, ръководят околийската полиция.

Във всеки околийски център с население повече от 4000 души има полицейски комисар, който е помощник на околийския управител. Към всяко околийско управление има канцелария,

обслужвана от писар, двама писци и разсилен (чл. 159). Както се вижда от представената по-горе структура на местната власт, в нея няма възможност за някакви форми на децентрализация или самоуправление, макар и да има законови възможности за това. Всички самостоятелни инициативи на местните институции могат да бъдат стопирани успешно от централната власт, а длъжностните лица да бъдат сменени по желание на Главния управител без проблем.

Мнозинството от населението на Източна Румелия живее в селата и досегът му с областната администрация най-често е чрез представителите на селската община, която е най-малката административна единица в автономната област.

В Органическия устав подробно е записано какви са функциите и задълженията на *селското общинско ръководство*. Основни органи са кметът, подпомаган и в известна степен контролиран от т. нар. старейски съвет. Общините, чиито жители изповядват една религия, имат кмет и помощник-кмет. В селските общини, в които има повече от едно вероизповедание, всяко от тях образува отделна секция със свой избран кмет. За кмет не може да се избират лица, които са на по-малко от 30 години и които са чиновници, духовни служители, военнослужещи, прекупчици на общински приходи (чл. 183).

Избирателно право имат мъже, навършили 21 години и притежаващи имот или са синове на лица, притежаващи имот. Кметът и помощникът му се избират за срок от една година. Няма ограничения в броя на мандатите на кмета. Законът предвижда уволняването на кмета да става при нарушения в изпълняването на службата му и при извършването на углавни престъпления. В случай на дисциплинарно уволнение на кмет, новият кмет трябва да се избере в рамките на 10 дни.

Като представители на властта на местно ниво, кметовете имат разнообразни задължения. Те свеждат до населението законите на областта и имат задължението да ги обнародват. Публикуват (и съответно следят за изпълнението им) различни публично-административни правилници, наредби от Главния управител и от окръжния управител. Кметовете публикуват и списъците за данъчните задължения на съселяните си. Тяхна е отговорността за събирането на данъците и отчета пред Дирекцията на финансите. Кметовете имат също така важното задължение да представляват общините си в съда при водените от тях или заведените срещу тях

дела. Отговарят и за обществената безопасност в качеството си на началници на селската полиция, назначават също така полските и горските стражари.

Важна роля в служебната дейност на селските кметове заемат съдебните им задължения. Кметовете се произнасят основно по граждански дела. По дела от углавен характер имат право да се произнасят за действия, които се наказват със затвор до 24 часа и с глоба до 50 гроша. Обикновено присъдите се издават след изслушването на страните по делото и на свидетелите.

2.3. Религиозен живот в областта и законовите рамки за неговото съществуване

Според направеното преброяване в Източна Румелия населението е с общ брой 815 951 души и се разделя по етнически принцип по следния начин: българи 573 560, турци 174 700, гърци 42 695, цигани 19 127, евреи 4 177, арменци 1301[167].

Има също по няколко десетки души от други националности, но те в повечето случаи са временни жители, работещи в някоя от службите на автономната област. Тези стойности показват не само етническата принадлежност на населението, но и (до голяма степен) неговата религиозна ориентация.

Това не може да доведе до точни заключения поради това, че вътре в своята народностна група, никоя от посочените по-горе не е еднородна в религиозната си принадлежност.

В най-многобройната част от населението, което е с българско самосъзнание, положението е следното: по-голямата част от българите са православни и са част от създадената през 1870 г. със султански ферман Екзархия, призована според същия закон да се грижи за духовния православен мир на териториите от империята, населени основно с българи.

Гръцкото население на областта, както и малък брой българи, повлияни от гръцкия дух и култура, продължават да подкрепят и да признават за свой духовен водач Вселенския патриарх със седалище в Цариград. Броят на тези българи е малък и те са съсредоточени предимно в по-големите градове на Южна България, където са част от интелектуалния и градски елит. Населението с гръцки произход живее главно в Анхиало (Поморие), Созопол, Станимака и Пловдив.

Сред българите в областта съществува и немногобройно, но сплотено католическо малцинство. То се разделя на т. нар. „стари" и „нови" католици. Старите са наследници на средновековните павликяни и са католици вече от няколко века, а новите са т. нар. униати, които са по-скоро продукт на българо-гръцкото съперничество, отколкото на искрено религиозно чувство. Известно е, че след Кримската война се активизира католическата пропаганда, покровителствана от Франция и Австрия. Тя постига значителни успехи сред българите, а униатското движение, ръководено от Драган Цанков и Йосиф Соколски, става реалност в църковната борба. Целта на френската дипломация е, като разгаря противоречията между българите и Патриаршията, да разчиства терен за униатството, проявяващо се не толкова като религиозно движение, колкото като политическа реакция срещу гръцката неотстъпчивост.

„Старите" следват в богослужението си западния католически обред, „младите" запазват източноправославното богослужение, но признават върховенството на папата и свещениците им се ръкополагат от католическите епископи, признават Филиоквето в символа на вярата. Мнозинството от чужденците, пребиваващи временно в Източна Румелия, също са католици, докато руските граждани на служба в областта са източноправославни. Освен в столицата Пловдив, униатски общини има и в Куклен, Горни-Долни Воден, Хасково. Старите католици са съсредоточени в северозападната част на Пловдивски окръг, дн. гр. Раковски и с. Градина.

Арменците изповядват християнството, но са грегориани и са под духовната власт на Католикоса, който резидира в Истанбул и представлява арменската общност в империята пред османското правителство.

Еврейската общност припознава юдаизма като свое вероизповедание, и макар че при юдеите няма строга религиозна йерархия, характерна за другите религиозни общности, главният равин в Цариград е определен от султанското правителство за представител на евреите в Империята, в това число и на юдейската общност на Източна Румелия

Англия покровителства протестантската пропаганда, подкрепя мисии и мисионери, които се появяват в по-големите български селища. През 1863 г. в Цариград е открито американското училище Робърт колеж с помощта на американски протестанти. В него с

протестантска помощ получават сериозно за времето си образование редица видни българи, които по-късно ще създадат културен и управленчески елит в България. В Източна Румелия има няколко малки, но много дейни протестантски общини – в Ямбол, Меричлери, Пазарджик, Панагюрище и Пловдив. Основните течения сред тях са конгрецианисти и методисти.

Когато се говори за развитието на новобългарския език, трябва да се има предвид, че утвърждаването на литературния език на много европейски нации става с превода на Библията. Първият пълен превод на Библията на новобългарски език е осъществен от американските протестантски мисионери през 1871 г. В превода участват д-р Алберт Лонг, д-р Елиас Ригс, българинът-протестант Христодул Сечанов и най-важният участник, Петко Р. Славейков. Преводът е направен на основата на източно-българския диалект и окончателно налага този диалект като литературен език. Първият канонизиран от българската църква превод на Библията се издава през 1925 г.

Сред мюсюлманите в областта една особена група представляват българо-мохамеданите, които според статистическите данни наброяват 16 267 души и са концентрирани в Родопите. Те, макар и изповядващи исляма, се припознават като българи и не говорят друг език освен български.

Най-голямата етническа група в Източна Румелия (българите) по вяра се разделя на четири големи групи – православни, католици, протестанти и мохамедани, което не се отнася до останалите народности в областта, при които представителите им (в по-голямата си част) изповядват едно вероизповедание.

Забележителното в това състояние на религиозния живот в Южна България е, че всички познати в областта вероизповедания съществуват общо взето мирно и спокойно. Дори и църковните борби между българи и гърци, които през 50-60-те години на XIX в. са смущавали спокойствието на Пловдив и по-големите градове, не намират развитие в историята на Източна Румелия. Църковно-правните отношения между тях са уточнени и регулирани със султанския ферман от 1870 г., който и двете страни спазват.

Един инцидент нарушава общата веротърпимост. В края на 1879 г. в Пловдив възниква брожение във връзка с църквата „Св. Петка", строена със средства на българската общественост в града,

но обсебена от гръцката църковна община. На Коледа българите завземат насилствено църквата, при което стават сблъсъци с гърците. Правителството на областта започва разследване, през което време храмът е заключен. Под натиска на чуждите консули, които твърдо следват линията на зачитане правата на малцинствата и легитимността, главният управител потвърждава правата на гръцката църковна община над „Св. Петка"[168].

Но като се изключи този инцидент, в автономната област не са отбелязани големи противопоставяния на верска основа.

Заслуга за това имат и законите в Източна Румелия, които цялостно и сравнително справедливо регулират религиозния живот в областта. **В Източна Румелия за разлика от съседните държави – Османската империя, Княжество България, Сърбия, Гърция и Румъния, няма узаконена и предпочетена религия.** Всички верски въпроси са предоставени на религиозните общности и държавата не се намесва в тях. Единственото условие е те да не нарушават законите, действащи в областта.

В Източна Румелия за пръв път на Балканите е въведен и принципът за пълно отделяне на църквата от държавата. Десета глава от конституцията (Органическия устав) урежда предимно имуществените права и задължения на религиозните общини. Освобождават се от данъци не само сградите, в които се извършват различните богослужения, но и жилищата на духовниците (чл. 343)[169] . Наистина, основната цел, с която е вмъкната в Устава тази глава, е да се гарантират правата на западните държави по принципа на капитулациите в Турция. Но това не променя факта, че една от основните граждански свободи на населението е гарантирана по категоричен начин.

Частта от Органическия устав, уреждаща религиозните въпроси, е изработена от австро-унгарския представител в Европейската комисия барон Калай. Той е един от видните представители на протестантизма в своята страна. Трябва да се има предвид, че при изработване на австрийската конституция през 1871 г. под натиск от страна на протестантската общност в Дунавската империя е включена клауза, според която в страната няма предпочетена религия и е обявена религиозна свобода.

В Източна Румелия не се дава предпочитание на нито едно вероизповедание, зачитат се еднакво всички, в областта няма

официален религиозен празник. Само рожденият ден на султана (24 юни) се празнува тържествено от правителството на областта, но не получава широка подкрепа от страна на населението.

Връзките с правителството на областта се осъществяват посредством Дирекцията на вътрешните дела (чл. 60)[170]. Главният управител връчва от името на султана берати на онези епископи, които получават поста си от османското правителство. Началниците на седемте религиозни общини получават по право място в Областното събрание (чл. 69). Такива клаузи, даващи право на всички религиозните общества по право да имат представители в основният представителен орган в страната, няма в нито една балканска страна.

В местните самоуправителни съвети място имат трите най-многобройни, а в Пловдив четирите (чл. 125)[171] религиозни общности. Това е направено с цел да се отслаби влиянието на българския елемент в областта. Обслужват се интересите на малцинствените групи в Източна Румелия. Българите са в пъти по-многобройни от всички останали, но те получават по този показател място в главните местни и централни представителни органи наравно с религиозни групи, наброяващи едва няколкостотин души.

Религиозните общества и църкви са отделени и независими от държавата и в материално отношение. В чл. 344 на Органическия устав е отбелязано, че различните вероизповедания са длъжни сами да посрещат разходите си. В държавния бюджет не са предвидени пари за никакви разходи, свързани с изплащането на възнаграждения и помощи на църковни служители и общества. Въпреки това с помощта на събрани средства от населението църквите и религиозните общества не са по-бедни от тези в княжеството например. В селища като Панагюрище, Стрелча, Стара Загора и другаде с волни пожертвувания са възстановени опожарените църкви. В Пловдив е изградена нова църква („Св. св. Кирил и Методий") със средства от населението, а на катедралния храм „Св. Богородица" е издигната висока камбанария с надпис *„В память освободителям"*.

⁂ ⁂ ⁂

В Източна Румелия е изградена стройна йерархическа структура на администрацията и са описани в основния закон на областта правата и задълженията на централната и местна власт, както и на техните представители. Обяснена е подробно в низходяща линия

структурата на властта и институциите, които упражняват контрол върху други субекти в управлението на областта. При по-подробно разглеждане на законодателното устройство на Източна Румелия се вижда, че централната власт в лицето на Главния управител е водещата институция и тя има възможността и правото да упражнява контрол над останалите институции, без върху самата нея да може да се наложи някакъв ефективен контрол. Администрацията и повечето от институциите се намират под пряка зависимост от Главния управител. Дори и Областното събрание, което трябва да служи за противовес, не може да минимизира влиянието на управителя поради посочените по-горе причини.

Това, че изпълнителната власт взема връх над останалите в Източна Румелия, не означава, че в областта държавно-правният живот не функционира нормално. Напротив, именно по инициатива на изпълнителната власт начело с Главния управител се извършват проверки, които показват недостатъците и грешките във всички отрасли на управлението, в законодателната, изпълнителната и съдебната власт. Управителят е този, който чрез подчинените му институции и администрация се опитва да поправи недъзите в поверената му област. За целта той издава публично-административни правилници със силата на закони, а подчинените му институции издават правилници и примерни текстове и документи за улесняване работата на администрацията.

Административно деление на Източна Румелия

ТРЕТА ГЛАВА

ФОРМИРАНЕ НА ДОКУМЕНТАЛНИТЕ И АРХИВНИ РЕСУРСИ ВЪВ ВРЪЗКА С УПРАВЛЕНИЕТО И СОЦИАЛНАТА ДЕЙНОСТ В ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ

Показаната в предишната глава картина на администрацията и институциите в Източна Румелия показва как изглежда тя де юре. Но през своето кратко съществуване администрацията като цяло и различните източнорумелийски учреждения, поотделно, се сблъскват с множество трудности и се справят с проблемите според своите възможности. Именно трудностите, които среща управлението на автономната област, нерядко принуждават ръководителите на институциите да нарушават Органическия устав.

Изяснихме, че със задачата да контролира и да предлага законови актове, с които да подобри ефективността на администрацията, е натоварен директорът на вътрешните дела и главен секретар на областта. Истински шанс за Източна Румелия и нейното население е, че на този пост е назначен Гавраил Кръстевич, който е изключително опитен османски чиновник.

3.1. Органическият устав и проблемите пред организирането на административно-териториалното устройство в Източна Румелия

Административно-териториалното деление е основен въпрос за държавното строителство на всяка държава. Източна Румелия се изправя пред него след май 1879 г., когато реално нейните институции поемат властта от Европейската комисия. Но въпросът не се разрешава напълно дори до септември 1885 г. Специфичните проблеми на областта – разбойничеството, паспортните и визовите трудности, вълненията сред малцинствата, трудностите в стопанския и финансовия сектор и не на последно място, натискът от външни фактори (Княжеството, Високата порта и заинтересованите Велики сили) правят определянето на вътрешните граници задача, която се измерва по сложност с тази за външните ѝ граници.

Поемайки задачата да изработят в кратки срокове закон за административното деление на областта, Дирекцията на вътрешните дела и нейният директор използват като главен ориентир в работата си Органическия устав. До влизането му в действие обаче в Южна България действат още два административно-териториални модела, които Кръстевич и неговият екип могат да вземат под внимание. Това са османският и създаденият от Временното руско управление.

Показахме в първата глава, че населението на Източна Румелия живее в рамките на османската система още от XIV в. и участва активно в нейните трансформации до постепенното ѝ усъвършенстване чрез танзиматските реформи. От издадените по време на реформите поредица от вилаетски закони източнорумелийското правителство може да почерпи нелош опит относно провеждането на принципа на централизация, както на централно, така и на местно ниво. От същите османски закони могат да заимстват и административните центрове. С основание Жоржета Назърска смята[172], че въвеждането на петстепенната вилаетска система (*вилает, санджак, кааза, нахия и община*) е трудно в сравнително малката като територия автономна област. Населението на Южна България не може да спечели от тази тромава административна система. Но трябва да се подчертае, от друга страна, че по време на нейното действие в българските земи не са отбелязани големи протести срещу нея, което показва, че тя изпълнява сравнително добре своето предназначение.

Непосредствено сред премахването на османската административна система в земите на бъдещата Източна Румелия се налага териториалното деление на Временното руско управление. Княз Черкаски премахва вилаетите като основни единици и въвежда четиристепенна структура на деление, като се налагат вече и славянски имена *губерния, окръг, околия и община*. Според тези промени бъдещите румелийски земи са разделени на две губернии и 16 окръга[173].

След подписването на Берлинския договор новият императорски комисар княз Дондуков-Корсаков прави корекции в териториалното деление на областта, съобразявайки се с новите договорки между великите сили. Към автономната област са прибавени освен досегашните ѝ окръзи, и нахиите Котленска и Ихтиманска. За съжаление тези две административни единици ще носят само проблеми на източнорумелийската администрация и ще се превърнат в центрове на вълнения срещу нея.

За да се справи с прехода от османска административна система към съвременна национална териториална структура, руското статистическо бюро провежда в края на 1878 г. и началото на 1879 г. първото преброяване на населението в българските земи. Резултатите от него се използват от руските власти като аргументи в техните усилия за запазване на българския елемент като водещ в бъдещото управление на Източна Румелия. Въз основа на непълно обработените данни генерал Столипин (губернаторът на Южна България) дава окончателен вид на териториалното деление на ВРУ, само пет дни преди да предаде властта на автономните институции (10 май 1879 г.). В неговия приказ структурата се доближава максимално до тази, предвидена в Органическия устав: 6 губернии и 27 окръга. Новите източнорумелийски власти са улеснени и от спазването на друг принцип от Устава, а именно в един департамент (окръг) да има от 4 до 6 кантона (чл. 110), въпреки че не винаги са отчитани административните нужди и местните интереси[174].

Отчитайки, че основната работа е свършена от руското управление и европейската комисия и преценявайки, че предложеният от тях вариант (съобразен до известна степен с местните традиции и с френския модел на администрация) е най-удачен за нуждите на Източна Румелия, за ръководителя на областта Г. Кръстевич остава да предложи за узаконяване такова именно административно-териториално деление. Узаконяването може да направи легитимно избрано Областно събрание.

Първите избори преминават в условията на териториалното устройство, заварено от ВРУ. Окончателният вариант на новото е представен като законопроект от Кръстевич месец след първата сесия на събранието. При първоначалното разглеждане в секционната комисия при Областното събрание, проектът не среща протести, защото е съобразен с изискванията на Органическия устав[175]. Но при обсъждането му в събранието той предизвиква ожесточени дискусии и обвинения към директора на вътрешните дела, че не си е свършил работата както трябва и че текстът на проекта изобилства с грешки по отношение на наименованията на селищата и границите на отделните общини. Кръстевич се защитава срещу тези обвинения с аргументите, че липсва официална карта на областта, че е използвана карта на Генералния щаб на австро-унгарската армия и че е невъзможно да се използват руските архиви (изнесени са от

Източна Румелия), в които има точни карти и статистически данни. Според Кръстевич тези трудности дирекцията компенсира с бърза анкета сред префекти и депутати, от резултатите на която се оформя реалната картина и се попълват данните в законопроекта.

Законът е приет на 28 ноември 1879 г., с уговорката, че ще действа до съставянето на по-точна статистика. Съдържанието му доказва желанието на администрацията да не къса напълно със заварените традиции (почти всички източнорумелийски администратори живеят и работят в предишните административни системи) и да постави здрави основи за устройството на местните институции на власт (*префектури, околийски управления и кметства*) и местните представителни съвети (главни, градски и старейски).

Законът е голям успех за Г. Кръстевич и ръководената от него администрация, той е изготвен и без да се взема пример от Княжеството, дори нещо повече – българските институции са догонващи в този случай. **В България едва през 1880 г. са приети Предложения за административно деление**[176]. **С явното съзнание, че копират източнорумелийския модел, депутатите в Княжеството ще гласуват за премахването на губерниите и за въвеждането на триделната териториална структура (окръг, околия и община)**.

Източнорумелийският закон от 1879 г. наред със своите предимства има и немалко недостатъци. Протестират селища като Клисура, която е недоволства от факта, че е включена в Копривщенска околия, и настоява да бъде преместена в Карловска. Жалбата от клисурци е изпратена едновременно до вътрешната дирекция и Областното събрание. Много населени места следват примера на Клисура, почти ежедневно след приемането на закона в някоя от посочените по-горе две институции или в Постоянния комитет се получават подобни тъжби. През пролетта на 1880 г. директорът на вътрешните дела информира депутатите от събранието, че по данни на префектите приетият през есента на предната година закон поставя някои селища в две околии едновременно и така се създават реални трудности при работата на администрацията[177]. Затова като временна мярка правителството възприема принципа на спазване на статуквото преди приемането на закона.

Високата порта също допринася съществено за трудностите с въвеждането на новото административно деление на Източна Румелия – султанът налага вето над закона. Клисура също

нагнетява допълнително обстановката – „пустите клисурци" обявяват гражданско неподчинение. Изпълнителната власт реагира по европейски на това предизвикателство, градът е лишен единствено от финансовите средства, отпускани от централната власт. Любопитното в този конфликт е отношението на Постоянния комитет. Неговите членове препоръчват на Кръстевич да действа твърдо, но законосъобразно и ако се наложи, да действа насилствено срещу клисурци, без да се смущава от упоритата им съпротива и да не се допусне и други селища да последват примера им[178]. Чест прави на директора, че оставя подобни внушения без отговор.

Допълнителна трудност е, че се откриват и села, които са пропуснати по време на всички досегашни преброявания и трябва да бъдат включени в новата административна рамка.

На 13 ноември 1880 г. е приет нов закон за административно-териториалното деление на Източна Румелия, който се съобразява с повечето желания на протестиращите селища и поправя допуснатите грешки в предишния. Османското правителство отново налага вето върху него, но той е въведен в действие и няколко години (до 1883 г.) срещу него няма възражения или оплаквания. Впоследствие отново клисурци са недоволните[179]. Постоянният комитет задължава вътрешния директор да изработи публично-административен правилник, с който да нанесе корекции в административно-териториалното деление. Комитетът изтъква като мотив жалбите от различни населени места срещу закона[180].

Кръстевич се заема с изработването на нов закон много сериозно. Създава се проект за Статистическо бюро, с чиято помощ да се съберат необходимите сведения. Поръчва се и се получава от руския генерален щаб подробна карта, която също е използвана, но Съединението стопира всякаква инициатива в тази посока и попречва Румелия да се сдобие с един модерен и отговарящ напълно на изискванията на Органическия устав закон. Като цяло Дирекцията на вътрешните дела се стреми добре да организира местните органи на власт чрез редица закони, публично-административни правилници и наредби за дейността им. През 1884 г. директорът на финансите Ив. Хаджипетров предлага на главния управител да се окрупнят общините, с цел да се подобри тяхното финансово състояние и да се стабилизира по този начин основната административна единица в Източна Румелия[181].

Ако обобщим, през шестте години на своето съществуване

Източна Румелия има да се справя с немалко трудности и предизвикателства, пред своята администрация. Тя е под постоянен вътрешен и външен натиск, липсва ѝ статистическо бюро, отношенията ѝ с най-близките ѝ съседи – Княжество България и Османската империя, не са на необходимото ниво и младата автономна администрация рядко среща разбиране и подкрепа от тях.

Главното действащо лице в румелийската изпълнителна власт Г. Кръстевич успява да се справи с повечето проблеми на областта благодарение на умелото си лавиране между местния и общодържавния интерес. Рядко желанията на хората остават нечути от главния секретар на Източна Румелия. Той хвърля много усилия за създаването на подходяща нормативна база, която по законов път да намалява трудностите, изпитвани от администрацията на областта, а оттам – и от нейното население.

Кръстевич не се бои да променя законовите актове, докато намери най-доброто решение за администрацията и населението. Сагата около приемането на закона за административно-териториалното деление е показателен за това, че правителството проявява гъвкавост. Свидетелство за неговите усилия за намиране на най-добро решение е например разместването на околиите в рамките на департаментите. Необходимо е да се зачитат едновременно с нормативните изисквания и етническите, демографските и географските особености на съответните региони, но това не спира дирекцията на вътрешните дела да търси най-доброто решение на трудните местни проблеми.

Кръстевич добре разбира от дългогодишния си опит в управлението, че административно-териториалното деление е в основата на успешното изграждане на управленската система (в случая – по западноевропейски образец). Добре знае, че сполучливото териториално деление е една от гаранциите за спокойни и успешни избори, гаранция е и за съобразено с нуждите на местното население разпределение на административен персонал, обслужващ нуждите му, на полиция и армия. Затова и усилията му в такава посока са изключително големи.

3.2. Мерките на дирекцията на вътрешните дела за справяне с проблемите пред администрацията и институциите на Източна Румелия

Гавраил Кръстевич отлично познава османската административна система и нейните закони, а от обучението си във Франция е запознат и с особеностите на френския административен модел, заложен и в основния закон на областта – Органическия устав.

Първото трудно решение, което трябва да вземе Г. Кръстевич като директор на вътрешните дела и главен секретар, е свързано с назначаването на префектите. Той държи да се използва за основа при решаването на въпроса статистиката, изготвена от Временното руско управление, показваща, че в областта съотношението между българи, турци и гърци е 21:4:3. Използвайки тези данни, главният секретар успява да убеди областното правителство за околийски началници да се назначават само българи, а в етнически смесените райони за помощник на околийския управител да се назначава представител от малцинството. Въпреки ветото на Високата порта, протестите на Европейската комисия и на гръцкото малцинство, Кръстевич печели тази битка, опирайки се на Органическия устав, статистиката и своята богата административна практика.

Административната работа се затруднява (особено в началото) и от преустройването на деловодството от руски на трите официални езика на Източна Румелия (български, турски и гръцки), както и от унищожаването и изнасянето на османски архиви. Нерядко унищожаването е дело на населението на освободените български земи. В желанието си да унищожат данъчните регистри и документите за собственост на турците, българите унищожават и важни за самите тях архиви.

Проблем е и недостатъчният сграден фонд за административни нужди. До края на съществуването си Източна Румелия не може да се похвали с отделно здание за нито една от централните си институции. Главният управител съжителства с канцеларията на директора на вътрешните работи, а в Областното събрание освен депутатите и чиновниците, свързани с тях, се намира и градската противопожарна служба. Други учреждения се помещават в частни къщи под наем[182].

Средната възраст на назначените през 1879 г. от главния секретар на областта околийски началници е 45 години[183]. Всички са местни жители, четирима от тях са с висше образование, а трима с

незавършено такова. Преобладават френските възпитаници, но има и получили образованието си в Османската империя, Русия, Сърбия и Австрия. Явно Г. Кръстевич не отдава предпочитание на определена образователна система, но все пак предимство имат католическо-протестантските учебни заведения, може би заради по-широкия кръг учебни дисциплини, които се изучават там. Що се отнася до префектите, то сред тях със средно образование са осем. Хората, които Кръстевич назначава, са с добро за времето си образование и с поне един чужд език (предимно френски). Директорът на вътрешните работи лично познава по-голямата част от тях, повечето от новоназначените префекти са негови сътрудници в периодичния печат. През цялото съществуване на автономната област, окръжните началници са предимно българи. В окръзите с многобройно гръцко малцинство (без да са преобладаващото население) дирекцията прави компромис и назначава лица от гръцки произход за управители, но това не спира претенциите на гърците към правителството.

Поставяйки си за цел администрацията на Източна Румелия да се състои от високо образовани и способни в деловодството чиновници, главният секретар на областта събира най-доброто от интелигенцията на Южна България. От май 1879 г. той създава едно относително постоянно ядро висши чиновници. За Източна Румелия не са характерни практиките в Княжеството, при които всяко ново управление сменя почти изцяло заварения чиновнически апарат. Компетентността на назначените, придобита от постоянната работа в администрацията, се доказва и от факта, че след Съединението по-голямата част от висшите източнорумелийски служители отиват на работа в министерствата в София и то на високи постове. Това се отнася обаче до ръководните кадри в администрацията, тъй като компетентността на чиновниците намалява със снижаването на тяхното положение в служебната йерархия Г. Кръстевич изработва правила за наемане на чиновници, като критериите за тяхното назначаване взима от правилници и закони на Княжество България, османската империя и западните държави. По-специално за чужденците желаещи, да постъпят на румелийска служба, се изисква диплома за висше образование, служебна справка за заеманите до момента длъжности и свидетелство за съдимост. Тези документи се изискват впрочем и от местните жители, които желаят да заемат висш управленски пост в администрацията.

За разлика от Княжеството, Органическият Устав допуска в Източна Румелия да се заемат повече от една служби – заради избирането и назначаването на определени длъжностни лица по право в Областното събрание и в административните съдилища, както и поради възможността чиновници да се избират в Постоянния комитет. Осъзнавайки, че политизирането на администрацията ще доведе до трудности в управлението, Г. Кръстевич изработва законопроект, според който депутатите могат да заемат само една служба, но той така и не успява да го подложи на гласуване. Нерешени остават и проблемите с неполагането на клетва от страна на чиновниците (в името на султана) и големите им заплати, които изтощават областните финанси.

Източна Румелия е автономна област и няма право на преки дипломатически контакти с други държави. Тя може да урежда различни проблеми и въпроси с единствения си съсед – Княжество България – само чрез Високата порта. Въпреки това още от самото начало между двете администрации се установяват неофициални връзки, които не служат само за уреждане на спорните гранични въпроси или за търговията между Южна и Северна България.

Източнорумелийското управление се обръща към българското правителство и по повод на административното уреждане на областта. През есента на 1879 г. К. Хаджикалчов, началник на канцеларията на Дирекцията на финансите, моли К. Стоилов да му бъдат изпратени всички официални документи по финансовите въпроси, бюджета на Княжеството, протоколите на Учредителното събрание и мнението на военния министър ген. Паренсов за устройството на румелийската милиция[184]. Желанието на източнорумелийските висши чиновници да заимстват опита на Княжеството и да се доближат до административното му устройство, произтича явно от стремежа областта да бъде изградена като българска държава. Този стремеж се запазва и през следващите години.

От Княжеството са заимствани и някои нормативни актове, които се отнасят за чиновническия апарат. В *"Правилник за общите длъжности, дисциплинарните наказания и отпуските"* от януари 1881 г. са посочени достойнствата, които трябва да притежава всеки от служителите на източнорумелийската администрация – акуратност, честност, усърдие, отговорност и подчинение на началството. Работните дни са фиксирани още през 1879 г. с приказ от Главния управител. Със

същия правилник е уточнен и шест и половина часов работен ден. Той е по-къс от този Княжеството и несъмнено има за цел да направи по-привлекателна службата в различните институции на областта. Много важен проблем, който е заплащането на чиновниците, е решен от Кръстевич. Той успява да прокара в областното събрание много важния законопроект, засягащ заплатите на чиновниците (12 ноември 1882 г.). Размерът на възнагражденията е сравнително висок, а чиновниците в някои ведомства получават и допълнителни средства за служебно облекло и храна. Това, макар и полезно за задържане на служителите в източнорумелийските институции, е голям товар за областната хазна, за която чиновническите заплати се оказват голяма тежест за изплащане.

В някои случаи предприетите стъпки за разрешаване и регламентиране на даден проблем изпреварват подобни действия от страна на Княжеството. Удачен пример е по-бързото изработване на един правилник[185] за парите за командировки, като освен бързина е постигната и ефективност.

Едно от основните задължения на Дирекцията е организирането на всички видове избори. За да осигури правилното им провеждане, Г. Кръстевич изпраща преди всеки изборен цикъл окръжни до подчинените си по места, които са изпълнени с извадки от закона и със съвети за мирни и честни избори, за недопускане на злоупотреби със служебното положение.

Разбира се, нарушения има, като в повечето случаи те са поради слабо познаване на закона (въпреки нарочно изпращаните правила). Има и претенции от малцинствата (гръцкото е най-дейно в жалбите си), а в годините след 1880 г. и партията, загубила изборите. Властите са обвинявани (често основателно) за произволи срещу гражданските свободи. Има и сигнали, че околийски началници и чиновници от различните префектури извършват политическа агитация, забранена от закона. Това, разбира се, не може да става без знанието и мълчаливото одобрение на директора на вътрешните работи.

Енергия и ресурси Дирекцията хвърля и в решаването на пограничните спорове. Проблемите са основно два: селата по турската граница, които османското правителство не предава под източнорумелийска юрисдикция, и неуредените гранични въпроси между Княжество България и автономната област. И докато с турските села се стига до ескалация на напрежението и конфликти, в които нито с радикални мерки, нито чрез убеждение и търпеливо изчакване се

постига някакъв резултат, то по отношение на България нещата стоят по различен начин. Това личи от едно от окръжните на Г. Кръстевич до пазарджишкия префект Иван Найденов[186], в което се казва, че заради проблема със спорните погранични земи разменя дълга преписка с външния министър на Княжеството и постига споразумение помежду им. Кръстевич препоръчва на Найденов да се запознае с текста на документа, който му праща, и да се води от него при контактите си с българските гранични власти. Той казва още, че е писал на българския външен министър, за да го подкани да направи същото с подчинените си, които имат досег с източнорумелийската граница.

Двете страни избягват радикализиране на граничния проблем и той остава не напълно решен до Съединението. По-специално проблем между Княжеството и Източна Румелия е паспортният режим. България спазва своя закон от 1880 г., който не позволява на чужди граждани да влизат в страната без паспорт, а на българските – да напускат без същия документ. Княжеството отказва да приеме предложението на Г. Кръстевич за издаване на входно-изходни визи на граничните пунктове, което да облекчи дребната търговия между населението в Северна и Южна България. На практика се получава следната ситуация: българските гранични служители проверяват щателно паспортите, багажа, а нерядко и пътниците, които идват от Румелията, а източнорумелийските чиновници се задоволяват с преценка „по лице"[187].

Конфликтите между отделните общини от двете страни на границата са предимно за имоти, ливади и мери и възникват на няколко места. Например, води се спор на румелийското село Петрич с българското село Куланларе, който става причина за голяма по обем преписка между източнорумелийското правителство и външния министър на България М. Балабанов[188]. Княжеският министър организира анкета (сред жителите на българското село) и уповавайки се на резултатите от нея, обвинява румелийските поданици в заплахи за саморазправа и убийства. Кръстевич отговаря с желание да се организира съдебен процес, на който да се реши окончателно въпросът. И той организира на свой ред специална комисия, която посещава спорния район и успокоява напрежението. Този граничен спор, както и другите подобни на него, няма официален край.

Дирекцията на вътрешните дела има и задължението да следи за спазването на вътрешния ред и законност в областта. Г. Кръстевич сам изпраща до префектите и околийските началници предписания

с мерките, които те трябва да взимат с цел опазване сигурността и имуществото на гражданите. Това е видно от изпратените до Ив. Найденов писма[189], в които се казва, че за да се опази редът и сигурността в областта, се вземат следните мерки, а именно: всяко пътуващо лице из Източна Румелия трябва да има специален документ (равносилно на паспорт), издаден от съответните власти. С издаването на тези документи е натоварена източнорумелийската полиция. Същата институция издава и задграничните паспорти на пътуващите в чужбина румелийски поданици и проверява документите на чужденците, влизащи в областта. Задграничните паспорти се издават на френски език от съответните околийски управления. Обаче печатите в тях са в някои случаи на латиница, а в други на кирилица. Тази нееднаквост в официалните документи кара Дирекцията на вътрешните дела да предприеме през декември 1881 г. мерки за тяхното уеднаквяване. Също така до префектите е изпратено запитване дали някъде се взима такса за изготвянето и издаването на паспорти. Само от Бургаския департамент отговорът е положителен и това е пример за липсата на съгласуваност между централните и местните органи на властта през първите години на Източна Румелия. Но изпълнителната власт с помощта на проучвания и комисии, които изпраща по места, се справя успешно с този вид проблеми.

Въпросът с паспортите е обект на разногласия също между властите в Пловдив и Цариград. На румелийските поданици не се признават документите, издадени им от областните власти, и когато те преминават в османска територия, биват връщани и глобявани[190]. През август 1882 г. настойчивите усилия на румелийската администрация се увенчават с частичен успех. Високата порта се съгласява да признае източнорумелийските паспорти при условие, че те се издават „в името на Н. И. Величество Султана"[191].

Префектът трябва да нареди на подчинените си полицейски власти да проверяват съмнителните лица, които пътуват в поверения му окръг. Ако някое лице не разполага с паспортен документ и не посочи поръчител, който да гарантира за него веднага, то трябва да се връща в мястото, откъдето идва.

В писмо на главния секретар се изисква от пазарджишкия префект незабавно разследване на убийството на жител от Панагюрище, като му се препоръчва да вземе всички необходими мерки за установяването на извършителя. Пак до него Кръстевич пише във

връзка с изпратени от жители на село в пазарджишкия департамент сведения, че в селото са се настанили съмнителни и опасни хора. От страх селяните не смеят да се свържат с околийските или окръжните власти, затова се обръщат директно към Главния секретар на областта. Той нарежда на префекта да разследва случая и ако се докаже сведението, съответните лица да бъдат арестувани. Това е поредно доказателство за трудностите, с които се сблъсква администрацията на областта – затруднена комуникация между различните нива в местната и централната власт и слабо познаване на закона, което налага непрекъснато висшестоящите служби да разпращат на подчинените си структури пояснения на нормативните актове, правила за тяхното прилагане и дори най-прозаични пояснения.

Кръстевич е един от хората, които със своята богата административна култура и отлично познаване на законите успява да поддържа източнорумелийската административна система в някакъв ред. Любопитна особеност в неговата служебна кореспонденция е, че когато пише до подчинените си, не използва глагола "нареждам", а "умолявам" и "препоръчвам". А подробностите, които излага в писмата си по даден казус, са доказателство, че той е осведомен до най-малкия детайл за всичко, засягащо Дирекцията, и че не оставя нито един въпрос непроучен. Кръстевич изисква от подчинените му префекти да водят стриктно документацията си и да имат добре работещо деловодство[192].

Общо взето те се справят със своите административни задължения и в окръжните канцеларии се наблюдава нелош ред на административна работа, както се доказва и от проверките, извършвани от дирекцията на вътрешните дела. Префектите изискват от подчинените им околийски началници и кметове също стриктно да водят документацията, както те самите го правят, като по този начин трябвало да се *"внесе ред в деловодството, но и възможност за по-лесното боравене с документите"*[193].

Като една от основните задачи за Дирекцията се оформя изготвянето на статистика за броя на населението, която да бъде призната за легитимна от Великите сили. Кръстевич сам поема инициативата тази задача да бъде осъществена от неговото ведомство (безспорно най-добре подготвено за нея от останалите), още повече че тя ще му бъде максимално полезна при сблъсъците му с претенциите на малцинствата. Той има даже проект за Статистическо бюро, който

обаче не се реализира.

Преброяването през 1880 г. в Източна Румелия протича при липса на благоприятни условия за това, за разлика от Княжеството (през следващата година), където чуждото влияние и опити за натиск нямат сила и голяма тежест. Преброяването се извършва от административния апарат по места, не едновременно (а това е основно изискване за подобен род мероприятия) и по неунифицирана методика (извършва се според възможностите на местните власти). Въпреки затрудненията, крайният резултат е задоволителен и показва в почти пълна степен реалната картина на населението на автономната област. Според получените данни то наброява 815 946 души. От тях 70,3% – българи, 21,4% – турци, 5,2% – гърци, 0,5% – евреи, 0,2% – арменци, 2,4% – цигани и 2% – помаци. Великите сили приемат резултатите за достоверни и те се превръщат в основен аргумент в политиката на Дирекцията спрямо малцинствата. Но както отбелязахме вече, в самия Органически устав са заложени повече права на малцинствата, отколкото е нормално. Това е направено от авторите му, с цел автономната област да не се превърне във втора българска държава.

Голямо затруднение се изпитва и при назначаването на източнорумелийските чиновници. Проблемите с намирането на качествен персонал за областните институции са повсеместни. Причините за това са няколко: много от подготвените за подобна работа хора емигрират в Княжеството, останалите са с недостатъчно опит и недостатъчно образовани, нямат желание да напускат родните места заради назначения в Пловдив например. Някои от кандидатите настояват да бъдат назначени на точно определени длъжности, за които не са подготвени и нямат необходимия образователен ценз, и отказват да заемат други предлагани им служебни места.

Няколко примера добре илюстрират тежкото положение, в което се намира областната администрация по отношение на образователния ценз на чиновниците, съотнесен с длъжността, която заемат. Отбелязахме, че в първото румелийско областно събрание по право получават депутатски места висши държавни чиновници. А в публикувания[194] списък на народните избраници се съдържат данни за тяхното служебно положение и за основната им професия. В този списък срещаме следните странности:

Име	**Основна професия**	**Заемана държавна длъжност**
Андрей Топракчиев	занаятчия	Председател на Криминалното отделе-ние на Бургаския окръжен съд
Георги Вълкович	лекар	Директор на земеделието, търго-вията и общите сгради
Георги Груев	търговец	Председател на Върховния админи-стративен съд
Димитър Наумов	агроном	Председател на Окръжния съд в Стара Загора
Иван Гешов	търговец	Председател на Гражданския отдел на Върховния съд
Иван Герджиков	търговец	Началник на канце-ларията на директора на народното просвещение
Тодор Кесяков	търговец	Директор на правосъдието
Христо Златаров	търговец	Председател на Окръжния съд в Хасково

Личи от представената таблица, че положението в системата на правосъдието е най-тежко. Там и при най-добро желание на споменатите чиновници не може да се постигне удовлетворителен резултат от работата им поради липсата на достатъчно профе-сионални знания и опит. Вижда се например, че човекът, който трябва да разрешава споровете между отделните административни институции или между администрацията и гражданите на Източна Румелия, е по професия търговец (с основно образование). А

именно проблемите на администрацията са едни от най-големите в областта. Началник на канцеларията на директор от правителството на Източна Румелия е по професия също търговец, който едва ли може да се справи успешно с организацията на тази канцелария. Ограниченият кадрови потенциал принуждава Кръстевич да настоява чиновниците му да специализират (като стипендианти на областни разноски) административни науки в чуждестранни висши учебни заведения. Известно е, че висши училища в България по това време няма.

Кръстевич е безкомпромисен при доказване на злоупотреби от страна на подчинените му чиновници. Дирекцията ги уволнява и предава на съд в най-кратки срокове. Един от начините, които прилага главният секретар за справяне с корупцията при чиновническия апарат, е честата смяна на служителите, а когато се открие подходящият човек за поста, той се задържа в продължение на години. Сблъсквайки се и с други трудности, с които служителите в местната и централната власт не могат да се справят (неспособност за водене на служебна кореспонденция, почти никаква работа с архивите, неприлагане и непознаване на различните нормативни актове, действащи на територията на Източна Румелия), Кръстевич търси помощ от България, чиито административни правилници възнамерява да приспособи за нуждите на областта.

Според Устава Източна Румелия е многонационална държава с три официални езика (турски, български и гръцки), на които трябва да бъдат издавани всички нормативни актове на централните власт. В окръзите те се публикуват на два от езиците, съобразени с преобладаващите етноси в тях. Но българският език бързо взема надмощие над другите и скоро след конституирането на Източна Румелия и нейните институции документите се издават и публикуват основно на български. Още повече, че в областта дълго време няма правителствено печатно издание, което да публикува издадените нормативни актове. За целта се използват вестниците (най-вече Марица), а те излизат само на български език.

Заложените в основния закон на областта членове, които изкуствено вдигат ролята на малцинствата, пречат и на ефективната работа на местната администрация. Според закона всяка религиозна общност в дадено село избира свой старейски съвет и кмет. Това няма как да не спъва работата на администрацията. След оплакване

за неефективността на кметовете и направеното по заповед на Кръстевич разследване, става ясно, че селските кметове – най-нисшето звено в местната власт, са и най-слабото ѝ звено. Причините не са само в липсата на грамотност и опит, но и в наличието на двама или повече кметове в едно село.

За да реализира успешно всички свои права и задължения, селският кмет би трябвало да е добре образован, да е запознат с достиженията на правото и финансите, да се ползва с авторитет сред съселяните си, да изпъква сред тях с честност и морал.

Действителността в Източна Румелия е доста по-различна. В речта си при откриването на заседанията на Главния съвет през септември 1883 г. Пловдивският окръжен управител заявява: *"Колкото до селските кметове, повечето от тях са просто за оплакване. Органическият устав, постановил нашите селски кметове като управители на общини и агенти на властта, като съдии и бирници, но аз не знам какво биха могли да извършат тия кметове, когато от 280 в окръга само 1/3 знаят да четат и пишат и то твърде слабо"*[195].

Околийският управител на Татар-Пазарджишка околия в доклад до окръжния управител пише: *"Относно до грамотността на кметовете нищо утешително не може да се каже, защото от 55 кмета с изключение на двама (Горнехълмския и Цръначския), които до известна степен твърде добре изпълняват своите обязаности, останалите не знаят дори да си запишат името, от което следва, че и при всичкото им старание пак не могат да изпълняват добре своята длъжност"*[196]. Има села, където кметските места се дават на търг и кмет става оня, който приема да служи с най-малко възнаграждение.

Наложеното от Органическия устав административно деление на областта създава много селски общини, за които са необходими кметове и старейски съвети. А броят на достатъчно подготвените хора е ограничен. През 1881 г. в сливенския департамент от 39 селски кметове *няма нито един грамотен*! В Ямболския от 46 кметове има само двама грамотни, в Елховска околия от 54 само четирима са грамотни. В Котленска околия от 16 кметове само шестима са грамотни. Положението в Тополовградска околия е направо цветущо в сравнение с другите околии, само половината от 40 селски кметове са неграмотни[197].

Неграмотността на кметовете е сериозна спънка за правилното функциониране на държавната организация. Често постановленията на властта не се изпълняват именно поради тяхното неразбиране или неправилно тълкуване. Сред селските кметове преобладават неграмотните или слабо грамотни хора. Това разбира се, пречи те да изпълняват своите задължения, сред които са и съдийските. Явно този факт е принудил канцеларията на Главния прокурор да издаде сборник с "образцови" съдебни решения и протоколи, които засягат най-често срещаните проблеми, стоящи пред селския кмет като съдия. Името на сборника издава неговото предназначение: *"Книга за наставления на селските кметове"*. Годината на издаване е 1883, отпечатан е в печатница "Напредък", като градът не е посочен, но може с основание да се предположи, че е Пловдив. Използваните за сборника документи се съхраняват в ДА – Пловдив, заедно с други извори от същата епоха, обединени в "Колекция Източна Румелия".

Явно централните власти се надяват с помощта на подобни „помагала" да подпомогнат работата на кметовете, защото дори и слабо запознат със законите селски първенец би могъл, имайки примерните присъди пред себе си, да издаде една съобразена със закона присъда. Но неграмотността сред кметовете си остава сериозен проблем, който не е решен през цялото съществуване на Източна Румелия. Според Органическия устав кметът е подчинен на околийския началник, като в извънредни случаи може да се потърси арбитражът на окръжния управител. Това е единствената длъжност, която се заема чрез пряко гласуване от страна на населението и за заемането ѝ няма намеса от страна на централната власт. Но централната власт често е принудена да упражнява контрол върху кметската институция поради честите грешки, допускани от нейните представители.

Кметските закононарушения засягат основната част от населението. Кметските закононарушения засягат основната част от населението. Сборници със законови актове се издават и от други дирекции, които искат да подобрят ефективността на своите служители.

На богатата административна култура на Йоаким Груев (директор на народното просвещение през 1879 – 1884 г.) се дължи издаването в отделна книжка на "Сборник от закони, правилници и наредби на Дирекцията на народното просвещение в Източна

Румелия от 1879 до 1883 г., Пловдив, Областна печатница, 1884". Тази полезна инициатива помага на заинтересованите граждани и чиновници да имат достъп до излезлите до момента законови актове по образованието и културата на Източна Румелия. Тъй като в областта няма официално правителствено издание, подобно на "Държавен вестник" в Княжеството, тази форма на издаване се оказва много добър начин за популяризирането на законовите норми в източнорумелийското общество и администрация. Вестник „Марица" и други печатни издания в областта отпечатват приетите закони, но липсата на специализирано издание затруднява проследяването на конкретни законови актове от заинтересуваните граждани и чиновници. Източнорумелийското правителство обнародва няколко издания със приети закони и прикази от Областното събрание и Главния управител, но това са спорадични опити, които не обхващат напълно законовите актове.

Ани Гергова в книгата си „Книжовно-документално наследство" прави съвсем обоснованото предположение, че **издаването на документални сборници от българските институции е опит да се запълни празнината, оставена от липсата на архивни учреждения.**

Впрочем Дирекцията на народното просвещение е може би единствената институция в Източна Румелия, която не изпитва хронична нужда от подготвени кадри. Това се дължи на факта, че Пловдив е признат център на културата и образованието още през Възраждането, а след Освобождението тези негови позиции се затвърждават. Достатъчно е да се спомене прочутото пловдивско класно училище, което в източнорумелийския период се превръща в седмокласна гимназия с два отдела – реален и класически. Неин директор е Григор Караджов, който оборудва училището с модерни за времето си кабинети, с които надминава софийската мъжка гимназия и по думите на известния общественик Николай Стоянов го доближава до малък университет.

Дирекцията на вътрешните дела заема твърда позиция относно правото на турското население да използва своя език в администрацията и нормативните актове. Високата порта настоява източнорумелийското правителство да уточни езика, на който ще се пишат владалата, ще се внасят законопроектите в Събранието и ще се води официалната кореспонденция. Директорът на вътрешните дела им отговаря бързо и ясно: нотариалните актове в преобладаващо

българските окръзи ще са на български, в смесените на български и турски, или при нужда, и на трите официални езика.

В началото на 1880 г. от дирекцията е издадена и заповед за печатите на селските кметове. Ако селото е етнически еднородно, печатът следва да бъде на съответния език, а ако е смесено, етнически всяка народност получава печат на своя език.

Полагат се грижи от страна на изпълнителната власт да се изпращат по места най-важните разпореждания на трите официални езика. Разпространява се Уставът на турски. Любопитен факт е, че с директора на вътрешните дела на майчиния си език (турски и гръцки) кореспондират рупчоският, кърджалийският и айтоският управител. По инициатива на главния секретар на областта са разкрити нови места в дирекциите за писари на турски език. Като допълнителна мярка за туширане на етническото напрежение е забранено пеенето в милицията на руски бойни песни, макар че командите на руски език остават.

Европейската комисия откровено застава на страната на малцинствата и с разпределението на службите по места в съотношение 10:3:1 (българи, турци и гърци). Гръцкото малцинство затрупва представителите на Европейската комисия с несекващи оплаквания и претенции, които носят доста проблеми на Дирекцията. Гърците в областта са недоволни от факта, че не получават нито едно директорско място и че нямат представители в Постоянния комитет. Дадени са им постове на околийски началници, макар в нито една околия да не са мнозинство, но те настояват показаното по-горе съотношение на разпределение на службите по места да бъде променено и да получат повече чиновнически длъжности. Комисарите подкрепят гръцките претенции за повече тежест в администрацията, но Кръстевич не се поддава на натиска и постепенно се налага неговото мнение. Друг е въпросът, че назначените като чиновници гърци съзнателно не изпълняват задълженията си, желаейки по този начин да дестабилизират властта и да покажат пред Европа, че българите не могат да се справят с управлението на автономната област. Пример за това е айтоският околийски началник Паскалидис, който по време на вълненията сред мюсюлманското население не прави абсолютно нищо за успокояване на обстановката и благодарение на това тя се усложнява значително и се налага да се намеси източнорумелийската милиция.

Директорът на вътрешните дела е подложен на измислени

обвинения пред чуждите консули за обесени данъчни чиновници от гръцки произход и за арести на гръцки активисти. Кръстевич избира да отговори на нелепите обвинения чрез печата. Във в. „Марица“[198] той публикува серия от опровергаващи слуховете документи. Чрез извадки от докладите на местните полицейски началници се доказва, че твърденията за убийства и насилия над гърци категорично не отговарят на истината. Това е и доказателство за ефективността на административната система, тъй като в сравнително кратък срок източнорумелийската администрация провежда разследване и публикува резултатите от него в периодичния печат.

Гърците в областта претендират също така, че няма издадени на родния им език основни нормативни актове. Запазените архивни документи[199] показват обаче, че са отпечатвани екземпляри от Органическия устав на гръцки език, също броеве на „Общински лист” и преводи на гръцки на областния сборник със закони.

Административната култура на Кръстевич проличава и в конфликта му с вестника на гръцкото малцинство „Филипополис”. Този вестник се отличава с крайно критичните си статии срещу управлението на областта и срещу българите въобще. Опирайки се на прокламираната от Органическия устав свобода на словото, изданието си позволява да подстрекава гърците към гражданско неподчинение. Вместо да използва силовите лостове на властта, които притежава, главният секретар на областта избира да спазва буквата на закона. По искане на дирекцията на вътрешните дела Пловдивският съд завежда дело срещу „Филипополис”. Съдът излиза със становище, че вестникът оклеветява правителството и злоупотребява със свободата на словото[200]. Редакторът е осъден да заплати глоба. Но присъдата няма тежест, защото режимът на капитулациите, който действа и на територията на Източна Румелия (като част от Османската империя), защитава гръцките интереси. Това провокира Кръстевич да внесе в Областното събрание законопроект за свободата на пресата по френски образец, който регламентира поточно правата и задълженията на печатните издания.

Многобройни са проблемите на източнорумелийската администрация с малцинствата, но може да се каже, че тя не подхожда към проблема емоционално и националистически, а винаги действа в рамките на закона и опирайки се на статистиката, която дава категорично предимство на българската народност.

Администрацията използва както опита на руските, така и опита на османските власти за туширане на етническото напрежение. Не е подминат (макар и скромен) и опитът на Княжеството. Въпреки че работят в напрегната атмосфера, директорът и неговите подчинени (а това са всички румелийски чиновници) успяват с малко сътресения да опазят реда, спокойствието и най-вече териториалната цялост на областта, стараейки се да предотвратят заплахата от евентуална османска реокупация.

На усилията на директора на вътрешните дела се дължи откриването през април 1882 г. на областна печатница. Тя е създадена с основна цел да задоволява нуждите на правителствените учреждения. Намира се под юрисдикцията на дирекцията на народното просвещение и създаването и организацията ѝ се уреждат със специален публично-административен правилник[201].

В областната печатница работят около 50 работници. В нея се печатат не само поръчаните от държавните учреждения материали (правилници, законопроекти, регистри и др.), но и заявени от частни лица (учебници, списания и книги). Самото наличие на собствена печатница е от голяма полза за румелийската администрация. Цените на отпечатване падат драстично до 50% от цените преди създаването на областната печатница[202], което позволява на институциите да публикуват своите правилници и учрежденски документи в по-голям тираж.

Когато през 1884 г. Гавраил Кръстевич заема най-високия пост в Източна Румелия, след като мандатът на Алеко Богориди не е подновен, той нарежда на новия Главен секретар и Директор на вътрешните работи да направи проверка на административните служби в шестте окръга (департамента) на областта.

Запазен[203] е докладът на Гр. Начович до Главния управител за проверката му в Татарпазарджишки окръг. В него заместникът на управителя казва, че е проверил окръжното и околийските управления, съдилищата, полицейските управления и тъмниците, както и градските съвети. Съобщава още, че подобна мащабна проверка не е правена от създаването на неговото ведомство, което значи и от началото на самостоятелен живот на Източна Румелия.

Резултатите от проверката не са обнадеждаващи, в най-важните окръжни институции деловодството е водено хаотично, без ясно установен ред. Противно на всякаква административна

логика префектурната (окръжната) и околийската канцелария са от самото начало „в едно" и едва през февруари 1880 г. са разделени и са уредени обособени деловодства и архиви. Проверката показва, че входящите писма в окръжната канцелария продължават с номерата, с които са обозначавани още от Временното руско управление, а изходящите са били започнати с нов номер от 30 май 1879 г., когато влиза в сила новото румелийско управление. През 1882 и 1883 г. в канцеларията има по 28 дела (журнала), а през 1884 г. те нарастват на 44 дела, разпределени по съдържание на документите. Няма данни за някаква номенклатура на делата или класификационна система, която да даде подредба на учрежденската документация. Делата за 1879 г. са намерени от проверяващите в несъшити папки и без описи, журналите от 1880 г. са съшити, но също без описи, а през 1881, 1882, 1883 и 1884 г. са без всякакви папки и без описи и са открити в насипно състояние. Във финансовите книги не са изравнявани приходите и разходите в края на месеца или годината. Няма списък на чиновниците, които работят в префектурната канцелария. **Архивата е струпана безредно, което затруднява използването ѝ за нуждите на управлението.**

В окръжното административно съдилище на Татар Пазарджик, въпреки издадения от Дирекцията на вътрешните работи *„Примерен регистър за подредба на делата и документите в тях"* с дата 7 октомври 1883 г., не е направено нищо делата да се организират по посочения в регистъра начин. Там входящите писма са събрани заедно, независимо от времето на получаване. Черновите на изходящите писма са събрани по години, но нямат никакви описи и ред. Също така се установява, че от това окръжно съдилище не са изпращани никакви преписи от решенията, взети от него, до Върховното административно съдилище. В книгата (журнала) за заседанията има записани такива само за 1884 г., за предходните години няма никакви документи запазени, никой от съдиите не се разписва в тази книга (журнал). В заключение се казва, че писарят в това съдилище не отговаря на образователния ценз, необходим за работата му, което е и един вид отговор за големите пропуски, открити в работата на канцеларията на съдилището.

В деловодството на околийската канцелария на Татар Пазарджик се намират само дела с изходящи и входящи писма, без никаква друга документация.

В частта от доклада, в която сведения за положението в поверения му окръг (департамент) дава префектът, се излагат проблемите в комуникацията между отделните власти. Префектът е доволен от служителите в своята канцелария, но се оплаква от чиновниците в останалите ведомства, които действат самостоятелно и докладват пряко на директорите, в чието подчинение се намират. После директорите искат от префекта сведения по въпросите, които им докладват техните местни служители и за които управителя на окръга няма никаква представа и му се налага да започне разследването отначало, за да може да докладва на директора, изпратил запитването. Това неспазване на йерархията довежда до голямо забавяне в решаването на проблемите от местен характер.

В градското кметство текущата документация, както и всички водени книги, са в добър порядък, но архивът не е в необходимите подшити папки и в някакъв ред. Обяснението на служителите, отговорни за това, е, че подреждането ще се извърши, когато се занесат архивните документи в *специално помещение за архивите*. Начович и служителите му оставят в проверените учреждения предписания за справяне и избягване за в бъдеще на констатираните проблеми.

Положението в Пещерското околийско управление е видимо по-добро според резултатите от проверката. В околийската канцелария делата са определени така, че да покрият всички сфери от дейността на управлението. Увеличаващият се обем на работа проличава от броя на делата. Докато за 1879 г. те са 43, в следващите години се увеличават на 67, за да достигнат 110 през 1884 г. Това, разбира се, не е критерий за добре работещо деловодство, но показва, че служителите в канцеларията се опитват да създадат някаква система на работа и по-детайлна подредба на делата като цяло. Всички дела са подшити и за повечето има описи. За разлика от канцеларията в окръжния център, в тази канцелария има книга за чиновниците, където освен списък с персонала, е дадена и длъжностна характеристика за всеки от тях. В градското кметство на Пещера обаче положението с работата на канцеларията е отчайващо. Деловодството и архивът не са водени според инструкциите и трудно се намират свързани документи в тях. Кметът изпълнява и длъжността на градски ковчежник и сам се разпорежда с финансите на града, като не води никаква документация.

Инициативата за тази мащабна проверка на цялата територия на Източна Румелия принадлежи на новия Главен управител – Гавраил Кръстевич, който явно иска да получи обективна картина на местната власт, да се запознае подробно със състоянието на администрацията и съответно да предприеме необходимите мерки за справяне с откритите по време на проверката нередности. Резултатите от проверката показват несъмнено, че дирекцията, отговорна за администрацията на Източна Румелия, се опитва по всякакъв начин да контролира и поправя грешките, допускани от местните власти. Изпращането на подробни инструкции за съставянето на различните документи и за поддържането на добре работещо учрежденско деловодство и архив са само едни от мерките, които Дирекция на вътрешните дела прилага. Разбирайки, че това не е достатъчно, поради недостатъчната професионална подготовка на чиновниците, а понякога и заради тяхната слаба или нулева грамотност, Г. Кръстевич изпраща постоянно комисии, които на място да се запознаят с трудностите пред администрацията и да дадат на местните чиновници по-конкретни инструкции и предписания как да се справят с работата си. Данните от проверката показват също, че там, където чиновниците имат достатъчно желание и грамотност за подобен тип работа, там са и най-добре уредените деловодство и архив на учреждението. Законите и правилниците, които уреждат работата на румелийската администрация, са добре съставени и подробно указват как трябва да работи една административна институция, но човешкият фактор е решаващ за прилагането им в действи, и когато чиновникът е недостатъчно мотивиран или образован, никакви инструкции не могат да помогнат за правилното организиране на административната работа в източнорумелийското учреждение (както впрочем навсякъде другаде).

Нуждата от централен източнорумелийски архив се оформя още през първите години от съществуването на автономната област. В писмо на директора на правосъдието Т. Кесяков до главния управител А. Богориди се говори за острата необходимост от построяването на специално здание за архивите на правителствените учреждения в Пловдив. Кесяков пише следното: *„Господин председателя на тукашното Окръжно съдилище с рапорта си до нас от 29. 01. 1882 г., номер 291 съобщава, че зданието, в което се намира повереното нему съдилище, освен че било много тясно, но било също така и*

опасно, щото не дай боже, ако един ден стане някое нежелателно приключение (пожар и пр.), предстояло ужасно и внезапно разорение на безбройно количество и от драгоценно качество документи. В заключение, г-н председателят иска да му дадем наставление как да постъпи за осигуряването на поменатите документи, които се намират във вереното нему съдилище. Това представление на г-н председателя от страна – и от друга, изгарянето на Харманлийското околийско съдилище, ни принудиха най-после да се отнесем до Ваше Сиятелство с молба да благоволи и вземе това заявление на г-н председателя под внимание и да заповяда направата на едно ***каменно здание в Пловдив, в което да се съхраняват архивите на всичките правителствени учреждения от града ни.*** *Нуждата от таквоз едно здание захвана от ден на ден по-живо да се усеща, най-повече от изгарянето на Харманлийското околийско съдилище, на което почти целите архиви изгорели и между които се намирали владала и много други разни документи, нещо, не дай Боже, може да се случи и на някое друго правителствено учреждение било в града ни, било другаде някъде в провинцията. В направлението на такова здание се осигуряват толкози много архиви от ненадейни всепояждающи пожари"* [204]

Богориди препраща цитираното писмо за мнение от Постоянния комитет, който отговаря следното: „*Постоянний комитет, като има предвид късите средства, с които разполага областта, мисли, че понастоящем дирекциите могат със средствата, които бюджетът е турил на разположение, да наемат една или повече каменни магазии, в които да се пазят архивите на разните управления, ако няма на разположение някое правителствено здание.*"

Цитираното писмо на Кесяков е по същество молба за създаването на градски правителствен архив, който да обслужва столичните държавни институции. Искането му, дори да беше удовлетворено, нямаше съществено да подобри цялостното състояние на архивите на областта. Извън съхранението в евентуалното „каменно здание" биха останали архивите на местните администрации и архивите на частните лица, за които въобще не е било предвидено запазване от страна на държавата. Освен това от предложението не е ясно кой ще работи в това архивно хранилище, по каква методология ще се направят евентуалните описи на делата. Най-вероятно идеята на директора на правосъдието е била това здание да служи за склад на

документи с оглед на физическото им запазване, но без да се създава възможност да се изпълняват основните характерни функции на едно архивно учреждение.

Оценката за работата на администрацията на Източна Румелия не може да бъде еднозначна. Притисната от външни и вътрешни неблагоприятни фактори, администрацията трябва да взема най-правилните решения, като действията ѝ да не накърняват ничии интереси и в същото време да са полезни за жителите на областта. Ръководството ѝ се заема с тези нелеки задачи с възрожденски ентусиазъм, като липсата на управленски опит у по-голямата част от ръководния екип се компенсира с високо образование и култура, трудолюбие, честност и лоялност. Под ръководството на Г. Кръстевич чиновниците успяват да въведат сложна административна система в държава и общество без особени традиции в това отношение. Въпреки строгите и често основателни критики към нея Източна Румелия придобива постепенно свой собствен административен облик благодарение на немногоброен висш чиновнически апарат, който не пести усилия, за да работи добре държавната машина.

3.3. Опит за възстановка на източнорумелийско учрежденско деловодство и архив

В основния закон на областта е предвидено наличието на чиновници, които да се грижат за архивите на различните учреждения. Макар че през цялото съществуване на Източна Румелия архивите (където ги има като структура) остават на учрежденско равнище, създателите на Органическия устав се стараят да определят служители, които да се грижат за опазването на съставляващите ги документи.

При внимателен прочит на Устава се вижда, че нормативните текстове, с които се регламентира статутът на деловодителя и на архивния служител, се намират предимно в текстовете, подготвени от барон дьо Ринг. Този факт не е изненада, като се има предвид, че френският представител ползва опита на френската административна система, която има градени с десетилетия традиции в деловодството и архивирането на документи. Ето защо в глава четвърта, подготвена от френския комисар в Органическия устав, се споменава служител, безспорно свързан с архивната дейност. В чл. 66 от тази глава, отнасяща се за върховното съдилище за административни жалби,

наред с другите служители се споменава *"един секретар деловодител, приставен при съдилището"*[205].

Както ще се види и от другите примери, архивните служители, наречени в Органическия устав – *деловодители, писмоводители, книговодители* и *архивари*, са ситуирани в институциите, в които има потребност от тях.

В глава шеста, чл. 139[206], има текст, който свидетелства за наличието на архив към канцеларията на Окръжния управител: *"От всички актове на делопроизводството препис, потвърден, трябва да се предава на Окръжния началник, инак тия са без никаква сила"*. Това означава, че предадените преписи се регистрират в канцеларията с оглед по-нататъшното им използване в съда.

В глава девета от Органическия устав се разглеждат съдебната система и съдебните власти. Главата е подготвена от австро-унгарския комисар Калай. Чл. 281 пояснява, че: *"При всякой Околийски съдия има по един заклет книговодител, който е натоварен да пази книжата под своя лична отговорност и да съчинява делата. Той може да има на помощ в службата си един помощник-книговодител и един или повече разсилници, назначени от Директора на Правосъдието. Службата на тия разсилници могат да изпълняват и стражари"*[207].

Цитираният текст е интересен не само с това, че описва щата, който се занимава с деловодната дейност в Окръжния съд, но за пореден път показва един от големите проблеми, съпътстващ администрацията на Източна Румелия през цялото ѝ съществуване – липсата на достатъчно подготвени кадри. За да се справят с този проблем, законодателите са предвидили допускането на стражари до деловодството и архивирането, за което те определено не са подготвени.

С чл. 171 на шеста глава е възложено на градските кметове да *"наглеждат и управляват писалищата"*.

Там, където Органическият устав не е "поставил" специален чиновник, който да се занимава с този основен за всяко учреждение проблем (архивиране за нуждите на институцията), грижата се оставя на ръководителите на учрежденията. Те имат пълната власт в рамките на поверените им дирекции, окръжни управления, кметства и други подобни да регламентират правата и задълженията на всеки от своите подчинени, но много рядко тези ръководители имат представа от работата, за която са назначени, и правилното администриране на

институциите, за които отговаряли, е често непосилна задача за тях. Все пак в повечето източнорумелийски институции се появява чиновник, който се занимава с обработката на документите, излезли от непосредствения учрежденски оборот. Това се доказва от запазените документи, систематизирани (в някои случаи) според правилата на временното руско управление, те изискват във всяко от делата да влизат документи, отнасящи се до определен проблем. За съжаление сравнително малкият обем дошли до нас източнорумелийски документи, е доказателство за това, че архивирането на стойностните документи не е било приоритет за чиновниците в Източна Румелия.

Тази констатация се потвърждава от документите, запазени в личния фонд на видния възрожденски деец Атанас Илиев, в който се съхраняват документите във връзка с неговата служебна кариера като висш служител в източнорумелийската администрация (главен секретар и префект на Старозагорски окръг). В това си качество той стриктно изпълнява заложените в Органическия устав задължения на главния секретар на окръга; регламентирани в чл. 117 от VI гл., а именно: *"Секретарят на Окръжното управление е натоварен да наглеждава служещите в писалищата на Окръжния управител. Той още е натоварен да записва делата на регистъра и да пази книжата, да подписва преписите от административните актове и от решенията на Съвета на окръжното управителство."* Сред документите в посочения фонд са и актът на приемане на окръжната канцелария през 1879 г., когато той е назначен за главен секретар, както и документът, с който той предава канцеларията на своя наследник през 1884 г., когато е назначен за окръжен управител. Двата документа са много интересни, защото съдържат конкретни данни за уредбата на румелийското деловодство и градацията им в течение на времето. Наличието на приемо-предавателни протоколи е доказателство и за високата административна култура на А. Илиев. Той очевидно оценява ролята на деловодството и архива. По време на службата си като главен секретар на окръга се опитва да подобри тяхната работа. В писмо до К. Иречек от 19 януари 1882 г. той отправя следната молба: *„Помня, че когато бяхте в наший град, Вий ми бяхте говорили, какво досегашний руски начин на водене канцеларската кореспонденция, държането на разните журнали и книгите, нареждането на архивите и пр., е вече отживял и стар, но че имало някоя нова система, която се употребявала в Европа.*

Много бихте ме задължили, ако бихте ме уведомили в коя книга на френски език можахме намери едно ръководство с формули, защото от страна на префектурата ний искахме от дирекциите в Пловдив да ни снабдят с подобни формули, ***но те ни отговориха, че нямали известия за някоя такава книга***"[208].

Отговорът на Иречек не закъснява, в писмо от 9 февруари 1882 г. той пише: „*За книговодството в западноевропейските канцелярии не мога да си припомня някоя книга, само ми се мярка, че съм видял такива неща на немски и една на френски за държавните архиви при канцеляриите. У нас такива неща повече се учат по практиката и не се обработва теорията им литературно*"[209].

Инициативата на Илиев е още едно доказателство за ролята на човешкия фактор в работата на източнорумелийската администрация. В институциите, в които ръководните служители имат желанието и мотивацията да работят професионално, са организирани и съответните деловодство и архив. В останалите са налице проблеми, свързани с тогавашния документален и архивен мениджмънт. В тези случаи се разчита на опита, натрупан по време на руското управление. То обаче е съвсем кратко и малко от чиновниците в румелийските учреждения са били преди това служители във ВРУ. Известно е, че много от назначенията в администрацията на Южна България се извършват след поемането на властта от автономните власти. Дирекцията на вътрешните дела, която трябва да контролира дейността на администрацията и в това отношение издава сравнително голям брой законови актове, правилници и предписания, те именно са определящи за дейността на румелийските чиновници.

Един интересен документ относно мерките и грижите по опазването на документите и учрежденски архив е актът за предаване на канцеларията на старозагорското Окръжно управление от 15 юни 1879 г.[210].

„*Днес председателят на Старозагорския окръжен съвет Желязко Петков в присъствието на бившия секретар на Старозагорското окръжно управление Мирчо Атанасов предаде на секретаря на старозагорската префектура Атанас Илиев всичката архива и дела на Окръжното управление 1878 и 1879 г., както и всичките канцеларски принадлежности.*"

Пореден номер (условен)	**Наименование на делата, които се намират в канцеларията в този момент, юни 1879 г.**
1	Остатък от канцеларията за месец май, разходи.
2	Остатък от канцеларията за месец май, разходи.
3	Остатък от канцеларията за месец май, разходи.
4	Квитанция дадена срещу 4400 фр. на комисията за подпомагане на бедното население.
5	Четири печата: а) Началник на Старозагорски окръг, б) началник на канцеларията, в) Секретар на Старозагорски окръг, г) Полицейски началник на Стара Загора.
6	Рапорти от полицейското управление за 1879 г.
7	Книга с издадените прикази в Старозагорски окръг за 1878/79 г.
8	Разносна книга на старозагорското окръжно управление за 1879 г.
9	Книга за разходите от канцеларията за 1879 г.
10	Ведомост на разходите от екстраординарен характер за 1879 г.
11	Ведомост за произшествията за 1879 г.
12	Ведомост за произшествията за 1879 г.
13	Входящ журнал за прошения за 1879 г.
14	Книга за входящи и изходящи писма за 1878/79 г.
15	Една книга, озаглавена *"Временни правила за устройството на полицията"*, и два екземпляра от "*Временни правила за устройството на съдебната система в България"*.
16	Карта на европейска Турция в седем части.
17	Четири празни бланки „сведения", шест празни бланки „пълномощни", 60 „свидетелства" и 77 „дописки".

Учрежденски архив на Старозагорското окръжно управление до юни 1879 г.

Пореден номер (условен)	Наименование на делата
1	32 дела, отнасящи се за приходите на Старозагорски окръг за 1878 г.
2	27 дела с приходите на Старозагорски окръг до 01.07.1879 г.
3	Книга с приказите, издадени в Старозагорски окръг за 1877/78 г.
4	Книга с приказите, издадени в Старозагорски окръг за 1878 г.
5	Книга с разходите на канцеларията за 1877/78 г.
6	Книга с входящи и изходящи писма за 1877/78 г.
7	Дело с няколко телеграми от 1878 г.

Съставените две таблици с данни за наличните дела по запазените описи потвърждават липсата на класификационна схема, осигуряваща формирането на тези дела по определени класификационни признаци. Ето защо заглавията на някои от делата се повтарят, което доказва, че документите се регистрират и систематизират формално. Посочените описи на делата в съответните учрежденски канцеларии са от началния период на източнорумелийското управление. През това време отделните служители са се справяли с проблемите по систематизирането, регистрирането, описването и архивирането на документи според собствените си представи и възможности.

Липсата на регламент във връзка с организацията на учрежденските канцеларии и архиви всъщност дава свобода на служителите в институциите с компетенции да организират и управляват документите им, да търсят сами решения. След като създадат определен модел за даденото деловодство и архив, той обикновено остава непроменен до Съединението. Именно липсата на регламент за уредба на учрежденската канцелария и архив на Старозагорското окръжно управление са и поводът главният

секретар на окръга, отговорен за тяхната дейност, да се обърне към Иречек за съдействие в търсене на решение по съществуващите проблеми.

3.4. Областната библиотека и музей. Опит за създаването на централизирана архивна институция.

Една от най-важните придобивки за културата и просветата на Южна България е създаването на Областна библиотека и музей. Инициативата е на Йоаким Груев, който добре разбира, че за да отговарят Пловдив и Източна Румелия на съвременните европейски културни норми, такава институция не трябва само да се създаде, но и да има пълноценно място в културния живот на областта.

Създаването на Областната библиотека и музей удовлетворява до голяма степен социалните потребности от образование и наука на южнобългарското население. Институцията има задачата да съхрани паметниците на българската писменост и култура и независимо от трудностите, които срещат, ръководителите и служителите на библиотеката и музея съвестно изпълняват задълженията си и правят всичко по силите си, за да попълват съответните фондовете и да организират тяхното използване.

Съответният административен правилник за „Устройство и управление на Областната библиотека и музей" е публикуван на 1 май 1882 г. Неговото название доказва, че въпросната институция ще изпълнява централна роля в Източна Румелия.

Правилникът се състои от осем члена и определя управлението и структурата ѝ. Учреждението се управлява от библиотекар, на който се възлага и комплектуването на библиотечните фондове под контрола на директора на Народното просвещение. Правилникът регламентира и общите организационни въпроси, които се отнасят до щата, заплатите и библиотечната документация – инвентарна книга и каталог[211]. В правилника обаче не се визират обществените функции на библиотеката. Този пропуск не остава незабелязан от румелийската интелигенция и от страниците на периодичния печат се подема кампания за точното определяне на функциите и ролята, която тази институция ще има в културната област[212].

На 1 май 1882 г. е назначен първият директор на Областната библиотека – видният руски етнограф и фолклорист Александър

Башмаков. Той е директор само седем месеца, но в този кратък срок поставя организационните основи на библиотеката. Уредбата ѝ е много сходна с тази на Петербургската и Одеската библиотека, които Башмаков познава отлично. Той въвежда „входящ журнал", където се регистрират всички налични книги. В него всеки том, получава отделен инвентарен номер, който служи и за сигнатура. Попълват се данни за всяка книга: инвентарен номер, автор и заглавие, година на издаването, дата на постъплението, цена и източник. Попълването на Входящия журнал е сходно със съвременните методи на регистрация.

Ръкописите и старопечатните книги се регистрират в същия журнал, но са обособени за съхраняване в отделен фонд. Съставя се и фишов азбучен каталог.

На 20 декември 1882 г. А. Башмаков подава оставка и на негово място е назначен Илия Йовчев, който заема поста на 1 януари 1883 г. и остава на него до 20 февруари 1887 г. Новият директор е изпълнен с творческа енергия, която проличава от плановете му за библиотеката. Той проявява голяма активност за набавянето на книги, като акцентира на литературата на български език, инициира съставянето на печатен каталог (първи в България) и също публикуването на правилник на библиотеката, поръчването на проект за нова сграда и организирането на публични лекции на различни теми.

Голяма е заслугата на И. Йовчев за утвърждаването на библиотеката като институция, изпълняваща и ролята на архивно учреждение. С лични и циркулярни писма той моли издателства и редакции да изпращат даром или срещу заплащане екземпляри от всички български книги и периодични издания и преди всичко *„правителствени документи от различни дирекции, постоянни комитети и други, както и от управлението на Княжеството"*[213]. Своето виждане за съхраняването на документалното и културното наследство на България той формулира в циркулярно писмо от 14 март 1883 г.: *„Областната библиотека има за цел да съхрани всичко, което е важно в българската литература, за да могат специалистите да намират пълни сведения върху науката и законодателството, особено в началото на политическото и административно устройство на България. Затова тук трябва да се притежават всички проекти, протоколи, правилници, закони и всяко печатно като изложение, проект или закон, което се отнася към правителството или се издава от него"*[214].

Директорът на библиотеката придобива правителствени

издания също от Русия и от Османската империя. Чрез Славянското дружество в Петербург издирва руски сборници със законови актове. Уведомява дирекцията на народното просвещение, че *„турското правителство в Цариград имало под разположение дубликати и оригинали от много турски и гръцки правителствени книги, които са често от голяма важност"*[215].

През 1888 г., може би като своеобразен отзвук от това запитване на Йовчев, идва решението на Министерски съвет (31 март 1888 г.) на обединена България *„...да се изпрати в Цариград специален чиновник, който да работи и копира документите и книгите, които се намират в тамошните архиви по историята на българите"*[216]. За изпълнението на тази важна задача е избран Йоаким Груев, до когото е изпратено следното писмо с дата 3 май 1888 г.: *„Като пратеник на българското Министерство на просвещението Вие ще гледате да се възползвате от онова благоприятно благоразположение на турското правителство, което е било изявено пред нашия агент в Цариград там и тук по случай на направеното от българското правителство отстъпка на известни (незначителни за нас по качество и количество) турски книги от библиотеката на Осман Пазвантоглу. На нас е обещано всякакво съдействие от страна на турския историограф, за когото са отворени държавните и обществените турски архиви и библиотеки"*[217]. Отговорът на Йоаким Груев от османската столица обаче не е особено обнадеждаващ. На 22 май 1888 г. той пише, че досега е преглеждал материалите в библиотеката (не посочва коя), но не е открил *„вехти книги"* или стари документи за българската история. Там му казват, че в *„Хазиние-и-еврак"* се пазят всички стари книги и документи, но че там книжата са натъпкани в сандъци без никакъв ред и опис. В заключение Груев моли да бъде отзован от тази мисия поради факта, че не можел да я изпълни[218].

Инициатива на Йовчев е и законът за задължителното предаване в библиотеката на отпечатани произведения от печатниците в областта на библиотеката. Още през 1883 г. Г. Кръстевич внася проектозакон за задължителното депозиране в два екземпляра на *„всяко печатно нещо"*, излизащо от областните печатници в библиотеката. Законът е приет от Областното събрание през октомври същата година. Самата формулировка предполага, че освен книги, за които основно се отнася законът, на съхранение ще се предават и всички законови актове, които излизат в различни сборници и

са издадени по инициатива на правителството. Това допълнително утвърждава архивните функции на областната библиотека, защото тя е единственото централно румелийско учреждение, в което се съхраняват на едно място и в някакъв ред и със задължителен опис важни правителствени документи, които иначе биха се разпръснали из цялата област. Това е и първият закон за задължително депозиране в държавна библиотека в българските земи. Той е в сила до Съединението и благодарение на него в областната библиотека са събрани много книги, сред които има издания, липсващи в софийската Народна библиотека. В княжеството такъв закон е приет едва през 1897 г., по предложение на бившия източнорумелийски деец Константин Величков, който явно пренася опита на автономната област в обединена България.

Не е сигурно дали Йовчев съзнателно иска да разшири функциите на Областната библиотека по посока на утвърждаването ѝ като централно архивно хранилище на Източна Румелия. Запазена е само чернова на класификационна схема, от която не може да се направи категоричен извод дали е за организация на архивен фонд или нещо друго[219]. По-вероятно е директорът да не е имал подобна идея при опитите си да събере на едно място документи на държавни институции в Източна Румелия, Княжеството, Русия и Османската империя. Тази идея обаче е предложена на Алеко Богориди, на когото е предложено К. Иречек да организира в Пловдив музей, *библиотека и централен източнорумелийски архив*[220].

Постепенно Областната библиотека се превръща и в своеобразен методически център, създаващ писмени правила и указания за издирване и предаване на „старини". Особено активен в това отношение е Борис Дякович директор през периода 1901 – 1932 г. В ДА-Пловдив се пазят негови писма, чрез които той прави сериозен опит да спаси от унищожение ценни съдебни архиви и канцеларски книжа на закрити вече източнорумелийски учреждения[221]. През 1901 г. библиотечните служители оформят и първите архивни фондове в библиотеката. Сформирани са отделни колекции за Временното руско управление, румелийското управление, ръкописни и старопечатни книги.

През периода 1903 – 1906 г. Борис Дякович е поканен да прегледа архива на Пловдивския окръжен съд. Като вижда какви ценни документи се съхраняват там, той се обръща с писмо до областния управител с настояването те да бъдат съхранявани в

библиотеката. На 20 май 1906 г. Дякович отново пише на Областния управител и настоява да бъдат делегирани права на ръководството на библиотеката като контролен орган при унищожаването на архиви, печати, щемпели и пр. Инициативата му има успех и скоро на съхранение в библиотеката са предадени голямо количество исторически ценни документи и печати.

Ролята на библиотеката като архивна институция се запазва и след Съединението. В края на 1934 г. там постъпват документи на Българското централно благотворително дружество в Букурещ, протоколи от заседанията на БРЦК през 1874 г., писани от Хр. Ботев, материали във връзка с участието на български отряди в Сръбско-турската война от 1876 г., документи от Временното руско управление, архивът на първото правителство на Източна Румелия[222].

3.5. Съдбата на източнорумелийските архивни документи след Съединението

След направеното проучване на политиката и дейността на източнорумелийската администрация за организирането на учрежденските архиви могат да се посочат няколко основни причини за сравнително малкото запазени понастоящем документи на източнорумелийски институции.

• ***Липса на основни правила, отнасящи се до организацията на учрежденските румелийски архиви***

Дирекцията на вътрешните дела издава указания, в които има и правила за организацията и съхранението на архивите, но те или не се спазват въобще, или са методически неиздържани. Методика за организирането на архив липсва не само в Източна Румелия, но и в Княжеството, което обяснява донякъде проблемите от това естество и в двете български държави. **Няма съмнение, че ако едната администрация имаше добре развити правила за структуриране на учрежденски архиви, на централен архив и въобще идея за организирано държавно съхранение на документите за постоянно, другата българска администрация бързо щеше да ги копира и за собствените си институции.** Недоброто запазване на архивните документи още в този начален етап на тяхното съхранение е предпоставка за недостатъчната им наличност в днешните архиви

на страната ни.

• Недоброто физическо състояние на източнорумелийските документи

Нито едно централно учреждение на Източна Румелия няма своя собствена сграда. В повечето случаи учрежденията се помещават в частни къщи под наем и нерядко по две учреждения заедно. Тези „битови" проблеми навреждат на правилното съхранение на архивните документи. Йоаким Груев пише например, че мазето, в което се съхранява архивът, се наводнява при всеки по-силен дъжд[223]. Архивите на централните румелийски учреждения изпълняват и функцията на събирателно депо за архивните материали на местните институции, които ги изпращат на висшестоящото учреждение, под чийто контрол се намират. И поради това лошото съхранение на документите в столицата на автономната област означава, че и най-важните документи от местните институции няма да се запазят за дълго време.

Положението със съхранението на румелийските архивни документи не се подобрява съществено след Съединението. В пловдивският *Хюнкяр хамам* (втората по големина турска баня в града), построена в началото на XV век, с малки преустройства започват заседанията на Областното събрание на Източна Румелия. След 40 години (1919 г.) Иван Вазов, посещавайки тази сграда, я намира *„превърната в печален пристан на архивни книжа, в който миришело не на румелийска слава, а на мухъл"*[224]. Несъмнено сред загиващите архивни документи, видени от патриарха на българската литература, има и многобройни източнорумелийски екземпляри.

• Разпиляване на документите след Съединението

След Съединението немалка част от архивите на румелийските централни учреждения са пренесени в София. Прибрани са в министерството на финансите. Но през 90-те години на XIX век възниква проблем в обединената вече българска държава с все повече увеличаващия се обем на архивни документи в институциите и липсата на условия и място за тяхното съхранение. Изходът според тогавашните управляващи е да се унищожават документите, които не представляват ценност за учрежденията. Критериите за подбор обаче са неясни и довеждат до изгарянето на голям брой важни за историята на България документи. В приетия през 1898 г. "Закон

53. R. Filibe'de bir hamam (?) (Rudlof-Hille'den)

Хюнкяр хамам в края на XIX в.

за унищожаване на старите документи и книжа, проверени от Върховната сметна палата" (ДВ, бр. 63 от 20 март), изрично се казва, че *"документите с историческо значение не се унищожават"*. Не се определя обаче какво да се прави по-нататък с тях. Не се определя също и кои от документите са с такова значение. Всъщност едва през 1911 г. със Закона за старините се декларира, че под закрила са документите, създадени през най-старо време до Освобождението. Останалите, сред които и бившите източнорумелийски, нямат никаква законова защита и се унищожават безогледно.

През 1926 г. правителството на княжеството обнародва постановление за унищожаване на създадените до 1918 г. архиви, с уговорката най-ценните от тях да се предадат на Народната библиотека в София. Заплахата от унищожение надвисва и над оцелелите до този момент източнорумелийски архивни документи, които за кратко време трябвало да бъдат прегледани от научни работници от БАН. Историкът Юрдан Трифонов описва своите впечатления: *„Пред мен е стена от тефтери, а зад тефтерната стена – десетина вагона папки и книги в разпиляно състояние"*. Докато той преглежда документите, на няколко пъти идват камиони от Държавната печатница, които товарят безразборно документи за претопяване[225]. Спасена е малка част от румелийските архиви и

само те се предават за съхранение в Народната библиотека в София. През този период (след 1885 до 30-те години на XX в.) пловдивските администрации безмълвно изпълняват разпорежданията на правителството и унищожават архивните документи, останали в бившата столица на Източна Румелия. Редица архиви се претопяват „за да има хартия в канцеларииите".

• ***Загиване на документи при обществени катаклизми***

По време на Втората световна война въздушните нападения, най-вече над София, водят до опожаряване на сградите, а с тях и на документите на много учреждения в столицата. В доклад за дейността, извършена от 9 септември 1944 г. до 9 септември 1946 г., директорът на Народната библиотека в София уведомява между другото министъра на информацията и изкуствата: *"Девети септември завари Народната библиотека в София в плачевно състояние. Музеят „Ив. Вазов" бе изцяло опожарен... Цялата румелийска архива и известна част от турските бяха изгорели"*[226].

• ***Неадекватни действия и след централизацията в архивното дело на България***

Проблемите с източнорумелийските документи не свършват дори и след 1951 г., когато се създава мрежата от специализирани архивни институции в България. Румелийските архивни документи се оказват разпръснати в голям брой местни и централни архиви. И никъде няма архивен фонд, който да обхваща в някаква задоволителна пълнота дори и една от институциите на автономната област. Причините са както сред посочените по-горе, така и от чисто организационно естество.

По-скоро правило е румелийски документи от една и съща институция да се намират като следи от архивни фондове, съхранявани в различни архивни учреждения (обявени обаче за „фондове"). В Държавен Архив-Пловдив се намират документи, свързани с историята и дейността на Градското управление на Пловдив по времето, когато градът е бил столица на автономната област (фонд 29К). Но документи от същото учреждение и от същия период обаче се съхраняват и в Български Исторически архив при НБ „Иван Вазов" (фонд 20), както и отделни такива документи – в Музея на Съединението в града. В БИА при НБ „Иван Вазов" е заведен и фонд

Временно руско управление (ф. 19), който е с повече архивни единици от тези в колекция „Източна Румелия" на ДА-Пловдив, отнасящи се до периода на ВРУ. Съществуващата раздробеност на румелийските фондове затруднява работата на евентуалните изследователи и пречи на една от най-важните функции на архивните документи, а именно информационната. Разкъсването на посочените фондове е само един сред многото подобни примери. Информационните технологии са решение – дигитализация на описите, както и на документите.

В личните фондове на бившите източнорумелийски дейци се намират също много интересни документи от тяхната служебна кариера в областта. Но в тези лични фондове документите са най-често копия или чернови, а оригиналите често липсват в съответните учрежденски фондове. Ето защо именно тези копия и чернови остават единствените документални свидетелства, свързани с дейността на учрежденията. Поради изключително малкия обем запазени архивни документи от институциите на Източна Румелия, само няколко от тях имат днес самостоятелни архивни фондове, макар и непълни. Ето ги:

В Централен Държавен Архив се намира фонд 20К – „Областно събрание на Източна Румелия". Той се състои от следните документи: в инвентарен опис № 1 – *бюджети, законопроекти и закони*, разглеждани и приети от Областното събрание; *преписки, писма, протоколи и доклади*, получени и изпратени от канцеларията на Събранието; *преписки и доклади* относно заграбването на турски, черкезки, татарски и вакъфски имоти, за подпомагане на бежанците от Тракия и Македония; *молби* от жители на градове и села в Южна България, пострадали от Руско-турската война 1877 – 1878 г., както и по време на Априлското въстание; *молби* от опълченци и поборници за национално освобождение за отпускане на пенсии и земи. В опис № 2 са описани *дневниците* от заседанията на Постоянния комитет и на редовните и извънредните сесии на Областното събрание на Източна Румелия. Но документите в този фонд образуват едва 266 а. е. За сравнение, макар и не съвсем коректно, за периода 1878 – 1901 г. във фонда на Народното събрание на Княжеството (ф. 173К) документите са групирани в 7709 а. е., а общо за периода 1878 – 1944 г. архивните единици са 16 097.

Фонд 158К – „Дирекция на финансите на Източна Румелия", се състои от следните документи: *правилник* за финансовото устройство на Източна Румелия; годишни *отчети, бюджети и ведомости* на

окръжни и околийски ковчежничества; *преписки* с Главния управител, дирекцията на правосъдието, вакъфската комисия, префекти и други длъжностни лица за препращане на укази; *публично-административни правилници*, *бюджетни ведомости, ведомости* за бандеролите и мерките и описи на недвижими имущества; *доклади* от дейността на специална финансова комисия за ревизиране финансите на областта; документи, свързани с идеята за откриване на областна банка; документи за отдаване под наем на правителствени сгради и земи; документи, свързани с дейността на Земеделското училище в Садово и създаването на областно техническо училище; *преписки* на финансови началници с околийските бирници, кметове и други представители на местната власт; *рапорти и таблици* за приходите от посети зърнени храни, добитък, вълна и спиртни напитки, за облагането с данък на различните областни ресурси – въглища, дървен материал, сол, розово масло и др.; *протоколи* за секвестирани имоти, *молби и оплаквания* от страна на гражданите на Източна Румелия за отсрочване, намаляване и неправилно събиране на данъците; *разписки и платежни заповеди* за внесени суми в окръжните и околийските ковчежничества; *преписи от касови книги* за приходите и разходите на местните финансови служби; *книги за назначения и уволнения, за изплащането на заплати*.

Опис 1 на фонда съдържа 333 а. е., а опис 2 – едва 28 а. е.

Фонд 425К – „Дирекция на вътрешните дела и главен щаб на милицията и жандармерията", представлява сбор от документи на две от важните румелийски институции. В два описа и 53 а. е. се съдържат рапорти от страна на ръководните фактори на милицията към главния управител, *инвентарни описи* на имуществото на някои от дружините и списъци с личния им състав; *писма*, разменени между главния секретар на областта и щаба на милицията, относно провеждането на учения.

Фонд 586К – „Телеграфо-пощенски отдел при Главно управление на земеделието, търговията и общите сгради в Източна Румелия", дори не е фонд на цялата телеграфо-пощенска дирекция. Интересни документи в него са: *преписки* с Великия везир за назначаването на служители в телеграфо-пощенските станции на Източна Румелия и образуването на Административен съвет на пощите; *щат* на управлението на телеграфите за периода 1879 – 1881 г.; *доклад* за създаването и дейността на отдела до 1882 г.; *писма, рапорти и изложения* за разграничаване на

териториите между Княжеството и автономната област; документи около дейността на компанията за Източни железници, построяването и поддържането на телеграфни линии от и за Пловдив; *отчети, рапорти и партидни книги* за изразходваните кредити, приходи и разходи от пощенските марки; *списъци* на неплатени правителствени телеграми; *преписки* по личния състав, *книга* с назначените от главния управител служители в департаментските управления; *проектно-правилник* за дисциплинарните наказания на служителите; *наставление за воденето на статистическите книги.* Фондът се състои от един опис със 117 а. е.

„Дирекция на правосъдието" е представена в ЦДА със „самостоятелен" фонд (ф. 585К). В него се съхраняват: *закони* за гражданското състояние на Източна Румелия, за малолетните и възраженията на Високата порта по тях. *Законопроекти* за Областната банка; *преписки* с Алеко Богориди, главния секретар и главния прокурор по изработването на законопроекти по Наказателния кодекс. Един опис с 12 а. е. са документите на една от най-важните институции на автономната област.

Фонд 19, съхраняван в НБ „Иван Вазов", отдел БИА, се нарича „Временно руско управление". В него са включени материали с административен характер: *писма, доклади, дневници, рапорти, телеграми, ведомости и разпореждания*. По съдържание това са *инструкции* за гражданското устройство и управление на България (1878 г.), *разпоредби* относно разоръжаването на турското население. *Сведения* за стопанското положение в страната и за запасите от зърно, събирането на десятъка за 1877 г. *Описи* за разпределението на движимо имущество (оставено от бягащото турско население) между българите. Интерес представляват *писма, прошения и рапорти*, по финансови въпроси относно раздаването на помощи за бедстващото население в Пловдив, Пазарджик, Казанлък и Стара Загора. Между документите се намира и молба от Янко Ковачев за откриване на печатница в Пловдив. В редица *съобщения, писма и телеграми* се говори за нападения от страна на въоръжени турци в Родопите. Интерес представляват и материалите отнасящи се до идеята за строеж на водопровод в Пловдив. Разпореждания от генерал-губернатора на земите на бъдещата Източна Румелия до началници на окръзи за въвеждане на титли и обръщения към длъжностните лица. *Ведомости, щатни таблици и докладни записки* дават представа за състоянието на отделите: Финансов, Народно просвещение и Военен

при тогавашната система на управление. *Списъци на преброяване и статистически сведения дават информация* за броя на населението, запасите от храна и добитък в различните окръзи.

Фонд 20 в отдел БИА на Народна библиотека „Иван Вазов" се назовава „Източна Румелия". Документите в него отразяват политическото, икономическото и културно-просветното устройство на Източна Румелия. Материалите във фонда имат предимно административен характер. По вид те са: *входящи и изходящи дневници* на Пловдивската префектура (1879 – 1880), *ведомости* за заплатите на служителите от различните учреждения, *протоколи* от изборите за градски съветници и доклади относно дейността на градските съвети на Пазарджик и Пещера. Интерес за проучването на административната история на областта представляват документите с юридически характер: *публично-административните правилници* за охрана на полското имущество, правилник за организиране курсове за подготовка на селски и начални учители, правилник за облагането на населението с различни по вид данъци и налози, *Закон за съдоустройството и съдебните такси, Проектоправилник* за събирането на статистически данни. Във фонда се пазят също *писма, рапорти, телеграми и заповеди* по финансови въпроси, за избори на окръжни съвети, по уволнения и назначения в жандармерията и милицията. Съхраняват се *статистически сведения* за населението на Източна Румелия по народност, както и за броя на чуждите поданици, *писма и телеграми* от директора на вътрешните работи до генералния консул на Русия в Пловдив. Запазени са документи относно разследването на убийството на Олга Скобелева (1880 г.), материали за искането на заем от Народната банка в София, Манифестът на княз Батенберг за признаването на Съединението; *писма и телеграми* относно пристигането на княза в Пловдив.

Малкият брой и непълнота на учрежденските архивни фондове показва красноречиво нерадостната съдба на румелийските архиви. От направения преглед се вижда ясно, че не всички централни румелийски учреждения имат даже самостоятелни архивни фондове. Типичен пример е Дирекцията на вътрешните работи, която е управляващият орган на румелийската администрация и чийто фонд би бил безкрайно полезен за изучаването на административната история на областта. Запазените документи от тази институция са толкова малко, че са обединени с документи на други учреждения. А

в никой от заведените като такива архивни фондове на централните източнорумелийски учреждения няма документи, които да разкриват напълно историята на съответните учреждения. Не са съхранени протоколни книги за целия период от съществуването на институциите, запазени са само за някои от годините книги за входяща и изходяща кореспонденция и то не във всички фондове.

Таблицата, която следва, представя местните органи на власт и е опит да се покаже въз основа на крайните дати в архивните фондове, **оцелелите румелийски документи**:

Номер по ред.	**Наименование на архива**	**Номер на архивния фонд, брой архивни единици във фонда, крайни дати на документите във фонда**	**Наименование на фонда**
1	ДА-Пловдив	Ф. 331, 63 а.е., 1884-1944 г.	Градско общинско управление Калофер
2	ДА-Пловдив	Ф. 64К, 100 а.е., 1880-1944 г.	Градско общинско управление Карлово
3	ДА-Пловдив	Ф. 29К, 803 а.е., 1878-1944 г.	Градско общинско управление Пловдив
4	ДА-Пловдив	Ф. 103К, 87 а. е., 1884-1944 г.	Апелативен съд Пловдив
5	ДА-Пловдив	Ф. 50К, 2046 а. е., 1880-1944 г.	Областен съд Пловдив
6	ДА-Пловдив	Ф. 40К, 300 а. е., 1881-1944 г.	Околийски съд Брезово
7	ДА-Пловдив	Ф. 568К 100 а.е., 1881-1944 г.	Овчехълмско околийско съдилище (Голямо Конаре)
8	ДА-Пловдив	Ф. 645К, 1334 а.е., 1881-1944 г.	Околийски съд Конуш

9	ДА-Пловдив	Ф. 868К, 35 а.е., 1879-1944 г.	Областен затвор Пловдив
10	ДА-Пловдив	ЧП 57	Разносна книга на пловдивския префект
11	ДА-Сливен	Ф. 295К, 37 а.е., 1878-1901 г.	Окръжно управление Сливен
12	ДА-Сливен	Ф. 46К, 631 а.е., 1878-1944 г.	Градско общинско управление Сливен
13	ДА-Сливен	Ф. 16К, 513 а.е., 1883-1954 г.	Околийско управление Котел
14	ДА-Сливен	Ф. 370К, 681 а.е., 1880-1944 г.	Областен съд Сливен
15	ДА-Сливен	Ф. 168К, 200 а.е., 1881-1944 г.	Околийски съд Нова Загора
16	ДА-Сливен	Ф. 362К, 73 а.е., 1879-1844 г.	Окръжен затвор Сливен
17	ДА-Хасково	Ф. 12К, 112 а.е., 1878-1944 г.	Градско общинско управление Хасково
18	ДА-Стара Загора	Ф. 48К, 1307 а.е., 1879-1944 г.	Областен съд Стара Загора
19	ДА-Пазарджик	Ф. 13К, 275 а.е., 1884-1944 г.	Градско общинско управление Пазарджик
20	ДА-Пазарджик	Ф. 12К, 134 а.е., 1882-1943 г.	Градско общинско управление Панагюрище
21	ДА-Пазарджик	Ф. 36К, 1024 а.е., 1880-1948 г.	Окръжен съд Пазарджик
22	ДА-Бургас	Ф. 54К, 77 а.е., 1878-1933 г.	Окръжен съвет Бургас
23	ДА-Бургас	Ф. 70К, 510 а.е., 1878-1944 г.	Градско общинско управление Бургас

Таблицата представя запазените архивни фондове на местните административни институции, в които се срещат документи

от времето на Източна Румелия. От общо 132 фонда на местни институции само в 23 от тях има документи, възникнали в периода 1879 – 1885 г. В останалите запазени до днес архивни фондове напълно липсват документи от румелийския период. А в случаите, в които все пак има архивни единици от времето на автономната област, те не са в достатъчна пълнота и са незначителна част от фонда. Така, от фонда на градската община в Пловдив през К-а епохата източнорумелийските документи са едва 9 архивни единици от общо 803. Архивните фондове на общинските управления в Казанлък и Чирпан са запазени слабо, а фондът на Старозагорската градска община е унищожен изцяло. Лошите резултати от проверката, направена в Татар-Пазарджишкия департамент (коментирана по-горе), се доказват и от липсата на румелийски документи в архивните фондове на градското и окръжното управление на Пазарджик.

В архивните фондове на селските общини на територията на бившата Източна Румелия въобще не са запазени документи от периода 1878 – 1885 г.

Гаврил Кръстевич

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В уводната част бяха поставени няколко задачи, спецификите на които са разгледани в последващите три глави на настоящето изложение. В следващите редове ще се даде отговор доколко е успешно изпълнението им.

Първата задача – издирване и проучване на документалните свидетелства относно статута и дейността на институциите на Източна Румелия е изпълнена в своята пълна степен. Основно са проучени архивните и други документални свидетелства, запазени до настоящия момент. Те се съхраняват в няколко архивни фонда (лични и учрежденски) основно в София и Пловдив. Въпреки проблемите, които се очертаха при издирването и проучването на архивите, свързани с институциите на автономната османска област, прегледани и анализирани са голям брой документи. Техният брой достигна е над 7000 листа, събрани в 274 архивни единици, организирани в 29 архивни фонда. Информацията в тях даде в достатъчна степен знание за това как е организиран институционалният живот в Източна Румелия, за деловодството и архивната работа в учрежденията и за проблемите, с които се сблъскват администраторите на областта.

В хода на работата с архивните документи се натрупа достатъчно материал за създаването на дигитален архив на Източна Румелия. Създадена е и типова таблица с метаданни, с помощта на която ще се извършва търсенето на документи в цифровото хранилище. До момента са дигитализирани архивните документи, съхранявани в пловдивските културни и архивни учреждения: РДА-Пловдив, НБ „Иван Вазов“ и РИМ -Пловдив

Втората поставена задача е свързана с представяне на институционалната уредба на Източна Румелия съгласно решенията на Европейската комисия и Органическия устав с акцент върху регламентите за документалния и архивен мениджмънт. В хода на изложението и с помощта на архивните материали се проследи развитието на институциите на Източна Румелия в две основни посоки. На първо място, се разглежда институционалната уредба на областта според решенията на Европейската комисия и създадения от нея Органически устав. Проследява се йерархическата структура

според основния закон и се извеждат на преден план регламентите за документалния и архивен мениджмънт там, където те са въведени в съответните учреждения.

На втори план, се разисква реалното състояние на румелийските учреждения, което в много от случаите е различно от това, което е конституирано в Органическия устав. Правилата за архивиране и документиране, които се опитват да въведат отделни областни администратори в поверените им учреждения, също са показани обстойно и това е несъмнен принос в настоящето изследване и историята на архивното дело в следосвобожденска България.

В изложението са посочени конкретните проблеми по регистрацията, описанието и архивирането в администрацията на Източна Румелия. Става въпрос на първо място за липсата на ясни правила, които да уреждат посочените по-горе дейности. В хода на работата с архивните материали и литературата, посветена на темата на настоящия труд, се изясни, че дори и там, където има регламенти за основните за всяко учрежденско деловодство и архив дейности, те рядко се спазват поради слаба подготвеност на служителите, както и поради създаването на вътрешноучрежденски правила, които „изместват“ официално регламентираните.

Чрез четвъртата от поставените задачи трябваше да се приведат в известност идеите и предложенията на отделни интелектуалци и обществени дейци в автономната област за организирането и създаването на централен областен архив. С оглед на представените в изследването писмени предложения на редица български и чуждестранни дейци относно създаването на областен архив може да се каже, че този въпрос е разгледан в достатъчна степен. Посочените предложения са доказателство, че не само румелийски администратори са се вълнували от липсата на централен архив, но и чуждестранни учени са предлагали директно на Главния управител създаването на такъв. Липсата обаче на финанси и въобще краткото време на съществуване на Източна Румелия осуетяват създаването на тази основна за всяка държавност институция. С този вид дискусии автономната област изпреварва появата на подобни в Княжество България.

От такъв тип са и инициативите на директорите на НБ „Иван Вазов“ за разширение на компетенциите на библиотеката като централна архивна институция. Макар че областната библиотека е

създадена като културна институция и в публично-административния правилник, с който е уреден нейният статут, да не се споменава ролята ѝ на архив или архивно хранилище, някои от нейните първи директори разширяват функциите ѝ, като събират и организират в архивни фондове редица важни за историята на България документи. Без техните усилия тези безценни за изследователите на модерната българска история материали биха били загубени безвъзвратно.

Установяването на параметрите и състава на архивното наследство по архивни фондове и основни видове документи (дела) на институциите на Източна Румелия се оказа една от сложните за изпълнение задачи, поставени за разрешаване за това изследване. Основната причина за това е, че от институциите в областта самостоятелни фондове имат само пет от централните учреждения. Останалите субекти на автономната власт нямат свои архивни фондове и техните архивни документи в най-добрия случай са обединени след Съединението с учрежденските архиви на Княжеството, което затруднява определянето на параметри относно състава на архивното наследство на автономната област. Но въпреки това успешно се очертаха рамките на документалното завещание на Източна Румелия.

Ако обобщим написаното по-горе, може с основание да се твърди, че поставените в уводната част на книгата задачи са решени по начин, който позволява да се открои по-различна картина от приетата досега в научната литература, засягаща темата на изследването. Някои от тези задачи се поставят за разглеждане за първи път и в този смисъл резултатите от проучването, свързани с тях, представляват несъмнен принос в научно отношение.

Новосъздадената автономна област има основен закон, изработен от специална Европейска комисия. Той е доста подробен документ, с който се уреждат всички аспекти от живота на румелийския поданик. Органическият устав определя новото политическо образувание на Балканите като държава от съвременен (за онова време) буржоазно-либерален тип. Тя притежава всички белези на самостоятелна държава – собствено правителство, избрано от народа, представително тяло и национална армия. Сюзеринитетът на султана е застъпен в Устава, но благодарение на усилията на източнорумелийските политически дейци той скоро се превръща в номинален, без сериозна сила в областта.

Думите на изтъкнатия български общественик Стефан Бобчев, че Източна Румелия е **първата българска република**, имат своето основание и при внимателно запознаване с държавно-правния живот на областта се вижда тяхната правота. Създадена по изкуствен път, с население под един милион, Източна Румелия успява да изгради модерна за времето си административна структура. Тя обаче е с твърде „раздут" щат, който е в тежест на областните финанси. Българското мнозинство се налага в управлението и чрез държавните органи отстоява успешно българския характер на областта. Източнорумелийското правителство защитава според възможностите си страната не само от претенциите на Османската империя, но и от опитите на някои от Великите сили да се намесват във вътрешния живот на областта. Администрацията, която е организирана според структурата, зададена в Органическия устав, е с подчертано централизиран характер. Всички по-важни решения се взимат от Главния управител и изпълнителната власт, на която той е ръководител. Наистина, в основния закон са предвидени и представителни институции, но те реално имат само съветническа функция и самостоятелно не могат да влияят на румелийската политика.

Централната власт упражнява строг контрол върху местните институции, чрез чести проверки, които трябва да установят нивото на административна култура в държавните структури. Реалното положение в областната администрация, независимо от добрата нормативна база, не е на изискуемото равнище. Проверките установяват лошо деловодство и архивиране на учрежденските документи, в които дейности липсва каквато и да е методичност. Големият щат от румелийски чиновници се запълва в много от случаите с хора, които нямат нужния образователен ценз за длъжността, която заемат. Нещо повече, немалка част от кадрите в местната власт са слабо грамотни или напълно неграмотни лица, които и при най-голямо желание за работа не могат да изпълняват в необходимата степен задълженията си на държавни служители. Дирекцията на вътрешните дела, под чийто контрол се намира източнорумелийската администрация, се опитва чрез издаването на различни правилници и предписания да организира по-добре канцеларската работа в учрежденията. Но „човешкият" фактор е този, който срива известните тогава правила за организацията на

правилно работещо деловодство и архив. За съжаление в Източна Румелия подготвените чиновници за този вид работа са изключително малко.

Въпреки многобройните трудности, на които е обречена още със създаването си, Източна Румелия се изгражда институционално като модерна за времето си държава. Българският характер на страната е неоспорим факт. Политическото, икономическото и културното развитие на южнобългарското население е неделима част от цялостното развитие на българския народ след Освобождението, независимо от изкуствено наложеното политическо разделение. Всичко това улеснява неизбежното Съединение на двете български държави.

Първият Директорат на Източна Румелия, Пловдив, 1879

Седнали: 1. Йоаким Груев, директор на народното просвещение и вероизповеданията; 2. Гаврил Кръстевич, главен секретар и директор на вътрешните дела; 3. Александър Богориди, генерал-губернатор; 4. Генерал Виктор Виталис, началник на милицията и жандармерията; 5. Тодор Кесяков, директор на правосъдието

Прави: 1. Неизвестен руски офицер; 2. Д-р Адолф Шмит, директор на финансите; 3. Георги Вълкович, директор на земеделието търговията и общите сгради; 4. Неизвестен руски офицер

БЕЛЕЖКИ

[1] **Боянов, Ст.** Книга с наставления за селските кметове в Източна Румелия, Архивен преглед, 2007, кн. 3-4, с. 22-31.

[2] **Дуйчев, Ив.** Лекции по архивистика. Изд. „Св. Климент Охридски". С., 1993.

[3] **Кузманова, М.** История на архивите и организация на архивното дело в България. С., 1966.

[4] **Савов, Н.** Към историята на българската архивистика (Българската общественост и документалното ни наследство). Изд. БАН, С., 1990.

[5] **Петкова, Ст.** Увод в архивознанието. В. Търново, 1986, II-ро изд. 1994, III-то изд. 1998, IV-изд. 2011.

[6] **Нейкова, А.** Архиви и общество. С., 2007.

[7] **Анчова, К., М. Пискова, М. Тодоракова.** Архив на българските архиви. Благоевград, 2003.

[8] **Симеонов, С.** Състав и функции на учрежденията в Източна Румелия. Пловдив, 1979, 258 с.

[9] **Козменко, И. В.** Руската дипломация и формирането на българската държавност след освобождението. С., 1982, с. 213.

[10] **Манолова, М.** Съдоустройствена система на Източна Румелия. – ГСУ, Юридически факултет, т. LXVI, кн. I I. С., 1977, с. 117-159.

[11] **Вълков, Г.** Участие на руските офицери в изграждането на източно-румелийската милиция. – Военноисторически сборник, 1975, № 2, с. 91-104.

[12] **Танкова, В.** Свободата на печата в Княжество България и Източна Румелия. 1879 – 1885. Изд. "Свободна мисъл", Пловдив, 1994.

[13] **Дякович, Б.** Исторически преглед на Народната библиотека и музей в Пловдив до Съединението. Б. м. г.

[14] **Флоровский, А.** Архив на Руското гражданско управление в България през 1877 – 1879. – Юридически преглед, 1925, № 2, с. 57-61.

[15] При историческите корени. 70 години Андрей Печилков — книжовник, общественик, културен деец. (Юбилеен сборник). С., 2008, с. 168-177.

[16] Султански указ (наречен още и първият акт на Танзимата), издаден от султан Абдул Меджид (1839 – 1861) и обнародван на 3 ноември 1839 г. През 1838 г. в Османската империя е назначена комисия начело с реформатора Мустафа Решид паша, която трябва да подготви проект за реформи с цел европеизацията на Османската империя. Подготвеният указ, т. нар. Гюлхански хатишериф (Хат-и-шериф – букв. честно писмо), е обявен тържествено на 3 ноември 1839 г. в присъствието на султан Абдул Меджид в т. нар. Павилион на розите (Гюлхане) на султанския дворец.

[17] **Люис, Б.** Възникването на съвременна Турция. С., 2003; **Дюмон, П.** Периодът на реформите (Танзимат) (1839 – 1878). История на Османската империя. С., 1999; **Бакърджиева, Т.** Държавникът-реформатор Мидхат паша (1822 – 1884). С., 2009.

[18] Пак там, с. 57.

[19] Дунав, г. I, бр. 2, 10 март 1865.

[20] **Плетньов, Г.** Мидхат паша и управлението на Дунавския вилает. Велико Търново, 1994, с. 210.

[21] Пак там, с. 60.

[22] Управители на по-малките административни единици във вилаета – санджак и кааза.

[23] **Карен, Ц.** Еврейската общност в Русчук. С., 2008.

[24] **Петкова, Ст.** Увод в архивознанието, IV изд. Велико Търново, 2011, с. 53.

[25] Пак там, с. 54.

[26] **Алваджиев, Н.** Пловдивски хроники. Пловдив, 1984, с. 297.

[27] **Генчев, Н.** Българската възрожденска интелигенция. С., 1991, с. 91.

[28] Пак там, с. 269-280.

[29] **Паскалева, В.** За самоуправлението на българите през Възраждането. – Известия на Института за История към БАН, т. 14-15, 1964, с. 70.

[30] **Андреев, М.** Българското обичайно право и неговото развитие през последните десетилетия на турското иго. – Исторически преглед, год. XII, 1956, № 5, с. 58.

[31] Турски извори за история на правото в българските земи. Т. I (съставил Гълъб Д. Гълъбов). С., 1961, с. 220. Вж. и статията на **Джурджев, Бр.** О кнезовина под турском управом. – Историјски часопис. Гласник Српске академије накуа, Књ. I, 1949, с. 132-166.

[32] **Милев, Н. И.** Известия за състоянието на Турция в края на XVIII в. – Сп. БАН, кн. VI, ч. 4, С., 1913, с. 33.

[33] **Делиделвов, Д.** Бележки за историята на Копривщица. – В: Юбилеен сборник по миналото на Копривщица. Т. I. С., 1926, с. 189.

[34] **Юрданов, Ю.** Българската община на гр. София в началото на XIX в. Сборник в памет на проф. П. Ников. С., 1940, с. 536.

[35] НБКМ-БИА, II А 7805.

[36] ДА-Русе, ф. 1, оп. 1, а. е. 7.

[37] НБКМ-БИА, II А 5942.

[38] Пак там, II 7779, II А 376, II А 7699, 7700, II А 7713, II А 1102, II А 7656 – 7660, II А 109 – III.

[39] Пак там, II А 7713.

[40] Пак там, II А 3134.

[41] ДА-Русе, ф. 43.

[42] Какви правдини имат общините. – XIX век, год. III, бр. 8 от 21 февр. 1876.

[43] Пос. съч., с. 59.

[44] **Нейкова, А.** Българското възрожденско документално и архивно наследство. – В: При историческите корени. 70 години Андрей Печилков – книжовник, общественик, културен деец (Юбилеен сборник). Смолян, 2008, с. 168-177.

[45] Пак там; Вж. също: **Андреев, М., Д. Ангелов.** История на българската феодална държава и право. С., 1968, с. 272-280, 295-298, 314-325, 337-366; **Георгиева, Цв.** Пространство и пространства на българите (XV – XVII в.). С., 1999.

[46] **Недков, Б.** Османотурска палеография и дипломатика. С., 1966, с. 14.

[47] **Дуйчев, И.** Лекции по архивистика. С., 1993, с. 117.

[48] Вж. Опис на славянските ръкописи от Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Ив. Дуйчев" към СУ „Св. Климент Охридски" XIV – XIX в.

(Съст.: Боряна Христова, Аксения Джурова, Вася Велинова). С., 2000.

[49] **Дамянова, Р.** Писмата и културата на Българското възраждане. Шумен, 1995, с. 212.

[50] Пак там, с. 28.

[51] **Кондукторова, А.** Делова кореспонденция. Варна, 2000, с. 12, 17.

[52] **Постомпиров, И**. Модернизиране на документирането и документа през Възраждането, ръкопис.

[53] **Бозвели, Н.** Словено-болгорский предручний послателник за наставление на болгарските юноши. Крагуевац, 1835; **Павлович, Хр.** Писменник общополезен на секаго единороднаго ми болгарино от кой да е чин и возраст. Белград, 1835.

[54] **Допроплодни, С.** Писменник, сочинен от Сава И. Допроплоднаго, славенина. Издание първо в Земун аустрийски, 1853.

[55] **Икономов, Г.** Краткий най-новий писмовник от Георгия Економова дупничанина. Букурещ, 1856, с. 1.

[56] **Попов, К.** Търговски писменник. Съчинил и издава К. И. Попов с иждивението на родолюбивото Българско общество от Браила, Изд. първо, Болград, в печатницата на Българското централно училище, 1862.

[57] **Михайловски, Н.** Малък български писмовник или образци за различни писма. Съставил Н. Михайловски, Издава Книгопродавница Момчилова, Славейкова и съдружие в Търново, Издание първо. Русчук, в печатницата на Дунавската област, 1868.

[58] **Димитров, С.** Турско-български писмовник, нареден от С. Д. Попови, Ив. Чорапчиев, Издание първо. Русчюк, в печатницата на Дунавската област, 1868.

[59] **Попов, С., П. Аврамов.** Писмовниче, Издание първо, Русчюк, в книгопечатницата на Дунавската област, 1870.

[60] **Попгеоргиева, И.** Примери на разни писма, преведени на болгарски от девица И. Е. – Цариг. вестник, IV, 204-213, 18 дек. 1854 – 19 февр. 1855. НБ „Св. Св. Кирил и Медоий", СВТ 43.

[61] **Караминкови, Ст. и Хр.** Диплография или как се държат търговски книги. Цариград, 1850.

[62] Търговско ръководство за търгуване, промишленост и корабоплаване, Фототипно издание на издателство „Наука и икономика", Икономически университет – Варна, 2010.

[63] Пак там, с. 22.

[64] Пак там, с 469.

[65] Пак там, с. 667.

[66] Пак там, с. 18.

[67] Пак там, с. 22.

[68] **Гранж, Е.** (превел С. Веженов). Ръководство по дръжание тръговски книги (тевтери), изд. Хр. Г. Данов. Пловдив, 1873.

[69] Пак там, с. 6.

[70] Пак там, с 10.

[71] Документи за българската история. Т. III. Документи из турските държавни архиви 1564 – 1908, ч. I (1564 – 1877). Подбрал и превел Панчо Дорев, София, 1940, с. 196.

[72] Пак там, с. 197.

[73] **Христов, Хр.** Българските общини през Възраждането. Изд. БАН, София, 1973, с. 80.

[74] НБКМ-БИА, II, А. 3038.

[75] За повече инф. вж. **Колев, В.** Общините в България (60-те – 80-те години на XIX век). С., 2006; **Кузманова, М.** История на архивите и организация на архивното дело в България. С., 1966, с. 21. **Нейкова, А.** Българското възрожденско... с. 5.

[76] **Дуйчев, И.** Лекции по архивистика. С., 1993, с. 76.

[77] **Арнаудов, Хр.** Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. Т. II. Цариград, 1872, с. 128.

[78] **Постомпиров, И.** Училищна документация и обучението по документиране в Габровските училища през Възраждането. – В: Сборник по случай 170 г. новобългарско образование. Габрово, 2005.

[79] **Начов, Н.** Калофер в миналото 1707 – 1878, С., 1927, с. 62 и след.

[80] НБКМ-БИА, II, В, 5874.

[81] **Нейкова, А.** Българското възрожденско... с. 6.

[82] Пак там.

[83] **Анчова, К., М. Пискова, М. Тодоракова.** Архив на българските архиви. Благоевград, 2003, с. 15 и сл.

[84] **Петкова, Ст.** Увод в архивознанието... с. 58.

[85] **Савов, Н.** Към историята на българската архивистика. Българската общественост и документалното ни наследство. С., 1990, с. 23.

[86] Пак там, с. 24; Архив на Г. С. Раковски... Т. 2, с. 43.

[87] **Обретенов, Н.** Спомени за българските въстания. С., 1970.

[88] **Заимов, С.** Васил Левски .... с. 179. Вж. също **Савов, Н.** Към историята на българската архивистика... с. 26.

[89] **Васил Левски.** Документално наследство. С., 1973.

[90] Пак там, с. 100.

[91] **Савов, Н.** Към историята на българската архивистика... с. 30.

[92] **Стойчев, И.** За архива и ръкописите на Христо Ботев. – Изв. на инст. "Христо Ботев". Кн. 1. 1954, с. 26.

[93] **Петкова, Ст.** Увод в архивознанието... с. 59.

[94] **Савов, Н.** Архивът и библиотеката на Българското книжовно дружество. – В: Из историята на Българското книжовно дружество (1869 – 1911). Сборник по случай 125-годишния юбилей на БАН. С., 1994, 214-233.

[95] Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила 1868 – 1876 г. (Подбр. и подгот. за печат П. Миятев и Г. Димов). С., 1958, с. 35.

[96] Архив на българските архиви... с. 3.

[97] **Иванова, Н.** Цариградска конференция 1876 г., Софийски университет "Св. Климент Охридски". С., 2007, с. 6.

[98] **Манолова, М.** Нормотворческата дейност на Временното руско управление в България (1877 – 1879). С., 2003, с. 114.

[99] Сборник материалов по гражданскому управлению и окупации в Болгарии в 1877/78/79 годах (под редакции Н. Р. Овсянного). Т. I. С. Петербург, 1903 – 1907, с. 34.

[100] Пос. съч. Т. I, с. 200.

[101] Пак там.

[102] **Стайнов, П.** Административно право. Обща част. С., 1943, с. 37.

[103] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Докумнеты. Т. II, с. 106-107.

[104] **Васильов, Т.** Моят дневник. С.,1994, с. 23.

[105] **Вазов, И.**Събрани съчинения. Т. 19, С., 1959, с. 88.

[106] Пак там, с. 205.

[107] **Пенкова, М.** Деловодната система създадена от Временното руско управление в България (1877 – 1879). – Архивен преглед, 1979, № 1, с.

[108] **Муратов.** Документи за дейността на русите по уредбата гражданското управление в България от 1877 – 1878 г. С., 1905, с. 77.

[109] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. Т. III, 1878 – 1879. М., 1967 г., док. 16.

[110] Пак там, с. 108.

[111] Избирателните участъци е трябвало да се разпределят по начин, който да "разбие" гръцкия елемент сред гласоподавателите.

[112] Такива са например отчетите за изразходваните средства в различните революционни организации и културни институции, като Браилското книжовно дружество например. Вж: НА-БАН, ф. 1К, оп. 1, а. е. 4.

[113] ДА-Пловдив, ф. 21К, оп. 1, а. е. 12, л. 4.

[114] Сборник официальных распоряжений и документов по Болгарскому краю. Вып. I, с. 173.

[115] Сборник материалов по гражданскому управлению... Т. IV, с. 29.

[116] НА-БАН, ф. 26К.

[117] Сборник материалов... Т. II, с. 128. 179, 249, 325.

[118] Пак там с. 358.

[119] Пак там, с. 354.

[120] НБИВ-БИА, ф. 19 "Временно руско управление".

[121] Архив на българските архиви… с. 98.

[122] **Тодоров, Г.** Временното руско управление в България през 1877 – 1879. С., 1958, с. 84.

[123] **Маджаров, М.** Спомени. С., 2004, с. 241.

[124] **Манолова, М.** Нормотворческата... с. 108.

[125] НБИВ-БИА, ф. 19, а. е. 5, л. 206.

[126] ЦДА, ф. 20К, оп.1, а. е. 64, л. 42.

[127] **Стателова, Е.** Източна Румелия (1879 – 1885) икономика, политика, култура. С., 1983, с. 38.

[128] Марица, бр. 449 от 21 дек. 1882; д-р К. Иречек, Из Източна Румелия.

[129] Пак там, бр. 567 от 11 дек. 1886.

[130] Гравюрата в списанието е спомената в книгата на Н. Алваджиев „В сенките на древния град".

[131] Органически устав... с. 14.

[132] Елена Стателова, Симеон Симеонов, Горан Тодоров.

[133] Чл. 55 от Органическия устав.

[134] **Бобчев, Ст.** Източна Румелия. С., 1924, с. 145.

[135] Конституция на Княжество България, фототипно издание. С., 1992, чл. 105.

[136] Съхранявани във фонд 20К на ЦДА и в колекция „Източна Румелия" в ДА-Пловдив.

[137] **Ников. П.** Възраждането на българския народ. Църковно национални

борби и постижения. С., 1971, с. 121.

[138] Чл. 68, 69 от Органическия устав.

[139] Императорът има правото да издава самостоятелно законови актове според чл. 14 от Конституцията от 1867 г., които имат силата на закони до следващата сесия на Парламента. Същото право има и в Унгария според тамошната конституция.

[140] Чл. 10 от Органическият устав.

[141] **Бобчев, Ст.** Пос. съч.., с. 105, както и протокол 36 от заседанията на Европейската комисия (ДА-Пловдив, колекция „Източна Румелия").

[142] **Маджаров, М.** Източна Румелия. С., 1925.

[143] ДА-Пловдив, колекция „Източна Румелия".

[144] Марица, бр. 221 от 18 февр. 1883.

[145] Пос. съч.

[146] Органически устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879, гл. 4 с.18.

[147] Пак там, гл. 4, с. 21.

[148] Пак там, с. 61; вж. също и **Симеонов, С.** Състав и функции на учрежденията в Източна Румелия... с. 68.

[149] Органически устав... с. 61.

[150] Окръжният управител е пряко подчинен на Главния секретар.

[151] Органически устав... с. 69.

[152] Пак там, с. 21.

[153] Пак там.

[154] Директори са били: д-р Вълкович (05. 1879 – 07. 1881), д-р Стамболски (07. 1881 – 11. 1883), П. Дагаров (11. 1883 – 10. 1884), д-р Хаканов (11. 1884 – 09. 1885).

[155] В тази дирекция отделите са сравнително автономни и директорът осъществява само общ контрол върху тях, в текущата си работа те са самостоятелни.

[156] ЦДА, ф. 20К, оп. 1, а. е. 64, л. 48.

[157] Органически устав... гл. 4, чл. 64, с. 22.

[158] Постът се заема от двама известни български просветни и обществени дейци – Йоаким Груев (20. 05. 1879 – 23. 11. 1884) и Константин Величков (23. 11. 1884 – 06. 09. 1885).

[159] Генерал Столипин.

[160] Териториално-административни единици при Временното руско управление.

[161] ДА-Пловдив, ЧП-54.

[162] Органически устав... с. 23.

[163] Началници на милицията били ген. Виталис 25. 04. – 25. 08. 1879 г., ген. Щрекер 26. 08. 1879 – 18. 01. 1884 г. и ген. Драгалски 06. 04. 1884 – 06. 09. 1885 г.

[164] Чл. 125 и сл.

[165] Марица, бр. 205, 1 авг. 1880 г.

[166] ЦДА, ф. 20К, оп. 1, а. е. 64, л. 43.

[167] **Стоянов, М.** Когато Пловдив беше столица. С., 1973, с. 14.

[168] **Стателова, Е.** Източна Румелия. С., 1983, с. 87.

[169] Органически устав... с. 81.

[170] Пак там. с. 19.

[171] Органически устав... с. 38.

[172] **Назърска, Ж.** Административното деление и пограничните проблеми в Източна Румелия (1879 – 1885). – Истор. преглед, 1994 – 1995, № 5, с. 75.

[173] **Манолова, М.** Формиране на българския буржоазен държавен апарат. – ГСУ-ЮФ, 1977, с. 100.

[174] Марица, бр. 83, 18 май 1879.

[175] ЦДА, ф. 20К, оп. 1, а. е. 1, л. 16-18.

[176] Държавен вестник, №. 45, 28 май 1880.

[177] ЦДА, ф. 20К, оп. 1, а. е.8, л. 5.

[178] Пак там, ф. 20К, оп. 1, а. е.13, л. 70.

[179] Народний глас, бр. 243, 20 ноем. 1883.

[180] Пак там, бр. 360, 15 ян.1884.

[181] **Стателова, Е.** Източна Румелия... с. 96.

[182] Марица, бр. 243, 12 дек. 1880.

[183] **Назърска, Ж.** Гавраил Кръстевич и Дирекцията на вътрешните дела в Източна Румелия (1879 – 1884); ИДА, кн. 69, с. 6 и сл.

[184] ЦДА, ф. 600К, оп. 1, а. е. 220, л. 3.

[185] Марица, бр. 375, 6 апр. 1882.

[186] НБИВ-БИА, ф. 20, а. е. 10, л. 75.

[187] **Константинов, Хр.** Непокорните села в родопските планини. Кн. 1, 1887, с. 28.

[188] ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а. е. 173, .л. 15.

[189] НБИВ-БИА, ф. 20, а. е. 10, л. 75. 80, 92.

[190] Народний глас, бр. 284, 24 апр. 1882.

[191] Пак там, бр. 314, 7 юли 1882.

[192] НБИВ-БИА, ф. 20, а. е. 10, л. 93.

[193] Пак там, ф. 20, а. е. 10, л. 92.

[194] **Стателова, Е.** Източна Румелия… с. 113.

[195] Народен глас, бр. 431, 24 септ. 1883, с. 2.

[196] **Симеонов, С.** Състав и функции на учрежденията в Източна Румелия, ДА-Пловдив, с. 117.

[197] **Стателова, Е.** Източна Румелия... с. 96.

[198] Марица, бр. 112, 28 юли 1879.

[199] НБИВ-БИА, ф. 20, а. е. 9.

[200] Марица, бр. 112, 28 юли 1879.

[201] Правилници и постановления на Дирекцията на народното просвещение 1879/83, 1884, с. 241.

[202] **Ванков, И.** Из архивата на Министерството на народната просвета. С., 1905.

[203] **Страшимиров, Т.** Архив на Възраждането. Т. 2, Документи по Съединението. С., 1908, с. 75 и сл.

[204] ЦДА, ф. 20К, оп. 1, а. е. 107, л. 87.

[205] Органически устав на Източна Румелия… с. 23.

[206] Пак там, с. 44.

[207] Пак там, с. 72-73.

[208] Из архива на К. Иречек, преписка с българи. (Събрал и подготвил за печат П. Миятев). С., 1953, с. 238; Вж. също Кузманова, М. История на архивите... С., 1966, с. 71.

[209] НА-БАН, ф. 46К, оп. 1, а. е. 176, л. 4.

[210] НА-БАН, ф. 46К, оп. 4, а. е. 110, л. 2, 3, 4, 5.

[211] **Дякович, Б.** НароднаБиблиотека и Музей в Пловдив до Съединението. Б. м. г.

[212] Марица, бр. 343, 30 апр. 1882.

[213] Архив на НБ „Иван Вазов", писмо на И. Йовчев от 23 февр. 1883; вж. също: Книжовният фонд на НБ „Иван Вазов". С., 1983, с. 34.

[214] Пак там, циркулярно писмо № 75/14. 03. 1883.

[215] Пак там, писмо от 12. 03. 1885.

[216] НБИВ-БИА, ф. 2, а. е.261, л. 7-9.

[217] Пак там, ф. 2, а. е.261, л. 10.

[218] Пак там.

[219] Пак там, ф. 24, а. е. 3, л. 4.

[220] Пак там, ф. 2, а. е.261а, л. 1.

[221] ДА-Пловдив, ф. 213К, оп.1, а. е. 3.

[222] Год. Народна библиотека в Пловдив за 1931 – 1934, с. 36.

[223] НБИВ-БИА, ф. 2, а. е.261а, л. 7.

[224] **Вазов, В.** Живописна България (Пътеписи). С., 1919, с. 45.

[225] Пловдивска архивна съкровищница. Пловдив, 2007, с. 10.

[226] **Савов, Н.** Към историята на българската архивистика... с. 49.

ЛИТЕРАТУРА

1. Справочници, извори и архивни фондове

Архив на българските архиви. Съст.: Анчова, К., М. Пискова, М. Тодоракова. Благоевград, Университетско изд. „Неофит Рилски“, 2003.

Българска книга. Енциклопедия. Съст.: Гергова, Ани. София – Москва, 2004.

Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия. Съст.: Генчев, Н., Кр. Даскалова. С., 1988.

Българската държавност в актове и документи. Съст.: Гюзелев, В. С., 1980.

Българските държавни институции 1879 – 1986. Енциклопедичен справочник. Съст.: Методиев, В., Л. Стоянов. С., 1987.

Българските конституции и конституционни проекти. Съст.: Методиев, В., Л. Стоянов. С., 1987.

Българската екзархия. Сб. документи от архивните фондове на НБ “Ив. Вазов”. Състав. и автор на встъпит. студия Колева, Р., А. Аврамова. Пловдив, Нар. библ. „Ив. Вазов“, 2003.

История на българите в документи 1878 – 1944. Съст.: Георгиев, В., Ст. Трифонов. Т. 1, С., 1994.

Органический уставь на Источна Румелия. Пловдив, Изд. “Хр. Г. Данов”, 1879.

Страшимиров, Т. Архив на Възраждането. Т. 1. С., 1908.

Страшимиров, Т. Архив на Възраждането. Т. 2, Документи по Съединението. С., 1908.

Тодоракова, М. Съединението – път към изграждането на единни национални институции и българска държавност. – ИДА, кн. 89, С., 2005, с. 31-107 (документи).

ЦДА

Ф. 20К – Областно събрание на Източна Румелия

Ф. 158К – Дирекция на финансите

Ф. 250К – М. Греков

Ф. 425К – Дирекция на вътрешните дела и главен щаб на милицията и жандармерията на Източна Румелия

Ф. 568К – Ив. Ев. Гешов

Ф. 600К – К. Стоилов

Ф. 750К – Ив. Стоянович

Ф. 984К – Д. Юруков

Ф. 264К – Екзархия

Ф. 565К – Дирекция на правосъдието на Източна Румелия

Ф. 586К – Дирекция на земеделието, търговията и общите сгради

ДА – Пловдив

Ф. 29К – Пловдивска градска община

Ф. 67К – Пловдивска митрополия

Чп 578 – Протоколи от заседанията на международната европейска комисия за изготвяне на Органическия устав

Чп 57 – Разносна книга на пловдивския префект

Чп 14 – История на Пловдив и пловдивския санджак от В. Златарев и Ив. Кепов

Колекция „Източна Румелия“

БИА при НБ „Св. св. Кирил и Методий“

Ф. 7 – Евл. Георгиев
Ф. 11 – Др. Цанков
Ф. 14 – Гр. Начович
Ф. 16 – Т. Бурмов
Ф. 19 – Т. Икономов
Ф. 112 – Св. Миларов
Ф. 232 – П. Енчев
Ф. 255 – С. С. Бобчев
Ф. 272 – Ив. Ев. Гешов
Ф. 290 – Д. Греков

БИА при НБ „Иван Вазов”

Ф. 2 – Й. Груев
Ф. 19 – Временно руско управление
Ф. 20 – Източна Румелия

2. Архивистична

Речник на българската архивна терминология със съответствията на руски, френски, английски и немски език., Изд. на ВСУ, Варна, 2002.

Аврамова, А. Източнорумелийският период на Пловдивския край 1878 – 1885. Библиогр. указател. Пловдив, Нар. библ. „Ив. Вазов”, 1987.

Бинарк, И. Кратка история на турските архиви и на дейността на Генерална дирекция на турските архиви. – АП, 1996, № 1-2, с. 23-37.

Гергова, А. Книжовно-документално наследство. С., 2006.

Дуйчев, И. Лекции по архивистика [изнесени пред курс за подготовка на библиотекари в Български библиографски институт през 1949 г., циклостилно издадени през 1950 г.]. С., 1993.

Кендерова, Ст., З. Иванова. Из сбирките на османските библиотеки в България XVIII – XIX в., Изд. на НБКМ-РДЦ – Ориенталски архив. С., 1999.

Киркова, Л. Към Историята на научносправочния апарат в българските архиви. – В: Сборник изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960, с. 449-458.

Кирова, Е. История на библиотеките. С., 1975.

Кондукторова, А. Делова кореспонденция. Варна, 2000.

Кузманова (Матеева), М. История на архивите и организация на архивното дело в България. С., 1966.

Минцев, Д. Освобождението на България и архивното дело. – ИДА, кн. 35, С., 1978, с. 52-65.

Нейкова, А. Архиви и общество. С., 2007.

Нейкова, А. Българското възрожденско документално и архивно наследство. – В: 70 години Андрей Печилков – книжовник, общественик, културен деец (Юбилеен сборник). Смолян, 2008, с. 168-177.

Нейкова, А. Археографска дейност във връзка с възрожденското документално наследство през периода от 1908 г. до 9.IX.1944 г. – ИДА, кн. 41, С., 1981, с. 41-62.

Нейкова, А. Предназначение, тематика и видове документални издания за историята на Възраждането. – ИДА, кн. 42, С., 1981, с. 35-50.

Нейкова, А. Архивите като индикатор на държавността. – В: Държавността в историята. С., 2001, с. 54-76.

Петкова, Ст. Увод в архивознанието. В. Търново, 1994 и сл. изд.

Петкова, Ст. Един позакъснял отзив, но от все сърце. [По повод на изданието „Архив на българските архиви". Съст.: Анчова, К., М. Пискова, М. Тодоракова. Благоевград, 2003, 676 с.]. – АП, 2005, № 1-2, с. 158-165.

Райчева, В., И. Пасков. Марки, клейма, печати, водни знаци и сухи печати на пощенските служби в Княжество България и Източна Румелия след Освобождението. – ИДА, кн. 34, С., 1977, с. 56-70.

Савов, Н. Към историята на българската архивистика (Българската общественост и документалното ни наследство). С., БАН, 1991.

Славова (Петкова), Ст. Към историята и методиката на архивните каталози в България до създаването на Държавен архивен фонд. – ИДА, кн. 13, С., 1967, с. 96-119.

Тодоракова, М. Основни проблеми при издирването и публикуването на документални извори за българската история от Цариградските архиви 1878 – 1944 г. – ИДА, кн. 68, С., 1994, с. 5-26.

3. Общоисторическа

Андреев, Б. Начало, развой и възход на българския печат. Т. II, С., 1948.

Андреев, М., Д. Ангелов. История на българската държава и право. Трето изд. С., 1968.

Андонов, И. Съединението. Пловдив, 1929.

Аргиров, С. Ръководство за уреждане на народни, общински, ученически и частни библиотеки. Пловдив, 1898.

Андреев, М. Българското обичайно право и неговото развитие през

последните десетилетия на турското иго. – Исторически преглед, год. XII, 1956, № 5.

Арнаудов, Хр. Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Отоманската империя. Цариград, 1871.

Боршуков, Г. История на българската журналистика. С., 1965.

Бобчев, Ст. Източна Румелия. Исторически поглед, устройство, законодателство и правосъдие. С., 1924.

Бобчев, С. Държавно-правният и обществен строй в България през времето на османското владичество. С., 1937.

Бобчев, С. Програма за събирането и изучаването на народните юридически обичаи. Пловдив, 1883.

Балабанов, М. Гавраил Кръстевич. С., 1914.

Барутчийски, С. Христо Г. Данов. Биографичен очерк. Пловдив, 1905.

Брайкова, С. Учебното дело в Пловдив (1879 – 1883). – В: Студентски проучвания. Т. 4, С., 1976.

Бозвелиев, К. Развитието на общинско самоуправление в Казанлък от турско време до края на източнорумелийския режим. – В: Казанлък в миналото и настоящето. Казанлък, 1928.

Ванков, И. Из архивата на Министерството на народното просвещение (1877 – 1885). С., 1905.

Васильов, Т. Моят дневник. С., Изд. на БАН, 1994.

Вълков, Г. Участието на руските офицери в изграждането на източнорумелийската милиция (1879 – 1885). – Военноисторически сборник, 1975, № 2, с. 45-57.

Генов, Ц. Подготовка, извършване и защита на Съединението през 1885. – Исторически преглед, 1960, № 4, с. 56-79.

Гешов, Иван Е. Спомени и студии. С., 1928.

Груев, Й. Моите спомени. Пловдив, 1906.

Гълъбов, Г. Турски извори за историята на правото в българските земи. С., 1961.

Гандев, Христо Н. К изучению деятельности русского оккупационного управления в Восточной Румелии 1878 – 1879 г. Прага, Русский свободный университет в Праге, 1937.

Делиделвов, Д. Бележки за историята на Копривщица, Юбилеен сборник по миналото на Копривщица. Т. 1, С., 1926, с. 174-189.

Дерменджиев, И. История на държавните учреждения в България от Освобождението до 1919 г. С., Университетско издателство „Св. Кл. Охридски", 1961.

Добринов, В. Пределите на общинската власт. Пловдив, 1926.

Дьостги, И. Българският въпрос и австро-унгарската външна политика след Санстефанския мирен договор (1878 – 1879). – Исторически преглед, 1964, № 1, с. 34-46.

Дякович, Б. Исторически преглед на Народната библиотека и на музея в

Пловдив до Съединението. Б. м. г.

Иванова, Н. Цариградска конференция 1876. С., Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2007.

Иванов, Х. Временното руско управление и възстановяването на дейността на общините в Пловдивската област (1878 – 1879). – Изв. на музеите от Юж. България, 15, 1989, с. 319-329.

Иречек, К. Български дневник. Т. 1-2. 2. фототип. изд. С., Акад. изд. „М. Дринов“, 1995.

Кочанкова, А. Български институции. Устройствена практика и документално наследство (1879 – 1912). С., 2006.

Козменко, И. В. Руската дипломация и формирането на българската държавност след Освобождението. С., 1982.

Колев, В. Българските общини в периода на Временното руско управление. – В: Създаване и развитие на модерни институции в българското Възраждане. С., 1973.

Колев, В. Общините в България (60-те – 80-те години на XIX век). С., 2006.

Лицова, З. Административно устройство на Пазарджишкия край в периода на Временното руско управление. – Изв. на музеите от Юж. България, 15, 1989, с. 271-280.

Маджаров, М. Източна Румелия. С., 1925.

Манолова, М. Русия и конституционното устройство на Източна Румелия. С., 1976.

Манолова, М. Съдоустройствена система на Източна Румелия. – ГСУ-ЮФ, т. LXVI, кн. II. С., 1977, с. 43-55.

Манолова, М. Към въпроса за административните реформи в турция от втората половина на XIX в. – Правна мисъл, 1967, № 3, с. 45-57.

Милев, Н. Известия за състоянието на Турция в края на XVIII в. – Сп. БАН, кн. VI. С., 1913, с. 34-45.

Муратов. Документи за дейността на русите по уредбата на гражданското управление на България от 1877-1879. С., М-во на Народното просвещение, Държ. печ., 1905.

Назърска, Ж. Административно-териториално деление и пограничні проблеми в Източна Румелия (1879 – 1885) – Исторически преглед, L/LI, 1994/1995, № 5, с. 74-93.

Назърска, Ж. Източнорумелийска полиция (1879 – 1885 г.) –История, IV, 1995, № 2, с. 53-63.

Назърска, Ж. Гаврил Кръстевич и Дирекция на вътрешните дела в Източна Румелия (1879 - 1884 г.). – ИДА, 69, 1998, с. 3-30.

Негенцов, Хр., Ив. Ванев. Образованието в Източна Румелия 1879 – 1885. С., 1959.

Обретенов, Н. Спомени за българските въстания. С., 1970.

Панайотов, Ив. Опит за съединение на Княжество България с Източна Румелия през 1880 г. С., 1948.

Паскалева, В. За самоуправлението на българите през Възраждането. – ИИИ-БАН, 1964, кн. 14-15, с. 87-100.

Попруженко, М. Руското управление в България през 1877 – 1878. – Българска мисъл, 1927, № 4, с. 251-264.

Самарджиев, Б. Турската политика към Княжество България и Източна Румелия във връзка с османския сюзеренитет (1878 – 1886). В.: Националноосвободителните движения на Балканите в края на XIX в. С., 1976, с. 123-141.

Симеонов, С. Състав и функции на учрежденията в Източна Румелия. Пловдив, 1979.

Симеонов, С. Учебните заведения в Източна Румелия. – ИДА, кн. 34, С., 1977, с. 23-37.

Симеонов, С., А. Маринов. Промишлеността на Пловдив и окръга от 1878 до 1944 г. Пловдив, 1971.

Стателова, Е. Източна Румелия 1879 – 1885 г. С., 1983.

Стателова, Е. Дипломацията на Княжество България (1879 – 1886). С., 1979.

Стателова, Е. Развой и характер на отношенията между Княжество България и Източна Румелия (1879 – 1885). – Исторически преглед, 1978, № 5, с. 87-101.

Стоянов, М. Когато Пловдив беше столица. С., 1973.

Стоянов, М. Изработване на Органическия устав на Източна Румелия. – Исторически преглед, 1955, № 2, с. 54-67.

Стоянов, Д. Ново изследване върху историята на Източна Румелия. – АП, 1980, № 1, с. 34-42.

Танкова, В. Свободата на печата в Княжество България и Източна Румелия. Пловдив, 1994.

Танчев, Х. Документи по устройството на общините в България. Пловдив, 1902.

Тодоров, Г. Временното руско управление в България през 1877 – 1879. С., 1958.

Флоровский, А. Архив на Руското гражданско управление в България през 1977 – 1879 г. – Юридически преглед, 1925, № 2, с. 57-61.

Шишков, С. Пловдив в своето минало и настояще. Пловдив, 1926.

Юрданов, Ю. Българската община в гр. София в началото на XIX в. Сборник в памет на проф. П. Ников. С., 1940, с. 45-59.

П Р И Л О Ж Е Н И Е № 1 ***Писмовници***

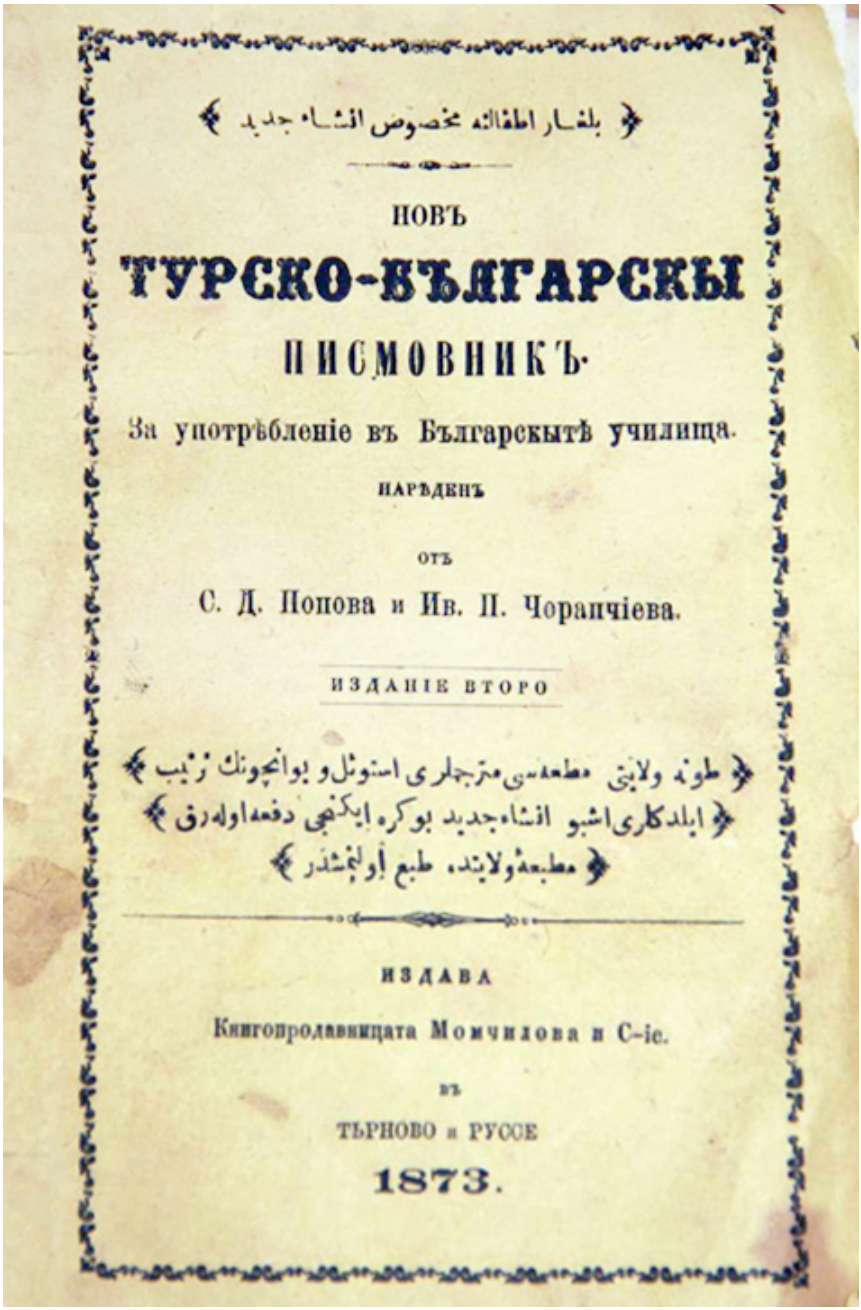

بلغار اطفالنه مخصوص انشاء جديد

НОВЪ

ТУРСКО-БЪЛГАРСКЫ

ПИСМОВНИКЪ.

За употрѣбленіе въ Българскытѣ училища.

НАРѢДЕНЪ

ОТЪ

С. Д. Попова и Ив. П. Чорапчіева.

ИЗДАНІЕ ВТОРО

طونه ولايتى مطبعه‌سى مترجملرى استانبول و بوانچونك ترتيب

ايلدكارى اشبو انشاء جديد بوكره ايكنجى دفعه اولەرق

مطبعەلرنده طبع اولنمشدر

ИЗДАВА

Книгопродавницата Момчилова и С-ie.

ВЪ

ТЪРНОВО и РУССЕ

1873.

Снимките са от второто издание на пимовника през 1873 г.

— 55 —

или же длъженъ повече от случаи вѣкоя сплъни, отъ сега нататъкъ не ще остане длъ-жѣо въ него, и защото нѣма друго срѣдство и надежда за събирането на горѣказаните ма-пари, освѣнъ да се снасестара потрѣбното ко-личество отъ бакъръ му съ пачучени прѣкъ, което се намира подъ комендона у магазина-вахъ настоящитѣ три сикестратели, и кога-сѣдъ като се подигнатъ отъ търговскы сѣ-нѣтъ, споредъ закона, едното подигратето за са задържи при сѣбѣ, другото да се дадѣ на покорникъ Ви, а третото да се свободи и прѣдадѣ на рѣченыя длъжникъ въ Видинъ. Въ всѣкакъвъ случай остани покорѣнъ на Вашитѣ заповѣди.

Вашъ покорѣнъ слугa.

Х. Н.

1873 Септемврія 3

КРАЙ.

— 56 —

بيلك غروش اداسنه اوب بلغ مذكوري بـ عاجزانه
بولنان اجق و توفيسز اولنان سندك و عدد سنه
بالغة كندو سنن طلب ايلان اسعد واسطه ساقط
ايتكله والدنم بلورات و توفيه تذاريون مرقوم
خيارته بعض مرتبه سكه كلن اولمقدن برو بوجه
كندو عدلي ايتم ناشي و كراولنان بالغ تحصيله
شفه برجاره ياد اولمقدن مرقوم خلال تاجران
نظارت كبرا سنه و ثلثي نارين اصدقا اصول
وجهله رعايت مصلحتي ترغيب و تبكري
ذكر اولنان دو شهري دجوديه بولنان مديون مرقوم
اداء وتبليغ بورلدي يزدم بابته و هر حالده امر و فرمان
حضرت مزلو لمركز.

بنده

خرستو نقوه دولمي

ف ٢ ايلول سنه ١٢٨٩

(اتهى)

﴿ طوه و لايق مفصلدر طبع اولندر ﴾

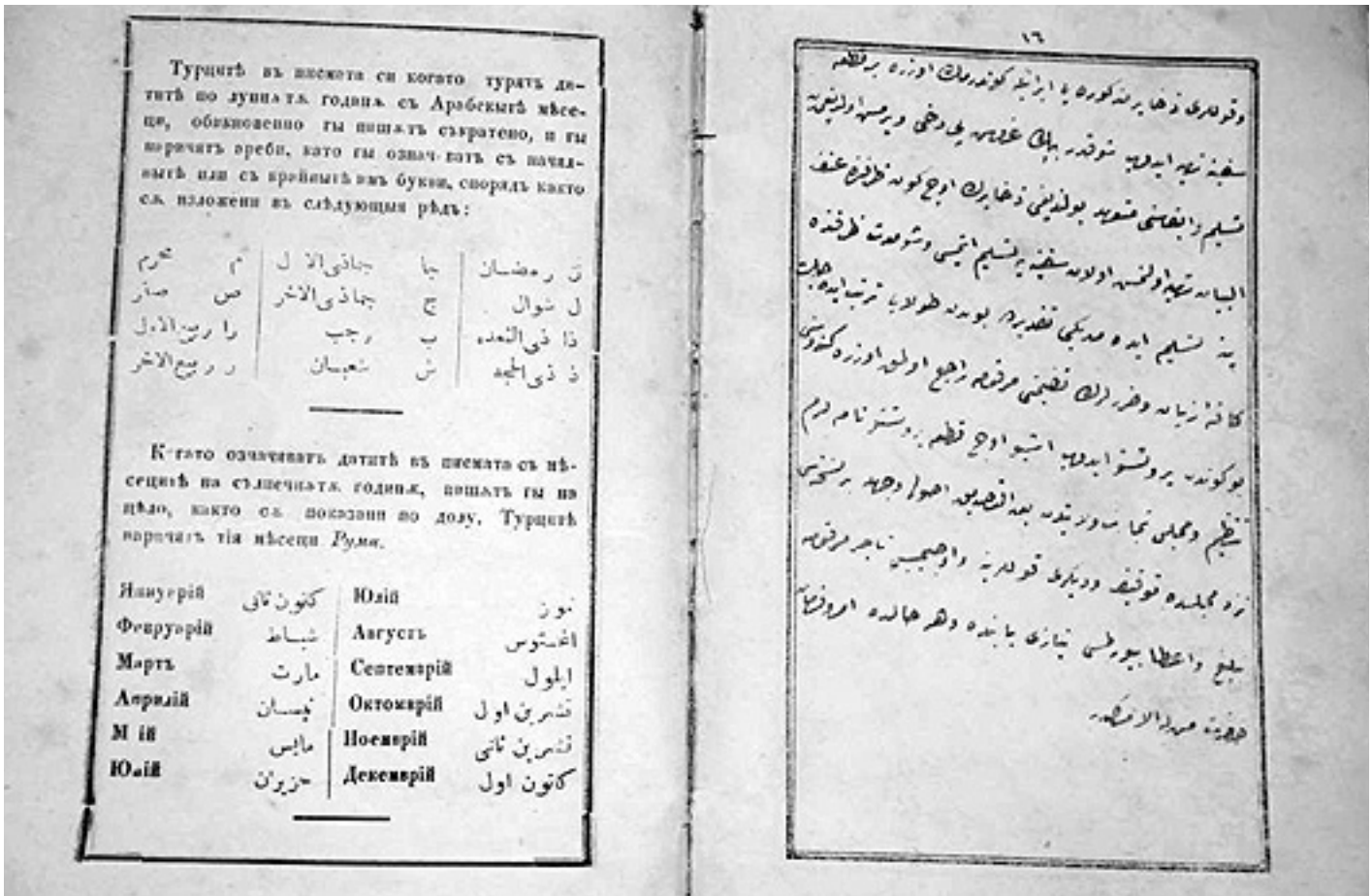

Турцитѣ въ писмата си когато турятъ датитѣ по лунната година съ Арабскитѣ мѣсеци, обикновенно ги пишатъ съкратено, и ги наричатъ ереби, като ги означаватъ съ началнитѣ или съ крайнитѣ имъ букви, споредъ както сж изложени въ слѣдующия рѣдъ:

ر رمضان	جا جمادی الاول	م محرم	
ل شوال	ج جمادی الاخر	ص صفر	
ذا ذی القعده	ب رجب	را ربیع الاول	
ذ ذی الحجه	ش شعبان	ر ربیع الاخر	

Когато означаватъ датитѣ въ писмата съ мѣсецитѣ на сълнечната година, пишатъ ги на цѣло, както сж показани по долу. Турцитѣ наричатъ тія мѣсеци *Румя*.

Януарій	كانون ثانی	Юлій	تموز
Февруарій	شباط	Августъ	اغستوس
Мартъ	مارت	Септемврій	ایلول
Априлій	نیسان	Октомврій	تشرین اول
Мій	مایس	Ноемврій	تشرین ثانی
Юлій	حزیران	Декемврій	كانون اول

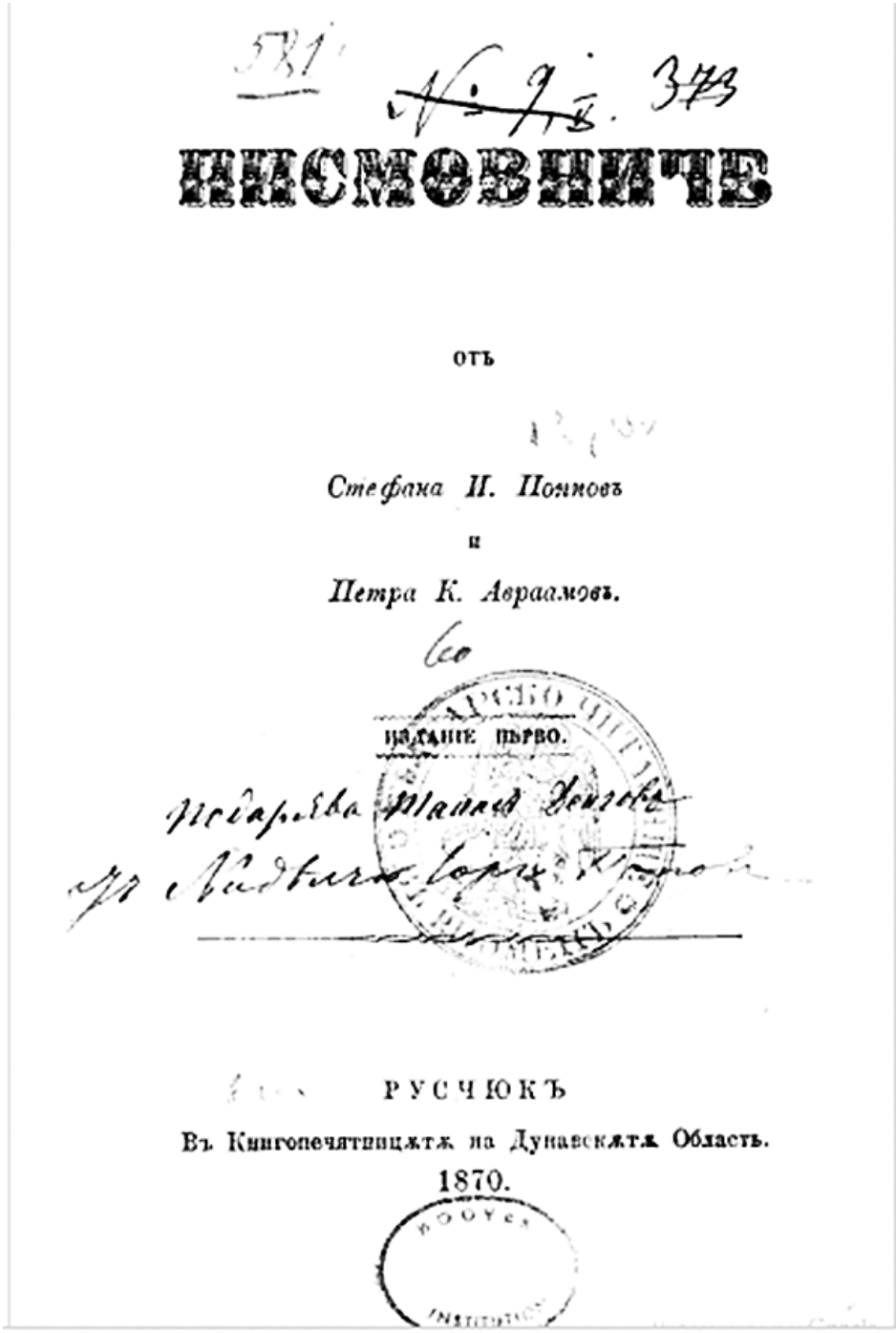

НИСМОВНИЧЕ

отъ

Стефана П. Поянов

и

Петра К. Авраамов.

ИЗДАНИЕ ПЪРВО.

РУСЧЮКЪ

Въ Книгопечатницатж на Дунавскатж Область.

1870.

ПИСМА.

1. Нѣкое момиче на бащ.ж си въ случай на праздника му.

Драгый бако,

Много молихъ святыя ти покровитель да ти продължи покровителство то си, и да получи щото Богъ да иска да распрьсне врьхъ тебе богатства та на добрины тѣ си. Надѣж са че молитви тѣ ми ще са послушять, и ще са наслаждаваш съ сѣко благополучіе, за което си достоенъ. Азъ искахъ въ сѫщото врѣме отъ небето да ми даде смѣлость и постоянство, нужны да испълнямъ длъжности тѣ си, да са поправиж отъ погрѣшкы-тѣ си, защо-то азъ искамъ ты да си благополученъ като гледашь успѣхы тѣ на милото си момиче.

Прѣгрьщамъ та съ нѣжность, драгый ми бако, и ти желаиж добъръ праздникъ.

Прѣдъано-то тѫ момиче.

---

2. Нѣкое момче на майк.ж си, въ случай на праздника й

Драга мале,

Ако знаяше, съ какво нетърпеніе чакахъ този хубавъ день и колко пѫти гледахъ на календара

ПИСМОВНИКЪ,

содержащій въ себѣ

КРАТКУ РОССІЙСКАГО ЯЗЫКА СО МНОЖЕСТВОМЪ ПРИ-
СОВОКУПЛЕНІЕМЪ РАЗНАГО УЧЕБНАГО И
ПОЛЕЗНОПОЗНАНІЯГО ВЕЩЕСЛОВІЯ.

Пятое изданіе вновь выправленное, при-
умноженное и раздѣленное въ двѣ
части,

Профессоромъ и Кавалеромъ

НИКОЛАЕМЪ КУРГАНОВЫМЪ.

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.

Духовной ли, мірской ли чтя правила кто ты такой?
Всѣ найдешь здѣсь, чтобъ и другой; не разумѣть
не могъ.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ,

при Императорской Академіи Наукъ. 1793 годъ.

Курганoвият писмовник

П Р И Л О Ж Е Н И Е № 2

Опис-указател на запазените архивни документи на Пловдивската градска община през източнорумелийския период съхраняващи се в Пловдивските културни и архивни институции

АРХИВ	ФОНД	ОПИС	АРХИВНА ЕДИНИЦА	НАИМЕНОВАНИЕ НА АРХИВНАТА ЕДИНИЦА	КРАЙНИ ДАТИ	БРОЙ ЛИСТА
ДА-Пловдив.	29К	3	6	Окръжни сведения и други относно броя и производителността на селскостопанските животни	19.03.1884 30.01.1897	12
ДА-Пловдив.	29К	3	14	Протоколи и прикази за избиране членове на главния съвет и представители в Областното събрание	01.06.1884.	5
ДА-Пловдив.	29К	3	16	Преписки с окръжното управление и с Държавния департамент Пловдив за премахване на махленските кметове (мухтари)	13.11.1884	6
ДА-Пловдив	29К	3	18	Писма между префекта на Пловдивския департамент и Окръжното управление относно подготовката за избори	16.02.1882 23.09.1895	18
ДА-Пловдив	29К	3	19	Материали за избиране на съдебни заседатели	05.01.1881	22
ДА-Пловдив	29К	3	20	Материали за провеждането на избори за общински съветници и общински кметове	03.02. 1880	96

ДА-Пловдив	29К	3	21	Материали за провеждането на избори за народни представители	02.02. 1883	35
ДА-Пловдив	29К	3	23	Правилници за експлоатация на Хисарските бани, за пожарната команда, за управлението и вътрешният ред в сиропиталището	09.05.1882	16
ДА-Пловдив	29К	3	24	Окръжни от Дирекциите на финансите, земеделието и вътрешните работи относно придружаването на безмитните стоки със свидетелства, слагане на номер на хамалите, промяна на мерките и теглилките	17.11.1884 25.10.1898	18
ДА-Пловдив	29К	3	27	Преписки с дирекцията на вътрешните работи, за разпределяне на службите в общината, дневен ред на общинския съвет. Указания за приемане и предаване на службата на кмета	29.01.1880	34
ДА-Пловдив	29К	3	28	Задължителни писма от правомайсторите на сакаджиите за задълженията им в случай на пожар в града	21.01.1881 –03.02.1882	2
ДА-Пловдив	29К	3	30	Материали за хлебопекарското съсловие	26.06.1883 22.05.1895	12
ДА-Пловдив	29К	3	31	Протоколи и преписки за въвеждане на униформи за файтонджиите и за определяне на твърди такси за услугите им	10.03.1883 20.03.1895	7

ДА-Пловдив	29К	3	37	Преписки между Дирекцията на просвещението и Пловдивският департамент относно издирването на старини	12.04.1882 23.02.1884	8
ДА-Пловдив	29К	3	41	Тарифи за улично право при строежа на сгради	12.08.1883	7
ДА-Пловдив	29К	3	42	Писмо до Пловдивският департамент за отпускане на място за построяване на областен музей и библиотека	10.09. 1883.	2
ДА-Пловдив	29К	3	43	Материали по гласуване на бюджета за 1884/1885 г.	01.02.1885 18.02.1885	12
ДА-Пловдив	29К	3	46	Окръжни и писма от префекта на Пловдивски департамент, окръжното управление за събиране на данък “Владичина”	30.06.1884 17.02.1887	6
ДА-Пловдив	29К	3	50	Материали за смяната на рублите с турски монети и курса на чуждите монети и др. валутни въпроси	24.01.1883 24.02.1891	56
ДА-Пловдив	29К	3	53	Писмо от главният бирник на Пловдивския департамент и протокол за събирането на общинския налог “беглик”	19.04.1882	2
ДА-Пловдив	29К	3	55	Преписка между Пловдивския департамент и Окръжно управление Пловдив за събиране на общинския данък “кадастър”	26.01.1882 12.10.1895	39

ДА-Пловдив	29К	3	57	Правилници, Окръжни и преписки относно събирането на общинските данъци и облагането с нови такси	04.10.1881 30.03.1896	9
ДА-Пловдив	29К	3	60	Правилници, обявления и условия за отдаване чрез търгове на общинския налог “Интизап”	10.11.1883 12.03.1884	18
БИА-НБ „Иван Вазов“	3	1	614	Писмо от Г. Груев до кмета на Пловдив относно липсата на помещение за писарите в съда	13.04.1883	4
БИА-НБ „Иван Вазов	3	1	808	Запитване от Г. Груев до главния бирник на градската община относно събирането неправомерно данък от вакъфска институция	04.05.1882	5
БИА-НБ „Иван Вазов	19	1	45	Писмо от ген Столипин до градското кметство относно даването на помещения за завръщащите се турски бежанци	03.07.1878	2
БИА-НБ „Иван Вазов	19	1	56	Правилник за реда в Пловдив издаден от Временното руско управление	11.09.1878	1
БИА-НБ „Иван Вазов	19	1	65	Прокламация от княз Дондуков-Корсаков изпратена на градските власти за разпространение сред населението	04.07.1878	3
БИА-НБ „Иван Вазов	20	1	11	Писмо от главния секретар на областта до градския съвет с молба за бързо гласуване на градския бюджет	12.11.1879	3

БИА-НБ „Иван Вазов	20	1	25	Правилник за касапските сгради на брега на р. Марица	20.02.1880	4
БИА-НБ „Иван Вазов	20	1	43	Писмо до Постоянния комитет от кмета на Пловдив с молба за разяснение на публично-административен правилник	14.05.1881	3
БИА-НБ „Иван Вазов	20	1	45	Нареждане на пловдивския префект до градската управа за осигуряването на полицейско присъствие на Великден в градските църкви	03.03.1883	2
БИА-НБ „Иван Вазов	20	1	51	Обявления и условия за отдаване чрез търгове на общинския налог “Интизап”	02.03.1881 04.05.1881	9
БИА-НБ „Иван Вазов	20	1	55	Писмо до Директора на народното просвещение от градското кметство относно жилищен проблем на секретаря на дирекцията	11.05.1883	2
БИА-НБ „Иван Вазов	20	1	2	Пловдивска префектура, Журнал за входящите писма	01-31.12.1879	104
БИА-НБ „Иван Вазов	20	1	3	Пловдивска префектура, Журнал за изходящите писма	01-31.12.1879	115
РИМ-Пловдив	Арх. Кол.		12	Обява за отдаване на общински имоти под наем	22.05.1884	1
РИМ-Пловдив	Арх. Кол.		14	Писмо с молба до кмета на Пловдив с искане за премахване на питейно заведение. Подписана е от жители на „къщи край р. Марица“	12.06.1885	3

П Р И Л О Ж Е Н И Е № 3

Подбрани заглавия на статии от източнорумелийския периодичен печат, свързани с администрацията и институциите на областта

ВЕСТНИК	ГОДИНА	БРОЙ	ДАТА НА ПУБЛИКУВАНЕ	ОТНОСНО
МАРИЦА	II	56	09.02.1879	Задачите на Областното събрание
НАРОДНИЙ ГЛАС	IV	259	23.01.1882	Изгорели са част от стенографските протоколи на третата обикновенна сесия на Областното събрание.
ДЪРЖАВЕН ВЕСТНИК	XII	123, 125	08.06.1890, 12.06.1890	Таблици за продажните цени на стенографските протоколи на Областното събрание и на Постоянния комитет на Източна Румелия.
МАРИЦА	II	141	07.12.1879	Редакционна статия за целите и работата на Постоянния комитет.
МАРИЦА	III	169	14.03.1880	За работата на Областното събрание и Алеко Богориди.
МАРИЦА	IV	322	22.09.1881	Пристигат машините за областната печатница.
НАРОДНИЙ ГЛАС	V	436	12.10.1883	Уредено е редовното стенографиране на протоколите на Областното събрание под управлението на Щандеров, както и бързото им отпечатеване

ЮЖНА БЪЛГАРИЯ	II	138	03.11.1884	Областното събрание кани от София, г. Безеншек, който е стенограф за да поеме длъжността на стенограф на Областното събрание. Уволнен е Шандеров.
НАРОДНИЙ ГЛАС	II	132	28.10.1880	Списък на законопроектите предложени от правителството.
ЮЖНА БЪЛГАРИЯ	III	161	26.01.1885	Изброени са законопроектите приети от Областното събрание.
МАРИЦА	V	430,431	15.10.1882, 19.10.1882	Закон за окръжните началници и околийските началници.
МАРИЦА	V	432, 445	22.10.1882, 07.12.1882	Закон за общините и за градското управление.
МАРИЦА	III	149	04.01.1880	Как използва правата дадени му от Органическия устав – Постоянния комитет.
МАРИЦА	III	176	08.04.1880	Новият устав на Постоянния комитет.
МАРИЦА	V	356	26.01.1882	Постоянният комитет кани от Загреб стенограф за Областното събрание
МАРИЦА	V	430	15.10.1882	Доклад от Постоянния комите за свършената от него работа през изтеклата година.
ПЛОВДИВ	II, III	63, 48	20.08.1887, 15.12.1888.	Спомени от Иван Говедаров, секретар на Постоянния комитет на Източна Румелия и началник на Архивно управление.
МАРИЦА	IV	254	23.01.1881	Постоянният комитет разглежда правилник за общите длъжности, работното време, дисциплинарните наказания и отпуските на гражданските чиновници.

МАРИЦА	V	369	12.03.1882	Публично-административен правилник за уредбата правителствена областна печатница
МАРИЦА	V	382	30.04.1882	Публично-административен правилник за откриване на областна библиотека
МАРИЦА	VIII	687	01.02.1885	Публично-административен правилник според, който занапред владалните писалища няма преписват на хвърчащи листа регистрите си, а ще го правят на прошнуровани и проверени дневници.
МАРИЦА	III	165	29.02.1880	Публично-административен правилник за чуждестранните чиновници.
МАРИЦА	III	204	29.07.1880	Създаване на официално издание с име „Областен сборник със закони в Източна Румелия”
МАРИЦА	VI	479	08.04.1883	Назначен е „чиновник за особени поръчения в канцеларията на Алеко Богориди”, който наред с другите си задължения ще отговаря и за архива на главния управител
МАРИЦА	VI	537	01.11.1883	Началникът на канцеларията на Главния управител си подава оставката. Причини и мнения.
ЮЖНА БЪЛГАРИЯ	I	46	17.11.1883	Нови назначения в канцеларията на Главния управител.

МАРИЦА	II	86	29.05.1879	Организационни мерки за административното изграждане на Източна Румелия.
МАРИЦА	III	207	08.08.1880	Публично-административен правилник, за длъжностите на гражданските чиновници.
СЪЕДИНЕНИЕ	II	92	25.10.1884	Създаване на статистическо бюро при Дирекцията на вътрешните дела.
МАРИЦА	VII	647	07.09.1884	Окръжно от гл. Секретар Гр. Начов до префектите в Източна Румелия за функциите на административните служители и техните длъжности.
МАРИЦА	VII	662	30.10.1884	Окръжно от Дирекцията на правосъдието във връзка с подобряването на тяхната дейност.
МАРИЦА	VIII	683	18.01.1885	Окръжно от Дирекцията на правосъдието до председателите на Върховното и окръжни съдилища, главните и окръжни прокурори, съдебните следователи и областни съдии по-повод констатираните нередности при внезапните проверки в пловдивските съдилища.
МАРИЦА	VIII	686	29.01.1885	Окръжно от Дирекцията на правосъдието за въвеждането на статистическа отчетност в съдебните учреждения.
МАРИЦА	VII	616	02.06.1884	Разпореждане за употреба на новите формуляри в съдебните институции.

МАРИЦА	VIII	708	23.04.1885	Учредяване на статистическо бюро при Дирекцията на финансите.
МАРИЦА	V	451	31.12.1882	Рапорт за положението на образованието в областта и за областната библиотека. В материала се казва, че библиотеката приема всякакви стари „книжа", но няма правилник за тяхното подреждане, и че библиотечните правила не можели да се приложат при тях.
УЧИЛИЩЕН ДНЕВНИК	I		1884	Рапорт за образованието, библиотеката, музея и областната печатница. В него се отбелязва, че музея приема всякакви „древни книги" и вече имал над 30 екземпляра.
НЕЗАВИ-СИМОСТ	VII	623	19.06.1884	Оценка на работата на Дирекцията на земеделието, търговията и общите сгради.
МАРИЦА	VII	623	19.06.1884	Характеристика на трите началници на жандармерията и милицията.
ЮЖНА БЪЛГАРИЯ	VI	89	16.05.1884	Оценка на главните (департаментски) съвети.
МАРИЦА	III	201	18.07.1880	Вътрешният ред на Пловдивския главен съвет.
ПЛОВДИВСКИ ОБЩИНСКИ ВЕСТНИК		70	07.03.1931	Из старите архиви на общината. Прави се общ преглед на част от запазените архиви на общината от Източнорумелийския период.
СЪЕДИНЕНИЕ	I	41	13.10.1883	За селските кметове.

Приложение № 4

Източнорумелийско „тескере“ за пътуване в границите на Османската империя.

/СУЛТАНСКИ МОНОГРАМ/

ТЕЗКЕРЕ НА ОСМАНСКАТА ДЪРЖАВА

/в правоъгълното орнаментирано каре/

първа таблица

/вертикални колони отдясно наляво/

ИМЕ /първа колона/
ИМЕ НА БАЩАТА, МЕСТОЖИТЕЛСТВО /втора колона/
ИМЕ НА МАЙКАТА, МЕСТОЖИТЕЛСТВО /трета .../
ДАТА И МЯСТО НА РАЖДАНЕ /четвърта .../
ВЕРОИЗПОВЕДАНИЕ /пета.../
ЗАНАЯТ, КЛАСА, СЛУЖБА /Т. Е. ПРОФЕСИЯ И СОЦИАЛНА КАТЕГОРИЯ/ /шеста.../
СЕМЕЙНО ПОЛОЖЕНИЕ /седма.../
СТЕПЕН И ЧИН В АРМИЯТА /осма.../

втора таблица

БЕЛЕЗИ / В СМИСЪЛ НА АНТРОПОЛОГИЧНИ ХАРАКТЕРИСТРИКИ/
/първа хоризонтална дума/
РЪСТ /първа вертикална колона отдясно наляво/
ОЧИ /втора.../
ЛИЦЕ /трета.../
ДРУГИ ПОСТОЯННИ БЕЛЕЗИ /четвърта.../

МЕСТОЖИТЕЛСТВО, ВПИСАНО В РЕГИСТЪРА НА НАСЕЛЕНИЕТО
/второ хоризонтално изречение/
ВИЛАЕТ /първа вертикална колона/
КАЗА /втора.../
МАХАЛА И СЕЛО /трета.../
УЛИЦА /четвърта.../
НОМЕР НА ЖИЛИЩЕТО /пета.../
ВИД ЖИЛИЩЕ /шеста.../

В КАРЕТО

"настоящето тезкере се оставя на поданика на държавата ..... за да може по този начин са бъде вписан в регистъра на населението с описаните по-горе име, характеристики"

ДОЛУ ЛЯВО – КРЪГЪЛ ПЕЧАТ

"дирекция на вътрешните работи"

سجل نفوس نظامنامه‌سنك بشنجی ماده‌سی

تبعهٔ دولت علیه‌دن هرشخص اموال غیر منقوله بیع وفراغ واستخلاص وبرمأموریت وخدمت انتخاب وتعیینده ومکتبه دخولنده ونفاعد ومعزولیت معاشه استحقاقنده ومرور تذکره‌سی وساپوط اخذنده ویولیس معاملاتنده وسائر کاهنده نفوس تذکره‌سی ایراز ایتمکه مجبوردر کوسترمدیکی حالده خصوصات مذکورهٔ اجراسی سجل نفوسه قید اولندیغی مبین تذکره اخذ ایدنجیه قدر تأخیر اولنور تذکرهٔ عثمانیه‌یی ساخته تزویر وتبدیل وتحریف ایدن ویرمقوله ساخته تذکره‌یی بیلرك استعمال ایلیانلر جزاقانونك پوز النجی بدنجی ماده‌سی موجبنجه پرسنه‌دن اوچ سنه‌یه قدر حبس ایله تجازات ایدیلور .

مشروحات محلی

نمره					
معاملات وتاریخ					

نقل مکان وتوعاتی

دولت تبعه‌سی	اسمی	علاوه‌سی	زوجه‌سی	مسکن توطن‌ایتدیکی	سنه‌سی نقل	تاریخ ومحل	دولت تبعه‌سی	اسمی	علاوه‌سی	زوجه‌سی	مسکن توطن‌ایتدیکی	سنه‌سی نقل	تاریخ ومحل

“ЧЛЕН ПЕТИ ОТ НАРЕДБАТА ЗА РЕГИСТЪРА НА НАСЕЛЕНИЕТО”
орнаментирано правоъгълно каре

/самият член е цитиран в карето, прилепено към първото; отнася се за разпоредби от типа на тези, че тезкерето трябва да се носи и представя при поискване; какво се прави ако се изгуби, глоби и затвор/.

“КОМЕНТИРАНИ МЕСТА”, т. е. места, където е ходил човекът
над първата таблица

ПЕЧАТ / първа хоризонтална колона/
ДЕЙНОСТИ И ДАТА /втора.../

“НОВО МЕСТОЖИТЕЛСТВО”
над втората таблица

отделните колони преповтарят информацията за мястото, селище, номер и така нататък. Последната таблица е разделена по средата на две с една по-дебела линия. Всъщност, става въпрос за два екземпляра на една и съща таблица. Ще рече, след преместването, ако се наложи второ, да не се издава отново документ, а да се използва този още веднъж.

[Преводът от османотурски е осъществен с любезното съдействие на д-р Дамян Борисов]

Приложение № 5
Гербът на Източна Румелия

Стоян АНТОНОВ

В класическата хералдика широко разпространение имат т. нар. съставни гербове – те съдържат емблемите на няколко юридически свързани субекта: личности, родове, династии, политико-административни единици. Типичен пример за съставен герб е гербът на Александър I Батенберг, в който са включени символите на Княжество България и Източна Румелия. Каква е неговата история и какво е представлявал този герб на Източна Румелия?

Всеизвестно е, че Съединението (6 септември 1885 г.) не е признато от международната общност. Въпреки че de facto Княжеството и Източна Румелия се сливат в унитарна държава, de jure българският княз Александър I Батенберг е признат (1886 г.) само като главен управител на областта, където е запазена с изменения собствената конституция – Органическият устав.

Тоест налице е обединение, което в държавноправната терминология се определя като "лична уния". Дори след десет години (1896 г.) османският султан утвърждава Фердинанд с два указа: с единия – за български княз, а с другия – за главен управител на Източна Румелия. Международните отношения определят необходимостта от хералдическо отразяване на новия правен статут на княза и държавата. С промяната на това състояние, т. е. с международното признаване на унитарния характер на България отпада необходимостта от специален герб за Източна Румелия. С други думи до 1908 г., когато е обявена независимостта, а България – провъзгласена за царство, Южна България има собствен официален символ.

На фона на събитията, преминали под знака на осъществяването на българската национална кауза, обликът на герба е необичаен. Той няма връзка с българската символика, но е разработен според хералдическите изисквания – ползван е адекватен извор, с което се подчертава легитимността на символа и връзката му с територията.

В средновековната хералдика не са малко случаите на "гербове-

басни" (Fabelwappen/Phantasiewappen), измислени предимно за персони и държави от Античността (включително – митологията) и екзотичния Изток. За пръв път "масово" такива гербове се появяват в ръкописната Хроника на Констанцкия събор (1414 – 1418 г.) на Улрих фон Рихентал, и по-късно намират място в хералдическите трудове на няколко издатели и кописти (стематографиите на Павел Ритер Витезович (1694 – 1701 г.) и Христофор Жефарович (1741 г.). Както и при вземането на решение за герба на освободена България, така и за основа на източнорумелийския герб е използвана именно "Стематография"-та на Жефарович, по-точно името на провинцията – Източна Румелия, което в пряка връзка с това на Рим (от лат. *Roma* през гр. Pamavia и тур. *Rumili*) предопределя избора на герб за прототип на южнобългарския.

Полетата от герба са включени в по-късните варианти на герба (от XIX в.) на фанариотската фамилия Кантакузини. Фамилията принадлежи към гръцкия аристократичен елит през османския период, а нейни представители – като васали на султана, заемат троновете на Влашко и Молдова. Представителите на тази "династия", които приемат руско поданство, получават и утвърден герб, в който е прието, че ръцете, поддържащи короната, са символ на Комнините. В този случай обаче са променени цветовете – фонът е син, а ръкавите – червени. Същият вариант е използван и в герба на друго руско благородническо семейство – Андроникови, което води потеклото си от Андроник Комнин и потомството му, заселено в Грузия.

Самият герб представлява пресечен щит. В горната му част, в "главата", са изобразени две златни корони на синьо поле, а под тях – два червени стълба – на бяло. В долната част на червен фон две ръце в натурален цвят със зелени ръкави държат златна корона *(фиг. 1)*. В този вариант емблемата влиза като съставна част от личния герб на Александър I Батенберг като княз на Северна и Южна България *(фиг. 2)*. Така двата политически субекта са представени чрез гербовете си, обединени под княжеската корона. След абдикацията (26 август 1886 г.) и морганическия брак с Йохана Лойзингер Александър, вече като граф Хартенау, заедно с гербовете на Хесен, Батенберг и България запазва в герба си и този на Източна Румелия. В своя герб от 1889 г. Фердинанд I включва въпросния символ, защото е и главен управител на областта. Като цяло гербът на Източна Румелия е използван предимно в личната княжеска символика на Александър

Фиг. 1

Фиг. 2

Фиг. 3

Батенберг и Фердинанд, но техните гербове рядко са възприемани като държавни *(фиг. 3)*.

Гербът на Южна България остава непопулярен, вероятно защото е чужд на българската традиция. Фактически населението на юг от Стара планина дори и не предполага, че това е знакът на неговата област.

На корицата: Заседателната зала на Областното румелийско събрание. *(Гравюра от френския печат, 1880)*

© СТАНИСЛАВ БОЯНОВ, *автор*

© Дизайн и графично оформление – ***ИВРАЙ ООД***

© Дизайн на корицата – ***Георги Флоров***

Редактор – ***Райна Константинова***

Печат: ДАЙРЕКТ СЪРВИСИЗ ООД

Първо издание, 2016

ISBN 978-954-9388-71-8